

AVRASYA BEŞERÎ BİLİM ARAŞTIRMALARI

Dergisi

Eurasian Journal of Humanities Research

2022

KARABÜK
2022

Cilt/Sayı: 2-2

ISSN 2791-9900

e-ISSN 2822-2253

*Avrasya Beşeri Bilim
Araştırmaları
(Eurasian Journal of
Humanities Research)*

Dergisi

2022

Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi
ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

**KARABÜK
2022**

Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi: Karabük Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi.- Karabük :, 2021-

Eurasian Journal of Humanities Research, Karabük Üniversitesi
yayıdır.

c.: resim, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı

ISSN : **2791-9900**

e-ISSN : **2822-2253**

Elektronik ortamda da yayımlanmaktadır:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/abbad>

Dergimiz uluslararası alan endeksi olan EBSCO indeks tarafından

taranmaktadır: <https://www.ebsco.com/products/research-databases>

Baskı:
Karabük Üniversitesi
Yayıları

Karabük Üniversitesi Rektörlüğü Kütüphane ve Dokümantasyon Daire
Başkanlığı tarafından bastırılmıştır.

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Murat Ağarı (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Barış Sarıköse (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfullah Kara (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Hizmetli (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Sinan Yılmaz (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulkadir Emeksiz (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus Kaplan (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Prof. Dr. Lütfi Sunar (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Selçuk Atay (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Şerife Ağarı (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Kürşat Yıldırım (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Taş (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zafer Topak (Karabük Üniversitesi)

Sorumlu Müdür-İmtiyaz Sahibi : Prof. Dr. Murat Ağarı
Yayıma Hazırlayan-Editör (Baş Editör) : Dr. Öğr. Üyesi İsmail Taş
Düzeltili : Arş. Gör. Fatih Samray

Yabancı Dil Editör-İnceleme : Prof. Dr. Abdül Serdar Öztürk (İngilizce),
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Polat (İngilizce ve Almanca), Prof. Dr. Mahmut Karakuş
(Almanca), Prof. Dr. Canan Şenöz Ayata (Almanca)
Dr. Öğr. Üyesi Saitbek Botabayev (Farsça-Rusça), Arş. Gör. Yusuf Karatay (Arapça),
Doç. Dr. İfran Tosuncuoğlu (Rusça), Doç. Dr. Tavghah Ghulam Safeed (Arapça), Dr.
Öğr. Üyesi Nazıla Heidarzadegan (Farsça), Dr. Öğr. Hüseyin Necmi Öztürk (Fransızca)

Yurt Dışı Temsilcilikler ve Yurt Dışı İrtibat Noktaları:

Mısır : Dr. Sami Ahmed (Ezher Üniversitesi Diller ve Tercüme Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Suudi Arabistan : Dr. Majed Zouba (King Saud Üniversitesi)

Rusya : Prof. Dr. Elfine Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü
Prof. Dr. İldar Yunusov, Rusya, Tataristan Devlet Üniv.

Çin : Doç. Dr. Osman Cüme, Northwest Minzu University

Özbekistan : Prof. Dr. Shuhrat Sirojiddinov, Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Prof. Dr. Kasımcan Sadikov, Özbekistan, Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi, Doç. Dr. Marufcan Yuldaşev, Özbekistan Devlet, Sanat ve Medeniyet Üniversitesi

Azerbaycan : Prof. Dr. Almaz Ulvi, Azerbaycan İlimler Akademisi

Kazakistan : Doç. Dr. Toralı Kıdır Kazakistan Farabi Milli Üniversitesi

İran : Doç. Dr. Ebrahim KHODAYAR, Tarbiyat-e Modarres Üniversitesi

Hakem Kurulu

(Hakem Listesi İsmi ve Unvana Göre Sıralanmıştır.)

Prof. Dr. A. Azmi Bilgin	Prof. Dr. Muhammet Yelten
Prof. Dr. Abdildacan Akmataliyev	Prof. Dr. Muharrem Dayanç
Prof. Dr. Abdullah Uçman	Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen
Prof. Dr. Abdülkadir Emeksiz	Prof. Dr. Murat Ağarı
Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam	Prof. Dr. Musa Duman
Prof. Dr. Abid Nazar Mağdum	Prof. Dr. Musa Kadioğlu
Prof. Dr. Adem Sağır	Prof. Dr. Mustafa Ertürk
Prof. Dr. Ahmet Çaycı	Prof. Dr. Mustafa Hizmetli
Prof. Dr. Ahmet Efiloğlu	Prof. Dr. Mustafa Murat Öntuğ
Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan	Prof. Dr. Mustafa Özkan
Prof. Dr. Ali Baş	Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın
Prof. Dr. Ali Çağatay Kılınc	Prof. Dr. Mustafa Sağdıç
Prof. Dr. Ali Özçağlar	Prof. Dr. Murat Elmalı
Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk	Prof. Dr. Mücahit Coşkun
Prof. Dr. Almaz Ulvi	Prof. Dr. Nadir İlhan
Prof. Dr. Alsu Kamaliev	Prof. Dr. Necmettin Gökkır
Prof. Dr. Asuman Baldıran	Prof. Dr. Nevzat Özkan
Prof. Dr. Barış Sarıköse	Prof. Dr. Nilay Çorağan
Prof. Dr. Bayram Durbilmez	Prof. Dr. Nodirxon Khasanov
Prof. Dr. Bilal Gökkır	Prof. Dr. Nurgün Koç
Prof. Dr. Cengiz Gökşen	Prof. Dr. Nurhayat Çelebi
Prof. Dr. Ceval Kaya	Prof. Dr. Nuri Yüce
Prof. Dr. Cevat Başaran	Prof. Dr. Nurşen Özkul Fındık
Prof. Dr. Cıldız İsmailova	Prof. Dr. Osman Çepni
Prof. Dr. Duran Aydınözü	Prof. Dr. Orhan Yavuz
Prof. Dr. Elfine Sibgatullina	Prof. Dr. Ömer Kara
Prof. Dr. Enis Şahin	Prof. Dr. Önal Kaya
Prof. Dr. Ergün Recepoğlu	Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu
Prof. Dr. Erhan Öztepe	Prof. Dr. Ramazan Ahmedov
Prof. Dr. Fatih Aydın	Prof. Dr. Ramazan Altınay
Prof. Dr. Fatma Açık	Prof. Dr. Recep Karacakaya
Prof. Dr. Fikret Turan	Prof. Dr. Remzi Duran
Prof. Dr. Filiz Meşeci Giorgetti	Prof. Dr. Ruhi Ersoy
Prof. Dr. Gülden Sağol	Prof. Dr. Selahattin Tolkun
Prof. Dr. Gülsel Sev	Prof. Dr. Sema Doğan
Prof. Dr. Gürer Gülsevin	Prof. Dr. Seyfullah Kara
Prof. Dr. H.C. İbrahim Atalay	Prof. Dr. Shuhrat Sirojiddinov
Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Sinan Yılmaz
Prof. Dr. Handan İnci	Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan
Prof. Dr. Hanifi Vural	Prof. Dr. Şuayip Karakaş
Prof. Dr. Hayati Develi	Prof. Dr. Tanju Oral Seyhan
Prof. Dr. Hikmet Koraş	Prof. Dr. Tuncer Gülensoy
Prof. Dr. Hür Mahmut Yücer	Prof. Dr. Turhan Çetin
Prof. Dr. İbrahim Hakkul	Prof. Dr. Uwe Bläsing
Prof. Dr. İldar Yunusov	Prof. Dr. Ülkü Eser Ünalrı
Prof. Dr. İsmail Çalışkan	Prof. Dr. Ünal Özdemir
Prof. Dr. İsmail Güleç	Prof. Dr. Vahit Türk
Prof. Dr. İsmail Parlatur	Prof. Dr. Vedat Keleş
Prof. Dr. Kasımcan Sadikov	Prof. Dr. Yakup Karasoy
Prof. Dr. Kâzım Yetiş	Prof. Dr. Yakup Poyraz
Prof. Dr. Kemal Eraslan	Prof. Dr. Yılmaz Kurt
Prof. Dr. Kemal Yavuz	Prof. Dr. Yunus Kaplan
Prof. Dr. Laylo Raupova	Prof. Dr. Zeki Taştan
Prof. Dr. M. Ertekin Doksanaltı	Prof. Dr. Zeki Tekin
Prof. Dr. Mehmet Karayaman	Prof. Dr. Zeynep Yasa Yaman
Prof. Dr. Mehmet Tekin	Prof. Dr. Zuhul Kültürel
Prof. Dr. Mehmet Tekocak	Doç. Dr. Abdullah Murad Tilavov
Prof. Dr. Mehmet Turgut Berbercan	Doç. Dr. Ahmet Naim Çiçekler
Prof. Dr. Metin Özarslan	Doç. Dr. Ahmet Sait Candan
Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan	Doç. Dr. Ashfak Ahmad Khan

Doç. Dr. Aynura Kadırmanbetova
Doç. Dr. Ayşe Budak
Doç. Dr. Başak Burcu Tekin
Doç. Dr. Ebrahim Khodayar
Doç. Dr. Emre Er
Doç. Dr. Erdoğan Arslan
Doç. Dr. Ersin Çelikbaş
Doç. Dr. Ertuğ Can
Doç. Dr. Ertuğ Ergürer
Doç. Dr. Fatma Bağdatlı Çam
Doç. Dr. Farida Karimova
Doç. Dr. Günder Varinlioğlu
Doç. Dr. Güzin Kantürk Yiğit
Doç. Dr. Hakan Türkkan
Doç. Dr. Halim Güner
Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur
Doç. Dr. Kürşat Yıldırım
Doç. Dr. Mahmut Polatcan
Doç. Dr. Marufcan Yuldashev
Doç. Dr. Meerim Kolbayeva
Doç. Dr. Mehmet Gedizli
Doç. Dr. Mehmet Münir Dedeoğlu
Doç. Dr. Muhammed Alim Labib
Doç. Dr. Muhammed Oral
Doç. Dr. Muhammet Abay
Doç. Dr. Mustafa Altun
Doç. Dr. Müge Akbağ
Doç. Dr. Nedim Özdemir
Doç. Dr. Nurzina Iysayeva
Doç. Dr. Osman Cüme
Doç. Dr. Ömer Yağmur
Doç. Dr. Ömür Dünya Çakmaklı
Doç. Dr. Öznur Yazıcı
Doç. Dr. Ramazan Cansoy
Doç. Dr. Recep Arslan
Doç. Dr. Selçuk Atay
Doç. Dr. Selma Turhan Sarıköse
Doç. Dr. Sema Özher Koç
Doç. Dr. Semiha Gülümser Altier
Doç. Dr. Serkan Koşar
Doç. Dr. Sevda Coskun
Doç. Dr. Sherzodkhon Mahmudov
Doç. Dr. Sirderyahan Utanova
Doç. Dr. Solmaz Bunulday
Doç. Dr. Şahin Yıldırım

Doç. Dr. Şerife Ağar
Doç. Dr. Toralı Kıdır
Doç. Dr. Tuna Akçay
Doç. Dr. Türkan Gözütök
Doç. Dr. Türker Kurt
Doç. Dr. Uğur Gürsu
Dr. Öğr. Hasan Eşici
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Yakşi
Dr. Öğr. Üyesi Abidin Karasu
Dr. Öğr. Üyesi Aslı Zengin
Dr. Öğr. Üyesi Cemil İrdem
Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt Öz
Dr. Öğr. Üyesi Didem Akyıldız Ay
Dr. Öğr. Üyesi Emel Terzioğlu Barış
Dr. Öğr. Üyesi Fahri Dağı
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Betül Kurnaz Adıbatmaz
Dr. Öğr. Üyesi Gülden Özkalalı Ekmen
Dr. Öğr. Üyesi Gülenaz Selçuk
Dr. Öğr. Üyesi Halide Velioğlu
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Taş
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Yücedağ
Dr. Öğr. Üyesi Kadir Şahin
Dr. Öğr. Üyesi Kadir Yılmaz
Dr. Öğr. Üyesi Kasım Oyarçin
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Eliüşük
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Görür
Dr. Öğr. Üyesi Murat Çınar
Dr. Öğr. Üyesi Murat Sultan Özkan
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Uluçay
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Aydoğdu
Dr. Öğr. Üyesi Ömür Çoban
Dr. Öğr. Üyesi Özcan Tabaklar
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Öztürk
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Şamil Tatık
Dr. Öğr. Üyesi Saidbek Boltabayev
Dr. Öğr. Üyesi Sami Ağaoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Turan
Dr. Öğr. Üyesi Selim Gök
Dr. Öğr. Üyesi Sohaib K.M. Abujayyab
Dr. Öğr. Üyesi Tahir Bilirli
Dr. Öğr. Üyesi Volkan Yıldız
Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Karaca
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Serkal Yıldırım
Dr. Öğr. Üyesi Zafer Topak
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Kurnaz
Dr. Gökhan Savaş

AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
Cilt / Sayı: 2-2

MAKALELER

Fatma ERTEN

Anadolu Türkmenlerinin Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapılarının Dini Hayatlarına Etkisi (X-XIII. Yüzyıl)

1-20

Eda ÖZ ÇELİKBAŞ

Dışavurumcu Beden İmgeleri

21-35

Özcan PALAVAN-Necati GEMALMAZ

Lise Öğrencilerinin İletişim Becerileri ve Empati Düzeylerinin İncelenmesi

36-63

İlknur TAYINMAK-Sibel FURTUNA

Ebeveynlerin Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutumları: Mersin İli Örneği

64-87

Mustafa KORKMAZ

Kavram Olarak Avrasya ve Avrasyacılık Yaklaşımları ile Avrasya Stratejisine Bakış

88-104

Murat AĞARI

Kazvini'nin Asâr'ında Türk Coğrafyası

105-140

Nevzat SAĞLAM

Şerif Hüseyin ve Siyasi Propaganda Aracı Olarak El-Kıble Gazetesi

141-174

TANITMA

Abdullah Tahir ÖZDEMİR

Şerife Ağarı-Esrâr-ı Garîbe,
Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020 (Tanıtma Yazısı)

175-178

ANADOLU TÜRKMENLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADİ YAPILARININ DİNİ HAYATLARINA ETKİSİ (X-XIII. YÜZYIL)*

THE EFFECT OF SOCIO-CULTURAL AND ECONOMIC STRUCTURE OF ANATOLIAN TURKMEN ON THEIR RELIGIOUS LIVES (X-XIII. CENTURIES)

Fatma ERTEN**

ÖZ

1071'den itibaren iki büyük göç dalgası ile Anadolu'ya girmiş ve kısa süre içerisinde Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmiş olan Türkmenler, Orta Asya'dan Anadolu coğrafyasına belli bir kültür birikimi ile gelmişlerdir. Anadolu'ya gelen Türkmenler, ister yerleşik kültürle tanışmış olarak gelsin, isterse yarı-göçebe yaşam tarzıyla gelmiş olsun, hepsi kendilerine özgü önemli bir kültür birikimini de beraberinde getirmiştir. Anadolu'ya gelip kısa süre içerisinde şehir hayatına uyum sağlayıp şehirlere yerleşen Türkmenler yeni bir kültür çevresi meydana getirirken, yarı-göçebe yaşam tarzını devam ettirmeyi tercih eden Türkmenler ise daha çok var olan geleneklerinin izlerini taşımışlardır.

Türkmenler, Anadolu'da daha çok kırsal ve uç bölgelere yerleşmişler ve şehirlerde yaşayan Türklerden farklı olarak kendilerine özgü bir yaşam tarzı geliştirmişlerdir. Zira, şehir kültüründen ve dolayısıyla şehirlerdeki medrese kültüründen uzak kalan Türkmenlerin sosyo- kültürel ve iktisadi hayatı gibi dini hayat ve geleneğe bakışı da şehirlerdeki

* Bu makale 17.10.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 18.10.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 28.11.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Bu makale yazarın, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda 2013 yılında kabul edilmiş olan "Selçuklular Döneminde Anadolu Türkmenlerinde Dini, Sosyo- Kültürel ve İktisadi Hayat" adlı Yüksek Lisans Tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Makaleye atıf şekli; Fatma Erten, Anadolu Türkmenlerinin Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapılarının Dini Hayatlarına Etkisi (X-XIII. Yüzyıl), *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 1-20.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31122022.001

** Öğr. Gör. Dr., Karabük Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, fatmaerten@karabuk.edu.tr, ORCID ID:0000-0002-0934-3347

Türklerden farklılık arz etmiştir. Çalışmada, Anadolu'ya büyük çoğunluğu Müslüman olarak gelmiş fakat İslamiyet'i sathi olarak benimsemiş olan Türkmenlerin sosyo-kültürel ve iktisadi hayatlarında eski Orta Asya gelenek ve ananelerinin etkisinin devam ettiği anlayışından yola çıkılarak, bu durumun Türkmenlerin dini hayatına nasıl tesir ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bir kısmı kısa süre içerisinde yerleşik hayata adapte olup şehirlere yerleşirken; eski geleneklerini devam ettirmeyi tercih eden göçebeler kırsal alanlarda yerleşimi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla yarı-göçebe bir hayat sürdüren, zamanının büyük kısmını sürülerin peşinde kırlarda bayırlarda geçiren, medreselerden ve dini eğitimden mahrum kalmış olan Türkmenlerin İslamiyet'i gereği gibi öğrenme ve yaşama imkânı bulamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Türkmenler, Sosyo-Kültürel Hayat, İktisadi Hayat, Din

ABSTRACT

The Turkmens, who entered Anatolia with two great immigration waves since 1071 and Turkified Anatolia in a short time, came from Central Asia to the Anatolian geography with a certain cultural accumulation. Whether these Turkmen came acquainted with the settled culture or came with a semi-nomadic lifestyle, they all brought with them an important cultural accumulation unique to them. While the Turkmens who came to Anatolia, settled in the cities in a short time, adapting to the city life and created a new cultural environment, Turkmens, who preferred to continue the semi-nomadic lifestyle, carried the traces of their old traditions.

Turkmens settled mostly in rural and extreme regions in Anatolia and developed a unique lifestyle unlike Turks living in cities. Like the socio-cultural and economic life of the Turkmens, who are far from the city culture and therefore the madrasah culture in the cities, their religious life also differed from the Turks in the cities. In the study, starting from the understanding that the influence of the old Central Asian traditions and customs in the socio-cultural and economic lives of the Turkmens, who came to Anatolia as Muslims, but adopted Islam superficially, how this situation affected the religious life of the Turkmen was tried to be revealed. While some of the Turkmen who came to Anatolia adapted to the settled life in a short time and settled in the cities; Nomads, who preferred to continue their old traditions, preferred to settle in rural areas. Therefore, it has been concluded that the Turkmen, who lead a semi-nomadic life, spend most of their time in the countryside in pursuit of their herds, and are deprived of madrasahs and religious education, cannot find the opportunity to learn and live Islam properly.

Key Words: Turkish Seljuks, Turkmens, Socio-Cultural Life, Economic Life, Religion

Giriş

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu ile Türkistan arasında bir göç yolu meydana gelmiştir. Aşağı yukarı iki yüz yıl boyunca Oğuz Türklerinin büyük çoğunluğu Anadolu'ya bu yoldan göç etmişlerdir. Anadolu coğrafyasına

Oğuzlar kadar olmasa bile diğer Türk boylarından da gelenler olmuştur. Yani, bu göç hareketi uzun bir zaman içinde peyderpey gerçekleşmiştir.¹ Türkler bu uzun göç süreci içinde; göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayat yaşayanlar olmak üzere gruplar halinde Anadolu'ya gelirken çadırlarını, yetiştirdikleri hayvanlarını, göçebe ve yerleşik hayata dair kültürlerini, silahlarını, kıyafetlerini, edebî değerlerini, kısacası kültürlerini beraberlerinde getirmişlerdir. Anadolu'ya gelen Türkler, aynı zamanda Müslüman kimliğine sahiptiler.

Anadolu'ya adım atmış olan Türkmenler, hem Orta Asya gelenek ve kültürlerini, hem de İslam medeniyetinden aldıkları müesseseleri kaynaştırmayı başarmışlardır. Kısa süre içerisinde gerek kalabalık nüfusları gerekse kadim kültürleri ile Anadolu'yu tam bir Türk yurdu haline getirmişlerdir. Çalışmada, geçmişten gelen gelenek ve göreneklere ile inanç motiflerini İslam inancının gaza anlayışıyla birleştirerek Anadolu'ya gelen Türkmenlerin sosyo-kültürel ve iktisadi yapılarının dini hayatlarına etkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bunun için öncelikle Anadolu'ya gelen Türkmenlerin; göçebe, köylü ya da şehirli oluşları, ekonomik ve sosyo-kültürel terakkileri gibi mühim meselelerin ortaya konulması gerekmektedir.

1. Anadolu Türkmenlerinde İktisadî Hayat

Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya yaklaşık iki yüz yıl boyunca devam eden göçleri Anadolu'nun; etnik, sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi, askeri ve dini yapısında şüphesiz büyük bir değişim ve dönüşüme neden olmuştur. Büyük bir kısmı Anadolu'ya göçebe olarak gelmiş olan ve başlangıçta şehirlerin dışına yerleşmeyi tercih eden Türkmenlerin, Selçuklu Türkiye'sinin kuruluşundan XIII. yüzyıl başlarına kadar olan yaşantılarına bakıldığında, yerleşik hayata adaptasyon bakımından çok başarılı bir manzara karşımıza çıkar. Türkmenlerin önemli bir kısmı, çok kısa bir süre içinde şehirlere, kasabalara ve köylere yerleşerek gerek siyasi gerek iktisadî bakımdan bütün müesseseleri ile çok ileri bir cemiyet meydana getirmişlerdir. Bu dönemde Anadolu, büyük bir ticaret merkezi haline getirilmiş, ticaret yolları boyunca yapılan kervansaraylar, buraları idare edecek mükemmel müesseseler oluşturulmuştur. Kalabalık kasaba ve şehirlerdeki esnaf, usta-çırak teşkilatı diyebileceğimiz Ahilik teşkilatı, medreseler, vakıflar ve diğer müesseselerle oldukça gelişmiş bir toplumun mevcudiyeti açık bir şekilde kendini göstermiştir.² Şu hâlde, Türkler aşiretler halinde geldikleri Anadolu'da aşiret hayatından millet hayatına geçişi süratle başarmışlardır.

XI. yüzyılda, Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'da bilhassa şehirlerde yaşayan Rum ve Ermenilerin yerleşik bir iktisadî düzenleri vardı. Bu düzen, tabii

¹ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, XXIV/96 (1960), TTK Yay., Ankara, s. 592.

² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 55.

ki Anadolu'ya gelen Türkmenler üzerinde de etkili olacaktır. Şehirlerdeki üretim ve ticaret, köylerdeki ziraat metotları ve üretilen ürünler Türklerin Hıristiyanlardan birçok şey almalarına neden olmuştur. Dokumacılık, maden işçiliği, madenî eşya yapımı ve inşaat sahalarında yerli Hıristiyan ustalara Türkmenler bir süre çırak olacaklar, ancak kısa süre içerisinde kendi muazzam sistemlerini oluşturacaklardır. Yayla hayvancılığının zaten Türkmenlere özgü bir iktisadî faaliyet olması, Anadolu'nun coğrafi yapısının da buna oldukça uygun oluşu, Türkmenlerin bu alanda da kısa sürede gelişme göstermelerini sağlamıştır.³

Hayvancılığın özellikle göçebe Türkmenlerin en önemli geçim kaynağını teşkil etmesi, hayvancılık ve buna bağlı hayvansal ürünlerle ilgili iktisadi hayat, göçebelerle yerleşiklerin ekonomik ilişkilerinin de temelini teşkil edecektir. Anadolu'ya giren beylerin il tutmalarında, kendilerine bağlı olan oba ve oymakların hayat tarzı, özellikle de yerleşiklerin ve ticaretin hayatlarındaki yeri, belirleyici olmuştur. Güçlü beyler önemli ticaret merkezleri ve ziraat alanlarına hâkim olmaya çalışırken, o kadar güçlü olmayanlar, göçebe hayatlarını devam ettirebilecekleri yerleri tercih etmişlerdir.⁴

Selçuklu Türkiye'sinin sosyal yapısı göçebe-yerleşik ayrımı üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla sosyal hayatta göçebeler, köylüler ve şehirli olarak bir sosyal tabakalaşmadan söz edilebilir.⁵ Buna bağlı olarak iktisadî düzen ziraat, sanayi, ticaret gibi üç çeşit faaliyete dayanmıştır. Bunlardan ziraat, yerleşik hayata geçmiş Müslüman-Türk köylüsü ve bir kısım Hıristiyan halkın köylerde yaptıkları her türlü ekim dikim faaliyetidir. Ayrıca hayvancılık (bilhassa küçükbaş hayvancılık) ve kasabalarla şehirlerde yaygın olan meyvecilik ve bağcılığın Selçuklu iktisadî hayatında önemli bir yeri olduğu görülmektedir.⁶

Ticaret, göçebe Türkmenlerin yerleşiklerle kurdukları önemli bir ilişki alanı olmuştur. Orta Asya'daki hayatlarından dolayı ticarete hiç de yabancı olmayan Türkmenler, Anadolu'da, henüz tam bir devlet otoritesinin kurulmadığı XI. yüzyıl sonlarında bile Anadolu ticaretinin canlı bir biçimde devam etmesini sağlamışlardır. Zira ticaret hem yerleşikler hem de göçebeler nazarında önemlidir. İlk akınların verdiği şok ortadan kalktıktan sonra göçebe Türkmenler, gayrimüslim halkla ticari münasebetlere başlamışlardır. Daha 1094'lü yıllarda gayrimüslim tüccarların Türkmenlerle ticaret yaptıklarını tespit edebiliyoruz. Göçebe Türkmenlerin yetiştirdiği hayvanlar, kısa süre içinde kıymetli ticaret kaynağı haline gelmiştir. Türkmenler tarafından yetiştirilen koyun, at ve katırlara büyük talep ortaya çıkmış; Şam, Diyarbakır, İran, Irak'ın koyun ihtiyacı Anadolu'dan karşılanmıştır. Ayrıca Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı

³ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 17-18.

⁴ M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası: Karaçuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, s. 72.

⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 2009, s.108-110.

⁶ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 32.

Kastamonu, Sinop, Kütahya, Eskişehir bölgesinin atları dünya çapında ün kazanmıştır.⁷

Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bir kısmı, kısa süre içinde ele geçirdikleri şehirlere yerleşirken, bir kısmı çadırlarında, obalar ve oymaklar halinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bunların içlerinde yerleşik halkla hiç geçinemeyen ve onlardan uzak duranlar olduğu gibi, onlarla yakın bir ilişki içinde olanlar da vardır. Göçebelerin bir kısmı uzun kış günlerinde, yerleşim birimlerine yaklaşarak ele geçirdikleri binaları ahır ve barınak olarak kullanıyorlardı. Uzun ve şiddetli kışlar sadece göçebeler için değil, yerleşikler için de dayanılmaz bir hal alıyordu. Onlar, göçebelerin kendilerine yakın yaşamasından memnundu. Zira onlar, hayvanlarını kendi kapalı mekânlarında barındırma karşılığında, Türkmenlerin hayvanlarının etinden ve sütünden istifade ediyor, hatta tarlasına ekeceği gübreyi de bu sayede elde ediyordu. Bazı yerlerde bu ortaklık öylesine kuvvetliydi ki, Beyşehir Gölü civarındaki Türkmenlerle birlikte yaşayan Rum ahaliyi, Bizans imparatoru kendi topraklarına götürmek isteyince, Rumlar hayatlarından memnun olduklarını belirtmişler, Bizans tarafına geçmeye şiddetle karşı çıkmışlardır.⁸

Anadolu'da özellikle XIII. yüzyıl başlarında hem tarımda hem sanayide hem de ticarete bir gelişmişlik ve bolluk olduğu görülmektedir. Köseadağ Savaşı öncesinde ve sonrasında Anadolu'da bulunmuş olan Saint Quentinli Simon'un anlattıkları bize önemli bilgiler vermektedir. Onun anlattıkları, Selçuklu Devleti'nde hem kentlerdeki hem de kırsal alanlardaki bolluğu ve refahı dile getirmektedir. Simon; tarımla ilgili bazı bilgiler vermekle birlikte çoğunlukla hayvancılık üzerinde durmaktadır. Yetiştirilen küçükbaş hayvanları, bunlardan sağlanan yünün değerini ve özellikle kılları kullanılan keçilerin yetiştirilmesini anlatmaktadır. Yine, Moğol hâkimiyetinin ilk dönemlerinde yaşamış İbn-i Said'in, Anadolu ile ilgili bize verdiği bilgiler önemlidir. Özellikle yakından bildiği Kayseri'den Sivas'a ya da Aksaray'dan Konya'ya değin uzanan bölgelerden söz etmektedir. Bu bölgelerde bakımlı ve zengin toprakların bütün yollar boyunca hiç aralıksız devam ettiğini söylemekte; otlakları, bahçeleri, sulama sistemlerini; kayısı, şeftali, badem, erik, armut, limon bahçelerini anlatmaktadır. Konya dolaylarında yetiştirilen ve "kamereddin eriği" adı verilen bir yemişin üzerinde özellikle durmaktadır. Daha sonraları Hamdullah Müstevfi her yerde bağlar bulunduğundan, İbn Battûta'da Antalya yöresinde kayısıların kurutularak Mısır'a gönderildiğinden söz etmektedir. İbn Battûta'ya göre Erzurum-Erzincan arasında da ekili topraklar bulunmaktadır.⁹

⁷ M. Said Polat, a.g.e., s. 199-200.

⁸ M. Said Polat, a.g.e., s. 194.

⁹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, E Yay., İstanbul 1979, s. 162.

XIII. yüzyılda el-Ömerî hayvancılık konusunda önemli bilgiler vermektedir. Ülkede sığır ve at yetiştirildiğini, koyun ve keçi yetiştiriciliğinin ise büyük önem taşıdığını belirterek bunların komşu Müslüman ülkelere ihraç edildiğinden bahsetmektedir. Ülkenin kendine özgü ürünlerine de büyük önem verilmektedir. Özellikle Akdeniz kıyılarında limon, portakal, hurma ve muz yetiştirildiğinden söz edilmektedir. Ayrıca, şeker ve bal üretildiği ve bütün bu ürünlerin diğer ülkelerden ucuz olduğu da özellikle belirtilmektedir.¹⁰

Selçuklu Türkiye'sinde, Türkmenler tarafından üretilen hammaddelere bağlı sanayi oldukça gelişmiştir. Nitekim, Selçuklu Türkiye'sinin gelişmiş iki sanayi dalı olan dokumacılık ve dericiliğin hammaddelerini de Türkmenler temin etmiştir. Alaşehir, Denizli, Konya, Aksaray, Kayseri, Erzincan gibi Anadolu'nun geniş bir sahasında dokunan bezler ve perdeler, zenginlerin zevkine cevap verecek mükemmelliktedir. Bununla birlikte, Hint, İran ve Arap memleketlerinden getirilen yabancı kumaşlara da ülkenin her tarafında rastlanmaktadır. Bu bilgiler, bize Anadolu'nun iktisadi canlılığında Türkmenlerin payının önemli olduğunu göstermektedir. Gerçekten, Türkmenlerin dokudukları halı ve kilimler, Ankara'nın kumaşları da dünyaca tanınmıştır. Geniş halk kitlelerinin ihtiyacını karşılayacak ürünler tamamen yurt içinde üretilmiştir. Ancak zengin sınıfların ihtiyacı olan lüks eşya ve baharat, büyük ölçüde dışarıdan ve daha çok Doğu ülkelerinden getirilmiştir.¹¹

Selçuklular dönemi Türkiye'sinde, göçebe Türkmenlerin temel geçim kaynaklarından olan hayvancılık oldukça ileri düzeydedir. Türkiye'den; İran, Suriye, Irak'a kasaplık hayvan ihraç edilmekte, meşhur Türk atları satılmaktadır. Örneğin: 1226'da Erzurum'dan Tebriz'e giden bir tacir, bir defasında 20.000 baş koyun sevk etmiştir. Bu durum bize hayvancılığın ulaştığı boyutu göstermektedir. Uluslararası ticarete ise Türkmenlerin ürettikleri ürünler ihracatta önemli bir paya sahiptir. Çoğu, göçebeler tarafından Aksaray, Erzurum, Uşak'ta dokunan nefis halılar yalnızca Avrupa'ya değil, İslam ülkelerine de gönderilmektedir. Yine tiftikten ve ipekten yapılan kumaşlar da önemli bir ihraç malzemesidir. Örneğin Malatya'da kumaş dokuyan 12.000 tezgâh olduğu bilinmektedir. İbn-i Havkal'ın bahsettiği Meyyafarikin'in ipek tülleri ve mendilleri İslam ülkelerinde rağbet görmektedir. Antalya ipeklileri, Erzincan baharinleri, Mardin ve Muş pamukluları, Karaman'ın renkli kumaşları ve hamam takımları, Denizli'nin altın işlemeli bezleri, Ankara ve Sivas'ın yünlü kumaşları, Diyarbakır ve Kastamonu'nun sahtiyancıları çok meşhur olup Avrupa'ya ve Doğu ülkelerine ihraç edilmektedir.¹²

¹⁰ Claude Cahen, a.g.e., s. 162.

¹¹ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 32.

¹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1996, s. 363-364.

Bu ürünler Avrupa ve Bizans'ın yanı sıra Arap ülkelerine de ihraç edilmektedir. Esasen, Bizans'tan sonra, Türkiye'nin en çok iktisadî münasebette bulunduğu ülkeler Arap ülkeleridir. İbn Battûta; Anadolu'nun her tarafında Mısır, Suriye ve Irak'tan gelen tüccarlara rastladığını ifade eder. Haçlı seferlerinin yol açtığı gerilim dolayısıyla Papa'nın Mısır'a uyguladığı abluka da Türkiye'nin lehine olmuştur. Bu durum Mısır'ın birçok ihtiyacını Anadolu'dan karşılamasına neden olacaktır. Türkiye'nin ikinci derecede ticareti; yakın komşuları Gürcistan, Trabzon Rum İmparatorluğu, Karadeniz sahillerindeki Ceneviz kolonileri, Rusya, doğuda İran ve güneyde Küçük Ermenistan ile olmuştur. Bizans, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Küçük Ermenistan gıda maddeleri bakımından alışveriş yapılan ülkelerdir.¹³

Ülkede uluslararası ticaretin gelişmesi neticesinde birtakım uluslararası pazarlar da kurulmuştur. Bu pazarlar, şehirlerin uzağında kurulduğu için “yaban pazarı” ya da “yabanlu” adıyla anılıyorlardı. Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği milletlerarası büyük bir kervan yolu üzerinde, Karahisar ovasında kurulan yabanlu pazarı çok meşhurdur. Buraya ülke dışından birçok yabancı tüccar geliyor ve ürünlerini satıyordu.¹⁴ Bu fuarlarda Türkmenler tarafından istihsal edilen ürünlerin de yer aldığı bilinmektedir.

Kıscacası, Maveraünnehir'den başlayan ve on yıllarca süren bir göç hareketiyle Anadolu'yu kendilerine açan fatih Türkmenler, yeni hâkim oldukları bu topraklarda sadece ziraat ve göçebelikle meşgul olmayıp ticaret hayatına da hızlı bir şekilde adapte olmuşlardır. Anadolu, Selçuklu hakimiyetinde Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Erzincan, Kayseri, Tokat gibi şehirler önemli birer ticaret ve kültür merkezi halinde yükselirken, Orta ve Batı Anadolu'da, Konya ve kısa süreli de olsa İznik'in yıldızı parlamaya başlayacaktır.¹⁵

2. Anadolu Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel Hayat

1071'den itibaren iki büyük göç dalgası ile Anadolu'ya gelerek kısa süre içerisinde Anadolu'yu Türkleştirmiş olan Türkmenlerin Anadolu'da yurt tutmaları ile ilgili olarak, kaynaklarda çok az bilgi yer almaktadır. Bu nedenle Anadolu coğrafyasına yapılan Türkmen göçlerinde yarı yerleşik ve yerleşik Türklerin nüfusları üzerinde kayıtlar elde etmek mümkün olmamaktadır.¹⁶

Türk göçleri ve akınları, Bizans ve Haçlıların taarruzları, iç mücadeleler, Anadolu'da Türk ve yerli nüfusun azalmasına, birçok yerin boşalmasına, gelirlerin ve vergilerin düşmesine neden olmuştur. Hatta Bizans imparatoru Mihael Anadolu'nun bazı bölgelerindeki Hıristiyanları Balkanlara nakletmiştir.¹⁷ Anadolu'ya, ilk yerleşmelerde gelen Türklerin çoğu, göçebeliği tercih edip

¹³ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 34-35.

¹⁴ Osman Turan, a.g.e., s. 359.

¹⁵ Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s. 61-62.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Faruk Sümer, a.g.e., s. 577-591.

¹⁷ Osman Turan, a.g.e., s. 282.

yerleşik hayata yavaş geçtiği için, Selçuklu Devleti yerli çiftçilere fazlasıyla muhtaç bulunuyordu. Bu nedenle Türk hükümdarları, Hıristiyan çiftçileri himaye etmiş, hatta diğer bölgelerden çiftçileri kendi bölgelerinde ikamet ettirmişlerdir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1196'da Menderes havzasında yaptığı tehcir buna güzel bir örnektir. Gıyaseddin Keyhüsrev, kalabalık bir halk kitlesini ailelerine ve memleketlerine göre beşer bin kişilik gruplara ayırarak defterlere yazdırmış ve onlara Akşehir havalisinde köyler, evler, çift aletleri, tohumluklar, tarlalar vererek iskân etmiş ve beş yıl vergiden muaf tutmuştur. Böylece, bu refahı gören diğer Hıristiyanlar, Bizans zulmünden kurtulmak için Selçuklu topraklarına göçmüşlerdir.¹⁸ Tüm bu hususların, Anadolu'ya gelen Türkmenlerin yerleşik hayata adaptasyonlarının zaman almasından kaynaklandığını da vurgulamalıyız.

Halkı Anadolu'ya çoğunlukla göçebe olarak gelip yerleşmiş olan Selçuklu Türkiye'sinin siyasi ve iktisadi kuvvet kaynağını köylüler oluşturuyordu. Göçebe ve yerleşik olarak iki kısımda düşünebileceğimiz bu kitle Türkmen kökenliydi. Göçebeler çoğunlukla Batı uçları, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde; yerleşikler ise Orta Anadolu, Sivas, Amasya etrafında yaşıyorlardı.¹⁹ Anadolu'ya çoğunlukla Doğu ve Güney Doğu Anadolu üzerinden giren Türkmenler, önceleri Orta Anadolu taraflarına yerleşmişlerdir. Daha sonra bu Türkmenler, Moğol istilası ve Anadolu'da 1300 yılında yaşanan kıtlık nedeniyle batıya kaymışlar, dolayısıyla Batı Anadolu'nun Türkleşmesine neden olmuşlardır. Gerek uçlardaki halk kitlesi gerekse köylüler zaten Türkmen kesimi oluşturuyorlardı. Ayrıca, Selçuklu Türkiye'sinde zirveye ulaşan ticaret hayatı sayesinde şehirler eskiye oranla önem kazanmış, kısa süre içerisinde buralarda hızlı bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bu nüfus artışını meydana getirenler de yine Türkmenler olmuştur.²⁰

Konar-göçer topluluklar, Selçuklu toplumunun temel ihtiyaçlarını karşıladıkları ölçüde devletin sınırları içinde yer almışlardır. Bu temel ihtiyaçların başında, göçebelerin karşıladığı hayvan ihtiyacı gelmektedir. Et, Türklerin temel gıdasıdır. Yerleşik hayat sürdüren ve tarımla uğraşanlarla, şehirliler, et ihtiyacı nedeniyle göçebelere muhtaçlardı. Türklerin gıda için koyun ihtiyacı büyük boyuttadır. Örneğin bir Selçuklu vezirinin evinde her gün 80-100 koyun kesildiği bilinmektedir. Böylece devlet büyüdüğü nispette, hayvancılıkla uğraşan göçebelere ihtiyaç da artmıştır. Ayrıca, yerleşik hayat sürdüren halkın göçebelere tek ihtiyacı gıda ve et alanında olmamıştır. Göçebeler çevrelerindeki yerleşim alanlarında yaşayan halkın ısınma ihtiyacı için gerekli malzemeleri (ağaç, kereste vs.) de karşılıyorlardı. Bu işle uğraşan göçebeler daha sonraki dönemlerde "Tahtacı" diye anılacaklardır ki, günümüzde de bu topluluk varlığını devam

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 62.

¹⁹ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 28.

²⁰ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 18, 21, 42.

ettirmektedir. Yerleşik halkın odun ve kömür ihtiyacını karşılayan bu göçebeler, gerektiğinde madencilikte de çalışıyorlardı.²¹

Anadolu'ya göçebe olarak gelen ve büyük ölçüde bu geleneği devam ettiren Türkmen beylerinin, kısa zamanda kentlere yerleşmeyi tercih ettiklerini görüyoruz. Gerçekten bu beyler, kentleri sadece sefere çıktıkları zaman terk ediyorlardı. Zaten onlar geçmiş dönemlerdeki deneyimleriyle de kentte yaşamaya alışıklardı. Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın fethettiği ilk bölgelerden biri olan Kilikya'da sürekli bir kadı görevlendirdiğini biliyoruz.²² Bu da bize Anadolu'ya giren ilk Türkmenlerin, yerleşik devlet geleneğine yabancı olmadıklarını gösteriyor.

Anadolu'ya gelen göçebe Türkmenler Anadolu'da kendi hayat tarzlarına uygun yerlere yerleşirken yerli halktan kayda değer bir direnişle karşılaşmamışlardı. Yerleşik halkla yaşamaya alışkın olanlar, onlara yakın yerlere yerleşirken, yerleşiklerden uzak olmayı tercih edenler ise daha ıssız yerlere çekilmişlerdi. Bir Bizanslı müellif Menderes Vadisi'nde birçok göçebe çadırına rastladığını nakleder.²³

Anadolu'da yerleşik hayat sürdüren Türkmenlerle göçebelerin arasındaki en önemli fark onların yaşam alanlarını teşkil eden çadırlarıdır. Bu, yerleşiklerin göçebeleri tasvir ederken özellikle çadırlarına vurgu yapmalarından da bellidir. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar Türkmenlerin günlük yaşamlarının önemli bir bölümünü geçirdikleri, onları yazın sıcaktan, kışın soğuktan koruyan çadırları olmuştur. Genellikle kıl veya keçeden yapılan ve Türkmenler tarafından farklı coğrafyalarda asırlarca kullanılan bu çadırlar hem sahiplerinin gelir düzeylerine göre hem de iklim şartlarına göre değişiklik arz ediyordu.²⁴ Çadır; sürekli yer değiştirmek zorunda olan göçebeler için, kurulması ve taşınması kolay, aynı zamanda da soğuğa ve sığağa karşı en iyi korumayı sağlayabilen barınaktı. Sırıklardan kurulmuş iskeleye deriden bağcıklarla tutturulmuş, kıl veya keçe çadırlar, fazla bir değişikliğe uğramadan göçebe Türkler tarafından farklı coğrafyalarda asırlarca kullanılmıştır.

Bu çadırlarda bulunan dokuma tezgahlarında çadırın içini döşemek için halı, kilim, yastık örtüsü, torba, heybe, çadır bezi ve hatta kıyafetler dokunuyordu. Bu dokunan bezlerin üzeri kadınlar tarafından elde işlenir, bunlardan işli torbalar, yiyecekleri saklamak için kullanılırdı. Çadırların içerisinde bir ailenin yaşantısı için gerekli her türlü malzemeyi bulmak mümkündür.²⁵ Çadırlar, rüzgâr alan

²¹ Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi: XI.-XIV. Yüzyıllar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 80-81.

²² Claude Cahen, a.g.e., s. 108.

²³ M. Said Polat, a.g.e., s. 213.

²⁴ M. Said Polat, a.g.e., s. 214.

²⁵ Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan) Kabalcı Yay., İstanbul 1999, s. 51; M. Said Polat, a.g.e., s. 215.

yerlere kurulmuş olsa dahi sıcak yaz günlerinde özellikle ev işlerini yapmakla yükümlü kadınlar için çekilmez hale geliyordu. Akşam olunca çadırın ortadan bölünmüş sol tarafında erkekler, sağ tarafında ise kadınlar otururdu. Eğer ailenin büyük oğlu evlenir ve ayrı bir çadıra çıkmaz ise çadırın içine heybeden ayrı bir bölüm hazırlanırdı. Ayrıca, uzun yoldan gelen konuklar içinde özel bölmeler hazırlanırdı.²⁶

Çoğunlukla anne, baba ve çocuklardan meydana gelen bir göçebe Türkmen evinde, nüfus arttıkça, geçinebilmek için daha fazla hayvana ihtiyaç duyuluyordu. Nüfus artar, ancak hayvan sayısı artmazsa aile fakirleşiyordu. Ortalama bir çadırın geçimi için küçük baş olursa 100, büyük baş olursa 50-60 hayvan gerekiyordu. Ancak beylerin ve zenginlerin binlerce baş hayvanı olabiliyordu. Her çadır kendi kendine yetecek üretim yapmak zorundaydı. Üretilen her şey, çadır ahalisinin ortak malıydı. Çocuklar babalarının mülküne ortaklı.²⁷

İbn Battûta, Anadolu seyahati esnasında Birgi'ye vardığında Birgi Hükümdarının sıcaklar dolayısıyla civardaki yaylalardan birine çıktığını söyleyerek şöyle demektedir; "hükümdar, bu yayla gayet serin olduğu için her yaz oraya gidermiş". Bu ifade, bize, Anadolu beylerinde göçebe geleneklerinin hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Burada İbn Battûta'nın bahsettiği Birgi Hükümdarı Aydınoğlu Mehmet Bey'dir. Yine İbn Battûta Birgi Hükümdarını ziyaret için yaylaya çıkışını ve orada bir süre kaldığını şöyle anlatıyor: "Bana, orada harkah adı verilen kubbe şeklinde bir çadır sundular. Harkah ağaç kalaslarının yan yana getirilmesiyle kurulur, üzeri keçeyle örtülür, tepesinde ışık ve hava girmesi için badhenc denilen bir delik bırakılır. Çadır tıpkı ev gibidir" diyerek göçebe Türkmenler arasındaki yaşantısını anlatmaktadır. Aynı İbn Battûta daha sonra Birgi Hükümdarının merkezdeki sarayını da öve öve bitiremeyecektir.²⁸

Anadolu'da göçebe Türkmenlerin beslenmesinde koyun; yünü, sütü ve eti açısından en çok rağbet gören hayvandır. Göçebeler hayvansal ürünlerin yanında yerleşiklerden temin ettikleri tarım ürünlerini de kullanıyorlardı. Bir göçebe çadırının üretimi sınırlı olduğundan göçebeler yiyecek sıkıntısı içine düştüklerinde yağmaya da başvururlardı. Zira, yağma sayesinde ihtiyaçlar kolay ve kısa yoldan temin edilebilirdi. Yine, göçebe beyler güç ve kudretlerini

²⁶ M. Said Polat, a.g.e., s. 216; Türkmen çadırları hakkında geniş bilgi için bkz. Peter Alford Andrews, Anadolu'nun Göçebe Çadırları, (çev. Mügül Andrews), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi*, 4 (1986), 1-32; Ulla Johansen, Türklerde Çadır Kültü: Alacak, (çev. Fikret Elpe), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1/2 (1979), 29-44; Ulla Johansen, Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları, (çev. Fikret Elpe), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1/3 (1979), 47-55.

²⁷ M. Said Polat, a.g.e., s. 220-221.

²⁸ İbn Battûta, *Seyahatnamesi*, C. I-II, çev. A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul, s. 420 - 422.

artırabilmek için de yağma faaliyetlerine girişebilirlerdi. Zengin beylerin işlerini yapmak ve çadırlarında hizmetlerini görmek için köleler de mevcuttu.²⁹

Anadolu'da yaşayan göçebe Türkmenlerin şekil ve şemaiileri hakkında dönemin müellifleri tafsilatlı tasvirler yapmamışlardır. Elde edebildiğimiz sınırlı bilgilere göre, Türkmenlerin uzun saçları, bu müelliflerin dikkatlerini çekmiştir. Minyatürlerde de gördüğümüz tek örgülü saçlar, önden ve arkadan omuza bazen de bele kadar iniyordu.

Bölgeden geçen yabancı bir seyyahın anlattığına göre, Türkmen erkeklerinin yüzleri kısa, geniş ve düzdü; kısa boyunlu, düz burunlu, geniş ağızlı ve sakallıydılar. Türkmen kadınları ve erkekleri Araplara nazaran oldukça iyi ve temiz giyimliydi, erkekler umumiyetle sarık kullanıyorlardı, kadınlar ise peçe takmıyorlardı.³⁰

Niketas, Miryakefalon Savaşı sonrası perişan haldeki imparatorun etrafını saran Türkmenleri şöyle tarif ediyor: “Bunların hepsi de Arap atları üzerindeydiler ve soylu kimseler oldukları görünüşlerinden belli olmaktaydı. Hepsinin silahları alışılmışın üstünde güzel olup atlarının da fevkalade süslemeler dışında çok uzun ve sanatkârane örülmüş yeşelleri ve bunların ucuna takılmış çingirakları vardı.”³¹

Yine İbn Battûta’dan öğrendiğimize göre, Anadolu’da kadınlar yüzlerini örtmüyor, gelen misafirleri gözyaşları içerisinde uğurluyorlar, adetleri gereği haftada bir gün ekmeği pişirip, bu ekmeği ve yemekleri misafirlerine ikram ediyorlardı.³²

Ünlü seyyah İbn Battûta, Anadolu’ya geldiğinde burada sosyal hayatın bütün kurumları ile yerleştiği, iktisadî ihtiyaçların kolaylıkla temin edildiği, toplumsal dayanışmanın ve iç istikrarın sağlandığı bir yapı ile karşılaşmıştır. Şehir ve köylerde yerleşik hayata geçmiş olan Türkmenler, yerleşik hayatın gerektirdiği tüm iş kollarında faaliyet göstermekteydiler. İbn Battûta gittiği her şehirde bölgenin idarecileri tarafından saygıyla karşılanmış ve iyi bir şekilde ağırlandı. Onun, memnuniyetini, hemen her seferinde aktardığını görüyoruz. Bu husus, Türk misafirperverliğinin Türkmenler arasında ulaştığı yüksek seviyeyi göstermektedir. Ayrıca, onun Anadolu’yu dolaştığı dönemlerde Anadolu’da güçlü bir dinî yapılanma da söz konusuydu. Çünkü o, uğradığı şehirlerde daha çok tekke, zaviye ve ahilerin evlerinde konaklamış; bu münasebetle Anadolu’daki dinî yapılanma ile ilgili gözlemlerde bulunmuştu. Bu gözlemlere göre, Anadolu’nun hemen her yerinde, İslam dinine ve din adamlarına karşı büyük bir hürmet gelişmişti.³³

²⁹ M. Said Polat, a.g.e., s. 222- 237.

³⁰ Tufan Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s. 78.

³¹ Niketas Khoniates, *Historia*, (çev. Fikret İşıltan), TTK Yay., Ankara 1995, s. 128.

³² İbn Battûta, a.g.e., I, s. 402.

³³ Geniş bilgi için bkz. İbn Battûta, a.g.e., I, s. 400-444.

İbn Battûta'nın naklettiği ilginç bir olayda eski Orta Asya geleneklerinin Türkmenler arasında devam ettiği görülmektedir. Manisa Sultanı Saruhan Bey'den bahseden İbn Battûta: "Buraya geldiğimizde, onu birkaç ay evvel ölmüş oğlunun türbesinde bulduk, bayram gecesiyle sabahını anne-baba bu türbede geçirmişler. Çocuğun cesedi yıkanıp hazırlanmış, kalaylı, demir kaplı, tahta bir tabut içine konmuş ve cesetten çıkan kokunun kaybolması için çatısı açık bir kubbeye asılmıştı. Bir süre sonra çatı örülecek, tabut yere indirilecek, üstüne de ölünün elbiseleri örtülecekti" demektedir.³⁴

Yine İbn Battûta Sinop'ta hüküm süren Candaroğullarından İbrahim Bey'in annesinin cenaze törenine katıldığını belirtirken, törende İbrahim Bey'in cenazeyi başı açık ve yayan takip ettiğini, öteki kumandanların ve kapı kullarının da hem başlarının açık olduğunu hem de kaftanlarını ters giydiklerini anlatmaktadır. Yörede 40 gün yas tutulduğunu ve her gün ziyafet verildiğini de ifade etmektedir.³⁵

Türkmenler üzerinde Türk kültürünün izlerinin hala devam ettiğine dair önemli bilgileri Dede Korkut Hikayelerinde bulmak mümkündür. "*Saltuk ilinde yaşayan göçebe Oğuzların inanış, yaşayış ve faaliyetleri, savaş ve fetihleri hakkında Dede Korkut Hikayelerinde önemli bilgiler yer almaktadır. Dede Korkut Hikayelerinde adı geçen Oğuzlar, Müslüman olmakla beraber eski Şaman inançlarını da muhafaza etmektedirler. Kadınlar çok yüksek bir ahlaka sahip olmakla beraber, toylarda ve eğlencelerde erkeklerle birlikte toplanır, çalgı çalar, kımız içer ve eğlenirler. Erkek gibi ata binmek ve kahramanlık onların ideal vasıflarıdır. Oğuzlar çok samimi Müslümanlardır. Ancak, buna rağmen, ara sıra abdest alıp namaz kılarlar. Peygamber sevgileri ise çok üstündür.*"³⁶ İslamiyet'i kabul etmekle birlikte eski gelenek ve göreneklerini devam ettirmek aslında sadece Türklere özgü bir durum da değildir. İslamiyet'i kabul eden milletler eski dinlerinden bazı özellikleri yeni dinlerine de taşımışlardır.³⁷

Anadolu'da Türkmenlerle ilgili önemli bilgiler elde ettiğimiz bir kaynak da Anadolu Türkmenleri üzerinde oldukça etkili olduğunu bildiğimiz Hacı Bektâş-ı Vefî'nin ünlü eseri Makâlât'tır. Hayatını çoğunlukla Türkmenler arasında geçirmiş olan Hacı Bektâş-ı Vefî'nin eserinde, zenginlerden, kalabalık pazarlardan, dükkanlardan, kumaş, mal ve teraziden söz etmesi, bize canlı bir

³⁴ İbn Battûta, a.g.e., I, s. 426. Bu geleneğin, Orta Asya'dan Türkmenlerle geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim, iki Türk Prensi olan Kültigin ve Bilge Kağan'ın cenazelerinin de bu şekilde uzun bir süre beklendikten sonra gömüldüğünü görüyoruz. Örneğin, Kültigin 27 Şubat'ta ölmüş, 1 Kasım 731'de gömülmüştür. Bilge Kağan ise, 25 Kasım 734'te ölmüş, 22 Haziran 735'te gömülmüştür. (bkz. Jean Paul Roux, a.g.e., s. 64.)

³⁵ İbn Battûta, a.g.e., I, s. 444.

³⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 50-51.

³⁷ Ethem Karaçoban, "Anadolu'da Dinî İnanç ve Yaşayışta Görülen Bazı Eski Tesirler Üzerine Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (OMUIFD)*, Haziran 2021, 50, s.447.

ticari hayatın varlığını göstermektedir. Yine çobanların varlığından söz etmesi hayvancılığın varlığını bize ispatlamaktadır. Ayrıca ekinin samandan ayrılması, bostanların ekilmesi gibi ifadeler, Türkmenler arasında çiftçilik ve tarım yapıldığını göstermektedir. Yine Makâlât'ta insanların giyeceklerinin temizliğine itina gösterdikleri, elbiselerine misk sürdükleri anlatılmaktadır.³⁸ Bu da bize Türklerde temizliğe önem verildiğini göstermektedir.

3. Anadolu Türkmenlerinde Dini Hayat

Büyük çoğunluğu İslamiyet'i henüz kabul etmiş olarak Anadolu'ya gelen Türkmenler, beraberlerinde eski inançlarının izlerini, gelenek-göreneklerini yaşam tarzlarını da getirdiler. Dolayısıyla yeni geldikleri bu coğrafyada Orta Asya'dan getirdikleri yaşam tarzlarına benzer şekilde bir sosyo-kültürel ve iktisadi düzen kurdular. Türkmenlerin Anadolu'da oluşturdukları bu sosyo-ekonomik ve iktisadi düzen onların İslamiyet'i algılayış ve yaşayış biçimlerini de doğrudan etkiledi. Yeni Müslüman olan Türkmenlerin İslamiyet'i anlamaları yüzeysel olmakla birlikte, onlar bu dini samimi bir şekilde benimsemişlerdi. Bernard Lewis'in ifadesiyle; "*Türklerin İslamiyet'e bağlılıklarının ciddiliği ve gerçekliği gibisine başka hiçbir halkta rastlanmamıştır.*"³⁹

Türklerin İslamlaşma süreci yerleşiklerle yarı-göçebe hayat tarzını benimseyen kesimler arasında farklı şekilde gelişmiştir.⁴⁰ Şehirlerde yaşayan halk devlet desteğinde aldığı eğitim sayesinde kitabî İslam'ı öğrenip ona göre bir dini yaşantı tarzı sürdürürken, yarı-göçebe Türkmenler ise göçebe hayatın icabı olarak bu dini tam olarak öğrenme imkânı bulamamışlardır. Çünkü onlar şehirlerde yerleşen insanlar gibi, medreselerde öğrenim görme, camii ve mescitlerde hatipleri dinleme imkânlarından mahrum kalmışlardır. Bu nedenle onlar eski inanç ve geleneklerinin izlerini, yeni inançları olan İslami inanişaya da farkında olmadan taşımışlardır. Gönülden İslamiyet'i kabul etmekle birlikte eski geleneklerinin tesirinden kurtulamayan yarı-göçebe Türkmenler İslam âlimlerinin, kendilerine çok karışık ve sıkıntılı gelen izahlarından ziyade, kendi yaşam tarzlarına daha uygun birtakım cereyanların etkisinde kalmışlardır. Bu konuda kendilerine öncülük edenler Anadolu'da özellikle yarı-göçebe Türkmenler arasında bu dinin tebliğatçıları olarak bilinen "*baba, dede, sultan*"

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hacı Bektaş Veli (669/ 1271): *Makâlât*, incelemeler kısmıyla nşr. Esad Coşan, (sad. Hüseyin Özbay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990; Abdurrahman Güzel, *Hacı Bektaş Veli ve Makâlât*, Akçağ yayınları, Ankara 2002.

³⁹ Bernard Lewis, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev: Selen Y.Kolay, 3. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006, s. 100.

⁴⁰ Mehmet Saffet Sarıkaya, "13. Yüzyıl Türkiye'sinde Dini-Tasavvufi Hayat ve Hacı Bektaş Veli", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2022, S. 102, s. 212.

lakaplı, Ömer Lutfi Barkan'ın tabiriyle kolonizatör Türkmen şeyhleri ve dervişleri olmuştur.⁴¹

Kentlerin dışında yaşayan yarı-göçebe Türkmenler, o dönemde yerleşik toplumun ve kültürün dışında kalmış, daha doğrusu başka bir toplumu ve kültürü meydana getirmişlerdir.⁴² Türkmen göçleriyle birlikte Anadolu'ya gelen kolonizatör Türkmen şeyhleri ve dervişleri, özellikle yarı-göçebe Türkmenler arasında sağlam bir yer edinecek ve Anadolu'da ciddi anlamda etnik, sosyo-kültürel ve iktisadi bir değişim ve dönüşüme öncülük edeceklerdir. Türkmenlerin hem dini lideri hem de yöneticisi rolünü üstlenen bu derviş ve şeyhler, kalabalık Türkmen kitlelerinin yepyeni bir hayata başlamasında kolaylaştırıcı bir unsur olacaklardır. Bu şekilde yarı-göçebe Türkmenler arasında yaşam tarzlarına uygun bir tasavvuf anlayışı ortaya çıkacaktır.⁴³

Anadolu'ya gelen bu derviş zümreleri iyi bir tahsil gerektiren kitabî İslam'ı öğretmekten daha çok bölgedeki halkın ihtidasına önem vermişlerdir. Esasen bu dervişler uçlarda henüz İslamiyet'i tamamen sindirememiş olan Türkmenler veya Hıristiyan merkezlerine yakın yerlerde faaliyetlerini sürdürmüşler, öncelikle bu kesimlerin ihtidaları için çalışmışlardır.⁴⁴ Tıpkı Türkmenler gibi göçebe geleneklerinden ve eski Türk inanışlarından tamamıyla kopmamış, ama Müslüman yerleşik dünya ile ilişkileri sürecinde kendilerince yeni bir dil oluşturmuş "babalar", Türkmen obaları arasında dolaşarak onları sahip oldukları dini anlayışa uygun olarak irşatta bulunmuşlardır. Kimi zaman göçebeler arasında, bazen de onlara yakın yerlerde zühd hayatı yaşayan bu insanlar, bir zamanların kam ve ozanlarının yerini almışlardır. Üzüntü ve sıkıntılarında kurtulmak isteyenler, dertlerine deva arayanlar, bilge kişi olarak gördükleri bu insanlara başvurmuşlardır.⁴⁵

İslam fakih ve kelamcılarının ortaya koyduğu İslam telakkilerini öğrenme imkânı bulamamış olan Türkmenler, Türkmen babalarının geleneksel hurafelerle karışık, kendilerine daha uygun gelen, tasavvufun basitleştirilmiş fikirleriyle yorumlanmış Müslümanlık anlayışına yöneliyorlardı. Selçuklu Devleti'nin medrese kültürü ve kitabî din kaidelerinin, esasen göçebe Türkmenlere hiç de kolay gelmeyeceğini anlamak zor değildir. İşte bu yüzden, bu Türkmenler kendi içlerinde yaşayan ve onlara hiç de yabancı olmayan gayri sünni sufilerden çok kolay etkilenmişlerdir. Bu göçebe Türkmenler, İslamiyet'i kendilerine öğretilenlerin yaşamlarına uyumu noktasında benimsemişlerdir.

⁴¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağ Anadolu'sunda İki Büyük Yerleşimci (Kolonizatör) Derviş Yahut Vefâiyye ve Yeseviyye Gerçeği: Dede Garkın & Emirci Sultan (13. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s.27.

⁴² Claude Cahen, a.g.e., s. 193.

⁴³ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.33-35.

⁴⁴ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 102.

⁴⁵ M. Said Polat, a.g.e., s. 189.

Büyük bir çoğunluğu mektep ve medrese eğitimi almamış olan göçebe Türkmenler, İslam dininin birtakım yüksek inanç ve ibadet esaslarını anlayıp uygulamakta zorlanmaktaydılar. Türkmenlerin hayatında önemli bir yeri olan kadınların, fakihler tarafından sosyal hayatın dışına çıkarılmak istenmesi, eskiden beri kadınlarla müştereken tertip edilen sazlı ve içkili şöenlerin dinen uygun görülmeşi ve oruç, namaz, hac gibi ibadetlerin yaşanmasında göçebe hayatın getirdiği birtakım zorluklar ister istemez Türkmenlerin Anadolu'daki İslami anlayışlarının şehirlerdeki İslami anlayıştan daha farklı şekilde ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁶

Türkmenler, Müslüman olduktan sonra da İslam çatısı altında birçok eski Şamanî yaşayış ve inanışlarını devam ettirmişlerdir. Baba İshak, Barak Baba, Sarı Saltuk ve sair Türkmen babaları bir Müslüman şeyhi kadar eski Türk kamlarının da devamı gibidir. Bu sebeple Şamanilik, Müslüman Türklerin tarikatlarına da tesir edecek, ayinlerine girecek ve raks ile müzik, dinî bir vecd unsuru haline gelecektir. Müslüman âlimlerin mücadeleleri Türkleri bu dinî unsurlarından vazgeçiremeyecektir.⁴⁷ Sözü edilen bu dervişlerin Türkmenler arasındaki bu faaliyetleri, şehir merkezlerinden farklı bambaşka bir İslam algısının yerleşmesine neden olmuştur. Geleneksel Sünnî çizgiden ayrılan bu algı, Türkmenlerin kitabî İslam bilgilerinden yoksun bulunmalarının bir sonucu olarak, onlar arasında kolayca kendisine yer bulmuştur.

Her ne olursa olsun, Türkmen kitleleri nazarında son derece saygı duyulan bu Türkmen baba ve şeyhleri, İslam inanç ve prensiplerini henüz tam olarak sindirememiş olan Türkmen boylarına bu dini kabul ettirerek Anadolu'nun İslamlaşmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Hatta onların nüfuz sahaları sadece Türkmenler olmamış bizim Sünnî olarak bildiğimiz şehirli, medreseli kitlelere bile ulaşmıştır. Bunların türbelerine karşı asırlar boyu bugüne kadar her kesimden gösterilen ilginin yoğunluğu, bunun güzel bir göstergesidir.⁴⁸ Aynı şekilde yarı-göçebe Türkmenler arasında da yalnızca heterodoks anlayış etkili olmamış Sünnîlik her daim daha baskın olmuştur.

Türkmenlerin eski inançlarının ve kültürel değerlerinin Müslüman olduktan sonra da kendilerini etkilediği açıktır. Nitekim, Haçlılar zamanında Şamanî geleneklerine göre ölülerini silahları ile gömen Türklere rastlanmıştır. Hatta Anadolu Selçuklu sultan ve vezirlerinin cesetlerinin XIII. asırda bile mumyalı olarak gömüldükleri görülmektedir.⁴⁹ Yine ölülerin arkasından yapılan birtakım ritüellerin devam ettiriliyor olması ayrıca yağmur duası, kurban kesme

⁴⁶ Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 210.

⁴⁷ Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 64.

⁴⁸ Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Seriveni*, Şema Yayınları, 2006, s. 426.

⁴⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 356.

gibi birtakım geleneklerin Türkler arasında (hatta bugün bile) varlığını devam ettirmesi bu etkileşimin en güzel örneğidir.⁵⁰

Türkmenler Türkistan'da olduğu gibi, Azerbaycan ve Anadolu'da da ancak kendilerinin anlayabildiği Türk şeyhlerini pir olarak tanımışlar ve dinî işleri onlardan öğrenmişlerdir. Ancak bu durum sadece yarı-göçebe Türkmenler için geçerli bir olgu değildir. Yerleşik hayatı benimsemiş halk kesimlerinin hatta Anadolu beylikleri ve Türkiye Selçuklu Sultanların da mesela Şihabeddin Sühreverdî gibi sema ve raks ayinleri icra eden şeyhlere ilgi göstermeleri, yaşam tarzları noktasında kendilerinden büyük ölçüde ayrılmış oldukları Türkmenlerin ruhuna uyum sağladıklarını göstermektedir.⁵¹ Ancak Anadolu'da kurulan ilk beyliklerden olan Danişmendlilerin ve ilk Anadolu Selçuklu hükümdarlarının dinî hayatlarına bakıldığında ağırlıklı olarak Hanefî-Sünnî bir İslam inancına sahip oldukları açıkça görülmekte idi.

Danişmendliler döneminde medreselerde Hanefî fıkhı tedris edilmekte, Danişmend ilindeki fakihlere "Türkmen Hanefî fukaha" denilmektedir. Süryani Mihail, Danişmend Gazi'den sonra en dindar hükümdarın Melik Muhammed olduğunu; onun, İslami konuları uyguladığını, şarap içmediğini, Müslümanlara saygı gösterdiğini bildirmektedir.⁵² Danişmendoğulları'nın Hanefî mezhebine bağlı olduklarını gösteren bir başka örnek de Melik Muhammed'in Hanefî mezhebine mensup bir İslam hukukçusu olan Abdülmecid b. İsmail el-Herevî'yi Anadolu'ya getirerek onu Kayseri'ye kadı olarak tayin etmesidir.⁵³ Hatta bu durum, Danişmendoğulları Devleti ortadan kalktıktan sonra da Danişmed ilinde uzun süre devam etmiştir.⁵⁴

Aynı durum Türkiye Selçukluları içinde geçerlidir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sünnî yapısını ispatlayan en güzel kanıt, bu dönem vakfiyeleridir. Celaleddin Karatay'ın Konya'da yaptırdığı medresenin vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, talebelerin dört Sünnî mezhepten herhangi birine mensup olabileceği fakat müderris ve müridin Hanefî mezhebinden bulunması lazım geldiği ifade edilmektedir. Hâlbuki İslam dünyasının Kahire, Bağdat gibi büyük merkezlerinde bulunan medreselerde, mesela 631'de Bağdat'ta inşa edilen Mustansiriyye ve Kahire'deki Mansuriyye medreselerinde okuyan dört mezhebe mensup talebeler için her mezhepten birer müderris ve müridler tayin ediliyordu. Herhalde Anadolu'da diğer mezheplere mensup olanların azlığı dolayısıyla bunlara mensup talebe için müderris tayinine lüzum görülmemiştir. Gerçekten,

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Karaçoban, *Anadolu'da Dinî İnanç ve Yaşayışta Görülen Bazı Eski Tesirler Üzerine Değerlendirme*.

⁵¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 220.

⁵² Süryani Mihail, *Süryani Keşiş Mihail'in Vekayinamesi*, (trc. H. D. Andreasyan), TTK Kütüphanesinde 44-2 no.lu basılmamış nüsha, II, 103'ten naklen, Bayram, *Türkiye Selçukluları üzerine Araştırmalar*, s. 31.

⁵³ Claude Cahen, a.g.e., s. 247.

⁵⁴ Mikail Bayram, *Türkiye Selçukluları üzerine Araştırmalar*, Kömen Yay., Konya 2003, s. 32.

Selçuklular umumiyetle Hanefî mezhebine büyük bir ehemmiyet verdikleri ve Anadolu Türkleri çoğunlukla bu mezhebe bağlı oldukları için müderrisin Hanefî mezhebinde olmasına dair bu şarta diğer vakfiyelerde de rastlıyoruz. Anadolu'da Hanefî mezhebinden sonra Şafiî mezhebinin de bir derece yaygın olduğunu gösteren kayıtlar mevcuttur ki, herhalde bunu daha ziyade Türk olmayan Müslümanlara atfetmek doğru olacaktır. Nitekim Altun Aba vakfiyesinde talebenin Hanefî ve Şafiî mezhebinde bulunacağı kaydedildiği gibi, Sahip Fahreddin Ali'nin Sivas'taki meşhur Gök (Sahibiyye) medresesinin müderrisliği Şafiî müderrise, olmadığı takdirde Hanefî bir müderrise şart kılınmıştır. Şafiî mezhebinin ehemmiyetini kaydetmek maksadıyla İbn-i Bibî'nin, Alaaddin Keykubad'ın Hanefî mezhebinde olduğu halde sabah namazını Şafiî mezhebinde kıldığına dair ifadesini de burada belirtelim.⁵⁵

1332'de Anadolu'ya gelen ünlü seyyah İbn Battûta'nın Seyahatname'sinde yer alan şu sözler Anadolu halkının dinî hayatına ışık tutmaktadır: "Halk İmam-ı Azam Ebu Hanife hazretlerinin mezhebindedir. Hak Teala ondan razı olsun. Hepsî ehli sünnettir. Aralarında ne Kaderî, ne Rafizî, ne Mutezile, ne Haricî, ne de başka bir sapkın bulunmaktadır. Yüce Allah onları bu faziletleriyle diğer insanlardan üstün kılmıştır."⁵⁶ Bu sözler bize, Anadolu halkının Sünniliğini ispat etmektedir.

Claude Cahen'in şu sözleri de bu görüşü teyit eder mahiyettedir. Cahen: "Dinin siyasetle iç içe geçtiği bir ortamda Anadolu Selçuklularının, akrabaları olan Büyük Selçukluların bağnaz Sünniliğine karşı oldukları veya en azından bu konuda yansız davranış sergilediklerini söyleyebiliriz" demektedir. Selçukluların, özellikle Türkmen tebaasının Müslümanlığı seçmelerinde hiç kuşkusuz Sünnilik kadar Şiîliğin de etkisi vardır. Bu arada Türkmenler arasında, İslam'a geçmeden önceki atalarından kalma inançların hemen hiç değişmeden hâlâ yaşadığı da bir gerçektir. Halkın bu inançları, Selçuklu sultanlarının, en azından dış görünüşüyle Sünnî inancını kabul ederek Abbasî halifeleriyle yakınlaşma yolları bulmasına engel olmamıştır. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra da onların politikalarının mirasçısı olduklarını kabul ettirmişler, dolayısıyla saikleri ya da onlara atfedilen saikler ne olursa olsun mümin Sünnîler olarak tanınmışlardır.⁵⁷ Dönemin tarihi kaynaklarından o dönem Anadolu'sunun şehirlerine bakıldığında Sünniliğin tüm izlerini görmemiz mümkündür. Bu nedenle Anadolu Selçuklularının gayri Sünnî olduğunu söyleyen görüşlerin bilimsel dayanakları bulunmamaktadır.⁵⁸ Anadolu'da Sünnî inanç mensupları büyük bir çoğunluğu oluşturmaktadır.

⁵⁵ Osman Turan, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri, *Belleten*, XII/45 (1948), Ankara, s. 17-171.

⁵⁶ İbn Battûta, a.g.e., I, s. 402.

⁵⁷ Claude Cahen, a.g.e., s. 207.

⁵⁸ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 45-46.

Esasında Orta Asya öteden beri; nüfus, sosyal ve kültürel yapı, dini inançlar noktasında heterojen bir görüntü arz etmektedir. Türkmenler, Maveraünnehir, İran ve Anadolu'ya gelmeden önce Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm, Mazdeizm, Yahudilik gibi çeşitli inanç sistemleriyle temas içinde olmuşlardır. Ancak, bu inanç sistemlerinin hiçbiri, göçebe Türkmenler üzerinde eski dinleri ve gelenekleri kadar etkili olamamıştır. İslamiyet'i kabul eden bazı Türkmen kitleleri için de bu durum geçerlidir. Hatta günümüz Anadolu'sunda bile bazı Orta Asya geleneklerinin yaşayan izlerini görmek mümkündür. Üstelik İslam hukukçuları İslam hukukunun kaynakları arasında dinin temel prensiplerine aykırı olmamak şartıyla eski örf ve adetlere yer vermişlerdir.⁵⁹

Aslında bu tür uzlaştırıcı inançlara Sünnî olan kesimlerde de rastlanmıştır. Örneğin, Sünnî yapısıyla bilinen Buhara Bölgesinde bir sarayın yanma nedeninin halkın İslam öncesi geleneklerinden kalma bayramlarda odun yığınları yakma adeti olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Dolayısıyla Sünnî ve yerleşik kesimlerde bu tür eski gelenekler varlığını hâlâ sürdürebiliyorsa, şehirliler kadar eğitilme imkanı bulamayan göçebeler arasında eski inançların devam etmesi daha çok mümkündür.⁶¹ O halde Anadolu'da özellikle kırsal kesimde yaşayan Türkmenler ile göçebe Türkmenler eski inançlarından tamamen kopamamışlardır.

Orta Asya'dan Anadolu'ya yapılan göçler sırasında buraya gelen topluluklar arasında farklı İslamî anlayış ve yaşayış biçimine sahip, İslamiyet'i tam olarak özümseyememiş kitleler de mevcuttur. Bunların Anadolu'ya gelişyle, Anadolu'da iki Müslüman kesimin meydana geldiği söylenebilir. Birincisi: Daha çok merkezlerde yoğunlaşmış, Sünnîlikleriyle ön plana çıkan yerleşik kesim; ikincisi: kırsal kesimlerde, dağlarda yaşayan göçebe ya da yarı göçebe veya yerleşik hayata yeni geçmiş, hâlâ göçebe geleneklerini, heterodoks olarak nitelenen inanç kalıntılarını koruyan topluluklardır.⁶²

SONUÇ

Orta Asya'dan Anadolu'ya iki büyük göç hareketi ile intikal eden Türkmenler, geldikleri yerlere bir daha geri dönmek üzere bu coğrafyaya, sınıksız tutunmuşlar ve Anadolu'ya adlarını vermişlerdir. Selçuklular döneminde Anadolu'nun dini, sosyo-kültürel ve iktisadi, her anlamda son derece parlak bir dönem yaşamış olmasında Türkmenler önemli bir paya sahiptir. Orta Asya'dan Anadolu coğrafyasına Müslüman olarak gelen Türkmenlerin İslamiyet'i kabul etmelerinde Sufi ve dervişlerin payı büyük olmuştur. Aynı Sufi ve dervişler Türkmenlerle birlikte Anadolu'ya da gelmişler ve bu coğrafyada da İslamiyet'in yayılması için irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Anadolu'ya büyük çoğunluğu

⁵⁹ Seyfullah Kara, *a.g.e.*, s. 412.

⁶⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990, s. 116.

⁶¹ Seyfullah Kara, *a.g.e.*, s. 413.

⁶² Seyfullah Kara, *a.g.e.*, s. 418.

Müslüman olarak gelmiş olsa da sathi olarak İslamiyet'i benimsemiş olan Türkmenlerin sosyo-kültürel hayatlarında eski Orta Asya gelenek ve anelerinin etkisi büyük olmuştur. Orta Asya'dan belli bir kültür birikimi ve bu arada eski gelenek ve aneleriyle Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bir kısmı kısa süre içerisinde yerleşik hayata adapte olup şehirlere yerleşirken; eski geleneklerini devam ettirmeyi tercih eden göçebeler kırsal alanlarda yerleşimi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla yarı-göçebe bir hayat sürdüren, zamanının büyük kısmını sürülerin peşinde kırlarda bayırlarda geçiren, medreselerden ve dini eğitimden mahrum kalmış olan Türkmenlerin İslamiyet'i gereği gibi öğrenme ve yaşama imkânı olmamıştır.

Türkmenler göçebeliğin, kendine özgü şartları nedeniyle İslamiyet'i, şehirlilerin öğrendiği medreselerden ve kitabi bilgilerden öğrenme imkanına sahip olmayıp, sadece kulaktan duyma şifahi yöntemlerle öğrendiklerinden, onu medreselerde ve camilerde müderrisler ve hatiplerden öğrenen şehirliler gibi algılamamışlardır. Böylece ortaya Anadolu'da iki farklı İslam yorumu ve algısı çıkmıştır. Bunlardan biri, şehirlilerin sahip olduğu kitabi İslam algısı; diğeri de göçebe Türkmenlerin sahip olduğu bir nevi halk İslam'ı diyebileceğimiz şifahi İslam algısıdır. Yarı-göçebe Türkmenlerin sahip olduğu bu İslami anlayışın şekillenmesinde en mühim rolü ise *baba, dede, abdal* adlarıyla anılan şeyh ve dervişler oynamıştır. Sonuç olarak; Türkmenlerin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatları öncelikle dini anlayışlarına yön verirken aynı zamanda da Türkmenler, sahip oldukları kadim kültürel özellikleri ile İslam dinini sentezleyerek kendilerine özgü yeni bir İslami anlayış ve yaşayış biçimi ortaya çıkarmışlardır.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- ANDREWS, Peter Alford, Anadolu'nun Göçebe Çadırları, (çev. Mügül Andrews), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji ve Emoloji Dergisi*, 4 (1986), 1-32.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara, 1990.
- BAYKARA, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi: XI.-XIV. Yüzyıllar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2000.
- BAYRAM, Mikail, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya, 2003.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, E Yay., İstanbul, 1979.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2009.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010.
- GÜZEL, Abdurrahman, *Hacı Bektaş Veli ve Makâlât*, Akçağ yayınları, Ankara, 2002.
- HACI BEKTAŞ-I VELİ (669/ 1271): *Makâlât*, incelemeler kısmıyla nşr. Esad Coşan, (sad. Hüseyin Özbay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

- İBN BATTÛTA TANCİ, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. I, II, çev. A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- JOHANSEN, Ulla, Türklerde Çadır Kültü: Alacık, (çev. Fikret Elpe), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1/2 (1979), 29-44.
- JOHANSEN, Ulla, Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları, (çev. Fikret Elpe), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1/3 (1979), 47-55.
- KARA, Seyfullah, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, Şema Yayınları, 2006.
- KARAÇOBAN, Ethem, "Anadolu'da Dinî İnanç ve Yaşayışta Görülen Bazı Eski Tesirler Üzerine Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (OMUIFD)*, Haziran 2021, 50:429-467.
- KHONİATES, Niketas, *Historia*, (çev. Fikret İşıltan), TTK Yay., Ankara, 1995.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara, 1991.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilasına Kadar Türkler)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, İnsan Yay., İstanbul, 1996.
- LEWİS, Bernard, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev: Selen Y.Kolay, 3. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Ortaçağ Anadolu'sunda İki Büyük Yerleşimci (Kolonizatör) Derviş Yahut Vefâiyye ve Yeseviyye Gerçeği: Dede Garkın & Emîrci Sultan (13. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011.
- POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası (Karacuk'tan Aziz George Koluna)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- ROUX, Jean Paul, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), Kabalcı Yay., İstanbul, 1999.
- SARIKAYA, Mehmet Saffet, "13. Yüzyıl Türkiye'sinde Dini-Tasavvufi Hayat ve Hacı Bektaş Veli", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2022, S. 102, s. 211-234.
- SÜMER, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, C.XXIV, S.567-594.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 2009.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1996.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998.
- TURAN, Osman, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri, *Belleten*, XII/45 (1948), Ankara, s. 17-171.

DIŞAVURUMCU BEDEN İMGELERİ*

EXPRESSIVE BODY IMAGES

Eda ÖZ ÇELİKBAŞ**

ÖZ

Tarih öncesinden günümüze insanoğlu için belki yaşadığı ilk farkındalık kendi bedenini fark etmesiyle olmuştur. Mağara felsefesinden, Platon alegorisine, mağara resimlerinden, ilk alet yapma yetisini kazanarak uygarlığa adım atan insandan; günümüz insanına kadar farkında ve psişeyi var eden yegane olgu beden olgusu olmuştur. Dışavurum, şüphesiz ki tarih öncesinden, antik döneme, orta çağdan rönesansa ve günümüzde de hala insanların duygu, hareket, tavır ve davranışlarını dışsallaştırdıkları eşsiz bir pratiktir. Paganlardan, Vikinglere, Şamanlardan Orta Asya boylarına ve pek çok ada halkına kadar yerellik bağlamında kendi pratiklerini dışsallaştıran insanoğlu aynı zamanda metaforlardan ve de arketiplerden de oldukça faydalanmıştır. Bu çalışmada, imgelenen bedenler; resim sanatından hareketle dışavurulan beden halleri ve ruhsal duygu durumları örneklerle aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Farkındalık, Dışavurum, Beden, Dışsallaştırma, İmgelme

ABSTRACT

Perhaps, the first awareness that human beings experienced from prehistoric times to today was when they realized their own body. From cave philosophy, to Plato's allegory, from cave paintings, to the man who first stepped into civilization by gaining the ability to make tools; Until today, the only phenomenon that creates awareness and the psyche has been the phenomenon of the body. Expression is undoubtedly a unique practice in which people externalize their emotions, movements, attitudes and behaviors from prehistory, to antiquity, from the middle ages to the renaissance and still today. From Pagans, Vikings, Shamans to Central Asian tribes and many island peoples, human beings who externalize their own practices in the context of locality have also

* Bu makale 03.08.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 05.08.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 15.08.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Eda ÖZ ÇELİKBAŞ, Dışavurumcu Beden İmgeleri, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi* Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 21-35
ISSN 2667-7253/e-ISSN 2687-3885, DOI: 10.7596/abbad.31122022.002

** Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Safranbolu Fethi Toker Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü, edaoz@karabuk.edu.tr, Orcid ID:0000-0002-5243-7242

benefited greatly from metaphors and archetypes. In this study, imagined bodies; Body states and mental emotional states, which are expressed in the art of painting, have been tried to be conveyed with examples.

Keywords: Awareness (Mindfulness), Expression, Body, Externalization, Imagination

Giriş

Dışavurumculuk, özellikle Resim sanatı ve edebiyat tarihinde oldukça önemli bir dönemdir. İlk kez sanatçılar farkında olarak bilinçdışı ve psişesini çalışmalarına yansıtmıştır. Bu Carl Gustav Jung'un Dışsallaştırma kavramıyla bağlantılıdır. İçsel olanın dışarıya yansıtılmasının sanatla mümkün olduğunu savunan Jung, ilk kez sanat terapileriyle pratiklerine konuşlandırmıştır. İçsel pratiklerin artırılması dışavurumu kuvvetlendirdiği gibi, bireyin imgelemine ve de yaratıcı düşünme yetisini de harekete geçirir. Resim sanatında dışavurumculuk adı altında uzun süre ve farklı coğrafi bölgelerde kendini gösteren akım, özellikle Almanya'da Hitler ve savaş entrikalarının yaşandığı süreçte oldukça sanatçılar ve edebiyatçılar tarafından ele alınmıştır. Beden bu noktada, bireyin kendini var etmesinden öte; psişe olarak karşı tarafa yaşadıklarını, hissettiklerini ve de duygularını yansıtması açısından eşsiz bir iletişim aracı olmuştur. Tekniklerinden, kompozisyonlarına, jest ve mimiklerinden kıyafetlerine tarzlarına kadar pek çok detayı resim çalışmalarında özellikle gözlemlenmek mümkündür.

1. Bedenin Resim Sanatında Dışavurumu

Yirminci yüzyılın başlarında başta politikasının karmaşası ve ekonomik sıkıntılarla boğuşan Almanya olmak üzere pek çok Kuzey ülkesinden sanatçıların da birleşerek oluşturdukları ve coğrafi ve toplumsal durumlarına göre şekillenen Dışavurumculuk/Ekspresyonizm, bireyin duygularını ve iç dünyasını öne çıkarmayı hedeflemiştir. Bu duyguları tam anlamıyla ham halde yansıtılabilmek için sanatçılar, geleneksel sanat anlayışının ve katı kuralların dışına çıkarak var olan her şeyde distorsiyon (biçim bozma) yöntemini kullanmıştır. Burada esas olan sanatçının iç dünyasının ve deneyimlerinin ham halde aktarılmasıdır. Resim sanatı alanında da oldukça etkili bir İfade biçimiyle her türlü biçimin bozulabileceği düşüncesinden hareketle dışavurumcular döneminin psikolojik, politik, ahlaki ve dinsel sorunlarını, dönemin insanını ve içsel dünyasını herhangi bir teknik ve estetik anlayışına bağlı kalmadan ortaya çıkarmışlardır.

Ekspresyonizm sanat alanında dışavurduğu her bir nesnede rahatsız edici bir tavıra da sahiptir. Ekspresyonist sanatçılar Ekspresyonistler gibi farklı bir teknikle doğayı direk yansıtıyorlardı; iç dünyalarını direk yansıtıyorlardı ve bu da oldukça rahatsız edici boyutlarda olabiliyordu. Dışavurumcular, ifadeyi vurgulamak kaygısıyla estetik algıyı ve de güzellik algısını yıkmayı hedeflemişlerdir. Bu sebeple; kontürler, koyu siyah çizgiler, kirli renkler ve de çirkin denebilecek sahneleri resmetmişlerdir. İnsanın çektiği acı, yokluk, vahşet

ve Freudyen bir tavırda arzular dışavurumcular (ekspresyonistler) için oldukça önemliydi. Bu sebeple tüm bu duygular kusursuz ve hoşça giden bir estetik algısından oldukça uzak ve rahatsız edici olmalıydı.

Dışavurumcular aslında acıyı ve melankoliyi o kadar derinden yaşamışlar ve hissetmişlerdir ki kendi bilinçaltılarında yaşadıkları ve dışavurdukları duygu durumlarıyla beraber, buhranlı tüm anları, duyguları yansıtmakta çok da zorlanmamışlardır.

Dışavurumcu sanatçıların çoğu, askere zorla ya da mecburen katılmış, bazı uzuvlarını kaybetmiş ya da ölümden dönmüş, siyasi ve ekonomik her türlü sıkıntıyı yaşamış ve sağlık konusunda da her türlü bunalıma şahit olmuşlardır. Tüm bunlar da onları, bilinçaltılarını, duygu durumlarını olumsuz yönde etkilemiş ve sanatlarında dışavurum olarak kendini göstermiştir. Norveçli ressam Edward Munch, ailesinden herkesi tek tek kaybetmiştir; “Çılgılık” adlı başyapıtında bu çaresizlik ve tahammül edememe, derin üzüntü halini görmek mümkündür. Munch, 1892 tarihinde yazdığı günlüğünde ‘çığlık’ çalışmasından şöyle bahsetmektedir (Resim 1):

“İki arkadaşımla gün batımında yürüyordum ve cennetler aniden kana bulandı, arkadaşlarım yürümeye devam ettiler. Ben parmaklıkların yanında durakladım, hissizleştim ve bir parmaklık üzerine dayandım, ölesiye yorgundum. Mavi ve soğuk fiyortların ve şehrin üzeri alev kırmızısı bir sarılıkla kaplanmıştı. Ben hala orada korkuyla titreyerek kalakaldım ve doğanın içinden gelen sonsuz çığlığı hissettim, duydum”¹

1892 yılına ait olan “Çılgılık” tablosu, bir insanın yaşadığı içsel çatışmayı anlatan eşsiz bir başyapıttır. Döneminin ötesinde günümüzde de hala psikolojik kanıt olma noktasında da oldukça kıymetlidir. Resimdeki figür kafatasından bozma bir surat gibi korku dolu çökmüş yanaklar ve fırlamış gözlerle bizlere korku dolu bakar. Sessiz olan tablo sanki gerçekten bağırılmaktadır, çığlık atar gibi. Zıt renkler, dışavurumcuların sıklıkla yaptığı bir illüzyondur. Bu durum hem rahatsız ediciliği hem de mekanın huzursuzluğunu da direk olarak izleyiciye geçirir ve sanatçının duygu durumu dışavurumunu derinleştirir. Munch, gerçekten bu duyguyu yaşamıştır ve tek başına çıldıracak seviyede ortada kalmıştır. Norveç’te son dönemlerde bu çalışmasının dördüncü kopyası bulunmuştur. Yani sanatçı, bu duygu durumunu, anı birden fazla kere yaşamıştır.

19. yüzyılın sonunda toplumun yaşadığı sefalet, açlık ve savaşın izlerini derinden hisseden Alman sanatçı Kathe Kollwitz, toplumsal gerçekçi bir sanatçıdır. Döneminin yoksul, hasta, sefalet içinde yaşayan halkını çalışmalarında yansıtmıştır. Berlin’de çok sayıda yoksula yardım etmiş ve zamanının çoğunu varoşlarda geçirerek gözlem yapmıştır (Resim 2).

¹ Julian Bell, Sanatın Yeni Tarihi, Çev. U.Ceren Ünlü-Nurçin İleri-Rana Gürtuna, NTV Yayınları, İstanbul, 2009, 357

Resim 2: Kathe Kollwitz, Tırpan Bileyicisi, 1905

Dışavurumu derinleştirmek için biçim bozmaya yönelik sanatçı aynı zamanda genelde asite yedirme baskı tekniğini kullanmıştır. Bu da derinlik veren bir teknik olarak ve de asitin acı veren yakan bir özelliği olmasından dolayı sanatçının duyduğu acıyla tekniği arasında terapötik bir bağ kurduğu anlamını bize yansıtmaktadır.

Kollwitz, asite yedirme baskının yanı sıra taş baskı ve taş baskı oyma tekniğini de kullanmıştır. 1800lerin sonunda işçilerin çektiği sıkıntıları “Dokumacıların İsyanı” adlı taş baskı eseri ile ortaya koymuştur. Siyah beyaz ve gri tonlamalarla, işçi sınıfının biçimi bozulmuş bedenlerini en dışavurumcu şekilde yansıtan Kollwitz dışavurumcu ifade adeta sınırları zorlamıştır.

Dışavurumcularda belirgin bir özellik olan keskin çizgiler, koyu, derin özellikle vurgulanmış kaba bedenler Kollwitz’de de kendini göstermektedir. Sanatçının “Dokumacıların İsyanı” serisi çok iyi ifade edilmiştir, dönemin bakanı tarafından altın madalya ile ödüllendirilmesi için önerilmiş, fakat resimlerin politik olduğu gerekçesiyle Kayzer tarafından engel olduğu bilinmektedir².

Kathe Kollwitz, kusursuz bir kadın algısını yıkıp, çocuklarını kaybeden, hastalıkla boğuşan sefaletten korkunç halde yaşayan kadınları, anneleri, kız çocuklarını resmetmiştir. Bazı taşbaskı çalışmalarında ve diğer çalışmalarında açlıkla boğuşan ve sefalet sebebiyle hamileliklerini sağlıksız geçiren annelik

² E.H GOMBRICH, *Sanatın Öyküsü*, Çev. Erol Erduran-Ömer Erduran, İstanbul, 2007, 369

duygusunu yaşayamayan anne ve çocukları resmetmiştir³. Kathe Kollwitz'in toplumsal içerikli eserlerinden birisi de “Ölü Çocuğuyla Anne” adlı gravür resimdir. Kadının vücut yapısı, kafası kolları ve bacakları oldukça iri ve kabadır. Çocuğunu kaybeden anne, çaresizliğini ve yakarışını çocuğuna sarılarak sağlamıştır. (Resim 3).

Resim 3: Kathe Kollwitz, Ölü Çocuğuyla Anne, Gravür, 1903

Kathe Kollwitz, anne acısı, evlat acısı duygularına odaklanmıştır ve biçim bozmayı (distorsiyonu) özellikle uç noktada belirginleştirmiştir.

Kollwitz'in ele aldığı anne ve ölü çocuk teması, I. Dünya Savaşı'nda en büyük korkusu olan kendi oğlunu ve II. Dünya Savaşı'nda torununu kaybetmesiyle gerçeğe dönüşmüştür.⁴ Kathe Kollwitz'in günlüğünde şu satırlar yer almaktadır: “Hepimiz ihanete uğradık. Milyonlarca genç ve Peter’de ihanete uğradı. Bu nedenle sakın olamam. İçim karmakarışık ve fırtınalı”.⁵ Kollwitz yaşadığı kayıplardan sonra siyasi ideolojilerini bir kenara bırakmış ve bir anne olarak evlat acısını en içten duygularıyla, kendi duygularıyla resmetmeye devam etmiştir. Kollwitz'in İkinci Dünya Savaşı'nda pek çok eseri tahrip olmuş ve yok edilmiştir. Ernst Barlach da 19. Yüzyıl sonu 20. Yüzyıl başı buhranlı sürecinden etkilenen heykel sanatçısıdır. 1933 yılında Nazi rejiminin iktidarda olması sebebiyle Barlach'ın eserleri tahrip edilerek, kendisi de sürgüne gönderilmiştir. (Resim 4).

³ F. Deniz KORKMAZ, “Eleştiri Kuramı Olarak Feminizm ve Sanata Yansımaları: Feminist Sanat”, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2006, 32

⁴ Toby CLARK, Sanat ve Propaganda, Çev. Esin Hoşsucu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, 32

⁵ Müjde AYAN, “Weimar Dönemi Kadın Devrimci Ruhu ile Käthe Kollwitz”, Kathe Kollwitz – H. Müjde AYAN (mujdeayan.com) (19.03.2010 tarihinde alınmıştır.)

Resim 4: Barlach, Titrek Kocakarı boyanmış alçı, 24x17x 19 cm

O da yoksulların yaşadığı sefaleti ve sefaletin bedenlerinde açtığı derin duygusal yaraları ve bedenlerinde oluşan biçim bozulmalarını heykellerinde yansıtmaya çalışmıştır. “Titrek Kocakarı” adlı heykeli, Barlach’ın sanatının en iyi örneklerindedir. Heykele bakıldığı andan itibaren yüz ifadesi dikkat çeker. Biçim bozma sebebiyle elleri ve ayakları oldukça büyük yapan Barlach, heykellerinde kült bir tavır da sergiler. Bedensel olarak çok ince detay yoktur. Kolwitz’in eserleri sanki heykelle beden bulmuş gibidir.

“Benim resimlerim birçok kimseler hakkında edindiğim stenogramlardır... Ben, çehrelerimle yaşarım”⁶, diyen Oskar Kokoschka ise bir diğer dışavurumu yoğun yaşamış sanatçılarıdır. Freudyen bir tavırla portrelerini resmetmiştir. Portrelerinde özellikle dairesel hareketleri kullanarak bireylerin yüzlerine değil bilinçaltlarına ve de ruhsal durumlarına dikkat çekmeyi amaçlamıştır. O da diğer ekspresyonistler gibi deformasyon, distorsiyon yapmıştır (Resim 5). “Benim resimlerim birçok kimseler hakkında edindiğim stenogramlardır... Ben, çehrelerimle yaşarım”, diyen Oskar Kokoschka ise bir diğer dışavurumu yoğun yaşamış sanatçılarıdır. Freudyen bir tavırla portrelerini resmetmiştir. Portrelerinde özellikle dairesel hareketleri kullanarak bireylerin yüzlerine değil bilinçaltlarına ve de ruhsal durumlarına dikkat çekmeyi amaçlamıştır. O da diğer ekspresyonistler gibi deformasyon, distorsiyon yapmıştır (Resim 5).

⁶ Adnan TURANİ, *Dünya Sanat Tarihi, Remzi Kitabevi*, 9. Basım, İstanbul, 2003, 578

Resim 5: Oskar Kokoschka, Bir Savaşçı Olarak Otoportre, 36x 31x 19 cm, 1909

Adeta korkmuş ve çaresizlik içinde olan bir ruh halinde kendi otoportresinin heykelini yapmıştır. Distorsiyon ve de kemikleri çıkmış gibi kendisini betimlemesi dışavurumculuktaki vurguyu oldukça yansıtmaktadır. Savaşta yaşadıkları, kendisinin de asker ressamlardan olması ve savaşta başından darbe alması aslında bu çalışmadaki vurgulamak istediği duygu durumlarını, şaşkınlığı ve korkuyu en güzel şekilde yansıtmaktadır.

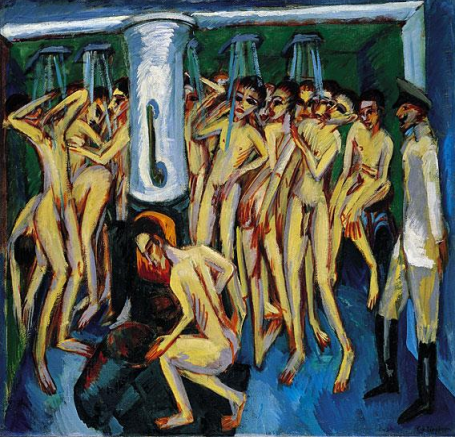

Resim 6: Kirchner, Askerin Otoportresi, 1915

Ernst Ludwig Kirchner, Alman Die Brücke (Köprü) kurucularındandır. Birbirine yabancılaşan, birbirinden uzaklaşan ve bireyleşen insanları ele alır çalışmalarında. Kirchner de I. Dünya savaşından olumsuz etkilenmiş ve diğer dışavurumcular gibi yaşanan ortamı ve insanının duygusunu biçim bozarak, geleneksel kuralları yıkarak ortaya çıkarmıştır.

Dışavurumcu sanatçıların çoğu savaşa katılmış, yaralanmış ve de savaşı psikolojik boyutta derinden hissetmiştir. Bu sebeple psikolojilerindeki değişim gibi sanatçıların çalışmaları savaş öncesi ve sonrasında oldukça değişiklik göstermektedir. Birinci Dünya Savaşına katılan Kirchner, bir yıl gibi kısa bir sürenin ardından ruhsal olarak çöktüğü belirtilerek askerden gönderilmiştir. “Askerin Otoportresi” adlı resim, kendi yaşadığı ve gördüğü savaş sahnelerinin dışavurumudur. Kirchner, savaşta bedensel bir almamıştır ama resminden de anlaşıldığı üzere ruhsal olarak o kadar derin etkilenmiştir ki bazı uzuvlarını keserek, kopararak çalışmalarında betimlemiştir (Resim 6).

Bunu arkadaşına yazdığı bir mektubunda: “Zihinsel ve bedensel ıstırap nedeniyle kendimi yarı ölü hissediyorum”⁷, sözleriyle anlatmaktadır. Kesik kol imgelemi psişesinde açılan bir kopuştur aslında. Kirchner aynı yıl, “Duştaki Topçu Askerler” isimli resminde, sert deformasyonlar yapmıştır (Resim 7).

Resim 7: Ernst Ludwig Kirchner, Duştaki Topçular, 1915

Bu çalışmasında Kirchner gerçekte yaşanan bir durumu yansıtmış olacaktır ki 1937 yılında çalışmalarına Nazi Almanya’ sı tarafından el konulmuştur ve 1938 yılında da dayanamayarak intihar etmiştir.

Olağanüstü etkileyici üslubuyla Max Beckmann, diğer sanatçılar gibi savaşa katılmıştır. Onun çalışmaları dışavurumcu üslubun en ham halde görüldüğü ve herbir özelliğinin yer aldığı çalışmalardır. Beckmann’ın “Gece”

⁷ Nilüfer Öndin, “Sanatçının İmgeleminde Savaş,” Rh+ Sanat, Sayı: 4, 2003

adlı eseri, kapalı bir mekanda yaşanan yasak ve garip bir olaylar dizisini aslında bir vahşeti anlatmaktadır. Aslında bu bir işkence sahnesidir. Kalın ve koyu çizgiler, kontürlenmiş bedenler, kapalı bir mekan, dağılmış kırılmış bir mekan algısı ve kirlenmiş renkler, dışavurumcu sanatın belki de tüm özelliklerini barındırmaktadır. Çalışmada en çok dikkat çeken arkası dönük çıplak kadın figürüdür. Tecavüze uğramış hissi vermekle birlikte, ellerinin bağlanması aynı zamanda zorla ve işkence edilerek istismarın gerçekleştiği duygusunu yansıtmaktadır (Resim 8).

Resim 8: Max Beckmann, Gece, 1918-19, 133x154 cm

Toplumun farklı sınıflarından oldukça kalabalık bir insan grubunu kapalı bir odada alt alta üst üste betimleyen ressam aslında her sınıftan her insanın farklı duygu durumlarını ve de yasaklarını ortaya koymuştur. Dönemini yansıtmaya açısından belge niteliği taşıyan bu eser, sanatçının şahit olduklarının ötesinde dışavurumcu sanatın başyapıtı, temsilcisi olmuştur.

Dışavurumcularda görülen deformasyon, distorsiyon ve de kocaman el ve ayaklar, konturlar, açık koyu vurgusu oldukça belirgin bir şekilde görülmektedir.

Otto Dix, savaşa giden ve kıl payı savaşta ölümden dönen çok kez de yaralanıp iyileşen bir sanatçıdır. Skat Oynayanlar çalışmasında da şahit olduğu ve hissettiği pek çok duygu durumunu görebilmekteyiz (Resim 9). Eserde, uzuvları kopmuş makineleşmiş asker kıyafetli kağıt oynayan insanlar görmekteyiz.

Resim 9: Otto Dix, Skat Oynayanlar, 110x87 cm, 1920

Uzuvların eksik olması durumu burada belden aşağı beden olmaması şeklinde de katlanır. Julien Bell, Otto Dix'in resmindeki mesajı şöyle değerlendirir:

“Bu eserde, savaşta korkunç şekilde yaralanan üç subay resmedilmektedir. 1910’lar ve 20’ler boyunca çok sık tekrar eden acı bir temayı sahneliyorlar: kukla, terzi mankeni, soytarı, robot ya da başka bir şey. ‘Yaşam’ temasını küçümseyen insan sonrası bir kalıntı ögesi. Dix, bu figürleri konforlu bir kafe ortamında gazete parçalarından bir kolajla bir araya getirmiştir, subaylar kağıt oynamaktadır. Kolajın içinde kendi pasaportundaki fotoğrafı bile vardır. Ahmak bir devletin kıyma makinesinden geçmiş, aptal, gerizekalı subayları orada oturmakta ve her şeye rağmen mutlu görünmektedirler. Hatta bir tanesi hala devletin ona verdiği haçı giymektedir, zavallı! Ve sen, sözde eleştirel sanatsever, sokakta gördüğünde onları görmezden geleceksin. Hiç şüphe yok ki sende aptalın tekisin!”⁸

“Skat Oynayanlar”, insanların hırsları, siyasi oyunları savaşa rağmen her türlü keyiflerinden ödün vermeyecekleri ürkünç bir ortamı yansıtmaktadır.

⁸ Julien BELL, *Sanatın Yeni Tarihi*, NTV Yayınları, Çev. U.Ceren Ünlü-Nurçin İleri-Rana Gürtuna, İstanbul, 2009, 387

Otto Dix, Max Beckmann ve George Grosz “Yeni Nesnellik” akımı içerisinde de değerlendirilirler. Yeni Nesnelciler, dadacı bakış açılarıyla dışavurumcu bir şekilde savaş ortamını her şekliyle ele almışlardır (Resim 10).

Resim 10: Otto Dix, Yaralı Asker, gravür baskı, 1916

Otto Dix, “Savaşta Kesitler” gravürünü şu şekilde açıklar:

“Bana güvenin! Bu gördükleriniz gerçekten yaşandı. Ben oradaydım. Yanımda aniden bir merminin vurduğu askerin ölmesine şahit oldum. Bu askerler gerçekten de canlı canlı gömüldüler. Sıkılan zehirli gazdan etkilenen askerler henüz daha ölmeden gömüldüler. Bu yüzden cesetlerin yüzlerinde, yaralanan askerlerin henüz yaşayan yüz ifadeleri görülmektedir.”⁹

Dix, savaşın insan bedeninde nasıl derin yaralar açtığını, ruhsal bozuklukların bedeni nasıl etkilediğini iskelete dönüşmüş korkunç bedenlerle vurgulamıştır. Gaz maskesiyle dolaşan acımasız asker, cesetler, çürük ten rengi adeta çürümüştür (Resim 11).

⁹ Henshaw, M. (2011). “The Art of War: Otto Dix’s Der Krieg ”, https://www.moma.org/s/ge/collection_ge/objbyppib/objbyppib_ppib-12_sov_page-37.html adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 30.11.2022).

Resim 11: Otto Dix, Savaşın Bir Kesiti, Orta Panel, 204x204 cm, 1929-32

Dix'in çalışmaları Naziler tarafından pek tabii ki yok edilmiştir. Diğer sanatçılar gibi savaşa asker olarak katılan George Grosz, savaşın kötülüklerini insanlarda yarattığı ruhsal buhranları keşfederek çalışmalarına başlamıştır. Grosz, 1925 yılında Herzfelde ile birlikte "Sanat Tehlikede" adlı bir kitapçık yayınlamıştır orada şöyle bir cümle geçmektedir: "Sanatçı ya toplumu sömünlere katılabilirdi, ya da zamanımızın özelliklerini betimleme ve eleştirme yoluyla, aynı zamanda devrimci düşüncüyü savunarak, sömürülenlerin safında yeni bir toplum yaratmak için savaşabilirdi."¹⁰

Arp ile Lissitzky'nin aynı yıl yayınladıkları "Art-isms" adlı incelemede, Verist sanatçıyı "çağdaşlarının çirkin suratlarına ayna tutan biri"¹¹ olarak tanımlamışlardır. Beckmann ve Dix'le birlikte "Yeni Nesnelcilik/Verizm"

¹⁰ Lionel RICHARD, Ekspresyonizm, Çev. Beral Marda -İlham Usmanbaş-Sinem Gürsoy, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, 50

¹¹ Norbert LYNTON, Modern Sanatın Öyküsü, Çev. Cevat Çapan-Sadi Öziş, Remzi Kitabevi, 3. Basım, İstanbul, 2004, 156

hareketinde yer alan Grosz, çalışmalarında burjuvazi takımının ve liderlerin halkı korkunç şekilde kullanmalarını ele almıştır. Bedenleri bilinçli çirkinleştirerek dikkat çekmeyi vurgulamıştır.

George Grosz'un 1926 yılına ait "Toplumun Temel Direkleri" çalışması (Resim 14);

Resim 14: George Grosz, Toplumun Temel Direkleri, 200x108 cm, 1926, Berlin Ulusal Galeri

Alman elitist takımını eleştiren bir çalışmadır. Grosz, elitist takımın burjuvazinin ve devletin halkı sömürdüğünü düşünmektedir. Savaş gazisi bir asker, derin yaralarıyla, kravatındaki gamalı haçıyla askerlerin savaşa duyduğu sempatiyi yansıtmaktadır. Medyanın gücünü ve oyunlarını yansıtmak için dönemin güçlü medya yöneticisi Alfred Hugenberg betimlenmiştir. Sağ tarafta elinde Alman ulusal bayrağını tutan "Çalış: Greve hayır! Lütfen" yazılı bir afiş taşıyan aristokrat bulunmaktadır. En arkada kanlı kılıcıyla sarhoş bir general,

onun önünde ise tüm bunlara göz yuman Nazi yanlısı bir papaz yer almaktadır.¹² Grosz'un, "Toplumun Temel Direkleri" adlı çalışması, ikiyüzlülük, açgözlülük ve nefret duygularının eleştirisini yapar gibidir. George Grosz 1946'da yazdığı otobiyografisinde, dönemin içinde bulunduğu durumu ve ihtiyaç duyulan akımı kendi ifadesiyle şöyle dile getirmektedir:

"O zamanki sanatsal eğilimimizin adıydı, Dada. Uzun zamandır duyduğumuz rahatsızlığın, mutsuzluğun ve alaycılığın bir ifadesiydi... Bizler her şeye hakaret ediyor, hiçbir şeye saygı duymuyor, her şeye tükürüyorduk: işte bu Dada'ydı. Mistisizm değildi, komünizm değildi, anarşizm de değildi... Bizse tam anlamıyla nihilisttik, simgemiz hiçlikti, boşluktu, boş bir delikti. Ara sıra sanat da yapardık. Ama esas amacımız, "sanat eylem"ini yerle bir etmekti"¹³

SONUÇ

İnsanın anlam arayışından kendisini gerçekleştirmesine, ihtiyaçlarından ifadelerine sanat hayatımızın her alanında kendisini göstermektedir. Birey olarak insan kendi ruhsal dünyasını (psişesini) sanat aracılığıyla ortaya koyabilir. Disiplinlerarası bir sanat anlayışından disiplinlerüstü bir sanat anlayışının varlığına gelinen bu dönemde dışavurumun resim sanatından hareketle sanat terapilerinde de oldukça önemli olduğu görülmektedir. Özellikle Alman dışavurumcuları, kendi yaşadıkları buhranları, değişen duygu durumlarını, yaşadıkları korkunç ortamları en ham halde dönemin sanat anlayışından oldukça farklı bir tarzda cesurca dile getirmişlerdir. Şamanın inisiyesi, sanatçının akışı, budistin transı gibi; ruhsal dünyasını keşfeden ve dönüşen varlık insanoğlu; sanat aracılığıyla her türlü duyguya temas ederek bunu eşsiz bir şekilde dışavurabilir. Bu dışavurum aynı zamanda estetik bir kaygıdan da uzaktır. Bu kaygı olmadan insan bilinçaltını ve duygularını da rahatlıkla dışavurabilir. Dışavurumcu ressamlar da tarihte, tam da bu eleştirilen estetik güzellik kavramını yıkmış, kendi terapötik süreçlerini de yaratarak ham halde bilinçaltını ve duygularını dışavurmuştur. Jung'un deyimiyle; bilinçaltı imgelerini dışsallaştırmıştır.

¹² "Rough, Raw and Riotous", <http://www.thecityreview.com/arcadia.html>, (20.03.2010 tarihinde alınmıştır.)

¹³ Grosz, George, *A Little Yes and a Big No*, New York: The Dial Press, 1946

KAYNAKÇA

- TURANİ, A., *Dünya Sanat Tarihi*, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- BELL, J., *Sanatın Yeni Tarihi*, (U.Ceren Ünlü, Nurçin İleri ve Rana Gürtuna çev.), NTV Yayınları, İstanbul, 2009.
- GOMBRİCH, E.H., *Sanatın Öyküsü*, (Erol Erduran ve Ömer Erduran çev.), Remzi Yayınevi, İstanbul, 2007.
- CLARK, T., *Sanat ve Propaganda*, (Esin Hoşsucu çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.
- RİCHARD, L. *Ekspresyonizm*, (Beral Madra, İlham Usmanbaş ve Sinem Gürsoy çev.), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.
- LYNTON, N., *Modern Sanatın Öyküsü*, Çev. Cevat Çapan-Sadi Öziş, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- ÖNDİN, Nilüfer, “Sanatçının İmgeleminde Savaş”, *Rh+ Sanat*, 2003, Sayı: 4, s. 30-31.
- KORKMAZ, Fatma Deniz, *Eleştiri Kuramı Olarak Feminizm ve Sanata Yansımaları: Feminist Sanat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AYAN, M. (2008). “Weimar Dönemi Kadın Devrimci Ruhunu ile Käthe Kollwitz”, Käthe Kollwitz – H. Müjde AYAN (mujdeayan.com) adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 30.11.2022)
- HENSHAW, M. (2011). “The Art of War: Otto Dix’s Der Krieg”, https://www.moma.org/s/ge/collection_ge/objbyppib/objbyppib_ppib-12_sov_page-37.html adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 30.11.2022).
- NEUE GALLERIE MUSEUM OF GERMAN AND AUSTRIAN ART (2022). “Rough, Raw and Riotous”, <http://www.thecityreview.com/arcadia.html> adresinden erişildi. (30.11.2022 tarihinde alınmıştır.)

LİSE ÖĞRENCİLERİNİN İLETİŞİM BECERİLERİ VE EMPATİ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ *

AN ASSESSMENT OF THE COMMUNICATION SKILLS, INTRA-FAMILY COMMUNICATION LEVELS AND EMPATHY LEVELS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Özcan PALAVAN **
Necati GEMALMAZ ***

ÖZ

Bu araştırma lise öğrencilerinin iletişim, aile içi iletişim ve empati düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesine yönelik olarak ilişkisel tarama modelinde yapılan araştırma 2019-2020 güz döneminde gerçekleştirilmiştir. Uygun örneklem yöntemiyle seçilen ve farklı sınıflarda eğitim öğretime devam 286 lise öğrencisi araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak “Kişisel Bilgi Formu”, “Empatik Eğilim Ölçeği” ve “Aile içi İletişim Ölçeği” ve “İletişim Ölçeği” kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıma uyup uymadığı Kolmogorov-Smirnov testi ile değerlendirilmiştir. Ortalamalar arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını analiz etmek için Nonparametrik yöntemlerden mann whitney u testi t-testi ve kruskal wallis analizi kullanılmıştır. Ayrıca öğrencilerin iletişim becerileri, aile içi iletişim düzeyleri ve temel empati düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyebilmek için Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Çalışma

* Bu makale 04.08.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 17.08.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 28.11.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; Özcan Palavan, Necati Gemalmaz, Lise Öğrencilerinin İletişim Becerileri Ve Empati Düzeylerinin İncelenmesi, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 36-63.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253 , DOI: 10.7596/abbad.31122022.003

** Doç.Dr. Lefke Avrupa Üniversitesi, opalavan@eul.edu.tr , Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5830-0212>

*** Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, necatigemalmaz.ng@hotmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6439-3451>

sonucu göstermiştir ki lise öğrencileri arasında “aile içi iletişim beceri” düzeyleri açısından erkekler daha iyi bir durum sergilemektedir. Fakat İletişim becerileri bakımından “kendini ifade etme” boyutunda ise kızlar lehine anlamlı fark çıkmıştır. “Temel Empati ölçeği” toplam puanlarında fark çıkmamış olup alt ölçek düzeyinde bazı farklılıklar görülmüştür. Lise öğrencilerinin iletişim becerileri ile temel empati düzeyleri arasında düşük düzeyde ve pozitif yönde, iletişim becerileri ile aile içi iletişimleri ile düşük düzeyde ve pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bulgular ışığında hem öğrencilere hem öğretmenlere hem de ebeveynlere yönelik aile ilişkileri, etkili iletişim becerileri, sağlıklı ebeveyn tutumları gibi pek çok konuda eğitim programları ve bilgilendirme çalışmaları (seminer, atölye, afiş vb.) yapılabilir. Öğrencilerin empati düzeylerinin geliştirilmesi için öğretmenlerin öğretim planlamalarında empati becerisine daha fazla önem vermesini sağlayıp ona göre etkinlik düzenlemesi yapmaları teşvik edilebilir.

Anahtar Kelimeler: İletişim, Empati, Aile, Lise, Öğrenci

ABSTRACT

This study was carried out in the fall semester of 2019-2020 using relational screening research design to investigate the communication skills, intra-family communication levels and empathy levels of high school students in terms of various variables. The sample of this study comprised 86 high school students that were enrolled in different grade levels. The students participated in this study were selected using the convenience sampling method. “Personal Information Form”, “Basic Empathy Scale”, “Intra-Family Communication Scale” and “Communication Skills Scale” were used as data collection tools in the research. Kolmogorov-Smirnov test was used to check whether the collected data conformed the normal distribution. From among the non-parametric methods, Mann Whitney U test, t-test and Kruskal-Wallis test were used to analyze whether the difference between the mean values of variables investigated within the scope of this study were statistically significant. Additionally, Pearson's correlation coefficient was used to analyze the relationship between students' communication skills, intra-family communication levels and basic empathy levels. The findings of this study revealed that male high school students performed significantly better in terms of “intra-family communication skills” as compared to female high school students, whereas that female high school students performed significantly better in terms of “self-expression” sub-dimension of the communication skills as compared to male high school students. On the other hand, no significant difference was found between the students categorized based on gender in terms of empathy levels. No significant difference was observed between the groups in terms of overall “Basic Empathy Scale” scores, albeit some differences in sub-dimensions thereof. A weakly significant difference was found between the

communication skills and basic empathy levels, as well as between the communication skills and intra-family communication levels, of the high school students in the positive direction. In the light of the findings of this study, it can be recommended that educational and informational programs and tools such as seminars, workshops, posters, etc. be utilized on many subjects such as family relations, effective communication skills, healthy parental attitudes, etc. for students, teachers, and parents. Additionally, in order to improve students' empathy levels, teachers may be encouraged to give more importance to empathy skills in their instructional planning and to organize activities accordingly

Key Words: Communication, Empathy, Family, High School, Student

Giriş

Yaşadığımız 21.yüzyılda gerçekleşen teknolojik devrimler, devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir boyut kazandırmış, sosyal kodları değiştirmiş; küresel sorunlar toplumların ortak gündemini oluşturur hale gelmiş ve bu sayede küreselleşme kuramları ile tasarımı hazırlanan “yeni dünya düzeninin” altyapısını kurmaya yönelik politikalar süreci oluşturulmuştur. Her alanda büyük çaplı bir etkileşimin söz konusu olduğu küresel ölçekli bir iletişim devrimi yaşanmaktadır. Bu döneme “enformasyon çağı” veya “iletişim çağı” gibi isimlendirmeler yapıldığı görülmektedir¹. Böyle hızlı bir değişim içinde oluşacak problemlerin çözümünde birey merkezinden topluma uzanan sürecin irdelenmesi gerekmektedir. Bu noktada öncelikle iletişim ne anlam taşıdığı neler içerdiği konusunu ele almak faydalı olacaktır. İletişim nedir diye sorduğumuzda çoğunlukla duygu ve düşüncelerin akla gelebilecek her türlü yöntem kullanılarak başkalarına aktarılma süreci olarak tanımlanmaktadır². Köken olarak baktığımızda Latince “communication” karşılığı olan iletişim, düşünce ve duyguların paylaşılması anlamına gelen “communicare” veya “communis” kökünden gelmektedir³. Akla ilk neler gelir diye baktığımızda ise konuşma, akla gelmektedir. Konuşarak anlaşma ya da yüzleşme akabinde ise kitle iletişim araçları ve teknolojileri kısaca

¹ İrfan Paçacı, “Elektronik İletişim Çağı Ve Oluş(Turul)makta Olan Yeni(!) Toplum Düzeni Üzerinde Küresel Toplum Mühendisliği Etkisi” , Marmara İletişim Dergisi, 0 (21), 2014 s, 19-55.

² Zuhul Baltaş ve Acar Baltaş, *Beden dili*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992.

³ Sathya Swaroop Debasish & Bhagaban Das, *Business Communication*. PHI Learning, New Delhi 2009.

medya gelir⁴. Geniş bir tanımlama yapmak gerekirse, iki ya da daha fazla kişinin başka bir kişiyle bağlantı kurarak kendini anlatması, duygularını iletmesi, fikirlerini paylaşması, bir davranışı harekete geçirmesi ve anlamların insanlar arasında ortak simge ve sembollerin kullanılmasıyla yer değiştirdiği bir işlemdir^{5,6,7}.

İletişimde ortak simgeler noktası önemlidir. Bu simgeler ile değişik zaman ve mekan boyutlarında duygu ve düşünce alışverişi söz konusudur⁸. Çağımızdaki değişim ve gelişim hızı göz önüne alındığında karşılaştığı sorunlarını çözmek için duygu ve düşüncelerinin doğru bir şekilde anlatmak ve anlamak için iletişim her geçen gün önemi artan bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır^{9,10}. Burada hızlı bir iletişim söz konusu fakat hızlı olduğu kadar doğru yapılması da gerekmektedir. Çünkü kişinin aldığı mesajları doğru ve hatasız bir şekilde kodlamasını ve anlamlandırmasını başarabilmek için iletişimin bir beceri olarak ele alınıp geliştirilmesine önem verilmelidir¹¹. Hayata şöyle bir baktığımızda iletişim becerisinin gelişmişliğiyle paralel olarak kişiler karşılaştıkları olumsuz durumları sağlıklı bir şekilde atlatılabilmekte, başkalarıyla daha tatmin edici ilişkiler kurabilmekte ve mesleklerinde başarılı olabilmektedir¹². İletişim becerisini yeterince geliştirememiş bireyler çevresiyle uyum kurmada zorlanır, yanlış anlaşılma korkusu yaşar; mutsuzluklar ve huzursuzluklar ortaya çıkar. Bu durum toplumsal düzende sıkıntılar meydana getirir. Tolum bireylerden oluşan bir zincir ise en zayıf olduğu yerden kopar¹³.

İletişim tür olarak üç başlık altında toplanmaktadır. Bu başlıklar sözlü, sözsüz ve yazılı iletişim şeklindedir^{14,15}. Seslerin anlamlı bütün oluşturduğu

⁴ Kamile Ün Açıköz, *Etkili Öğrenme Ve Öğretme*, Eğitim Dünyası Yayınları, 2005.

⁵ John Adair, *Etkili İletişim* (Çev. Çolakoğlu, Ö.), Babil Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013.

⁶ Aysel Aziz, *İletişime Giriş*, Hiperlink Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2013.

⁷ Nihat Çalışkan ve Engin Karadağ, “*İletişim Öğeleri Ve Beden Dilinin Önemi*”, İlköğretmen: Eğitimci Dergisi, (1) 17, 2008, s.48 – 53.

⁸ Merih Zıllıoğlu, *İletişim nedir?*, 2. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 2007.

⁹ Ali Murat Kırık ve Mahmut Sönmez, “*İletişim Mutluluk İlişkisinin İncelenmesi*”, İnif E- Dergisi, 2(1), 2017, s.15-26.

¹⁰ Gülbin Zeren, “*Bilgi Çağı Ve Küreselleşme Sürecinde Sanat Eğitimcisi Kimliği Sorunsalı*”, Kastamonu Eğitim Dergisi, 14 (2), 2006, s. 637-646 .

¹¹ Elif Gül, *Duygusal Zekâ Ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişki: Bir Uygulama*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.

¹² Hatice Kumcağız, Müge Yılmaz, Seher Balcı Çelik, İlknur Aydın Avcı, “*Hemşirelerin İletişim Becerileri: Samsun İl Örneği*”. Dicle Tıp Dergisi.38(1) 2011, s.49-56.

¹³ Oğuz Saygın, *İnsan İlişkilerinde 4x4'lük İletişim*, Hayat Yayıncılık, İstanbul 2005.

¹⁴ Özkan Avcı, *Duygusal Zeka Ve İletişim*, Beta Yayınları, İstanbul, 2019.

¹⁵ Recep Tayfun, *Etkili İletişim Ve Beden Dili*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007.

kelimeler çerçevesinde gerçekleşen sözlü iletişimde hızlı cevap alma-verme, pekiştireç kullanarak kişilerin güdüsünü ve dikkatini çekme gibi avantajlar bulunduğu gibi, kelimelerin anlam farklılığından kaynaklanabilecek yanlış anlaşılma ortam sağlama, iletişime gerekli önemin verilmemesi sonucu motivasyon, zaman ve güven kaybına yol açabilme riski de bulunmaktadır¹⁶. Sözlü iletişimin yer yer göz teması, yüz ifadesi, beden hareketleri, dokunma, duruş vb. gibi fiziksel hareketlerle desteklenmesi gerekebilir. Bu tür yapılan iletişime sözsüz iletişim denilmektedir¹⁷. Bazı durumlarda sadece sözsüz iletişim ile dahi bir şey anlatılabilmektedir. Bu nedenle, sözsüz iletişim; iletişimin söz harici tarafı olarak nitelendirilmekte ve sözleri içermeyen bilgi verme durumu olarak da tanımlanmaktadır¹⁸. Bir de yazılı iletişim vardır. İletilerin yazılı semboller çerçevesinde karşı tarafa (alıcıya) ulaşarak gerçekleştiği iletişim türüdür¹⁹. Bu açıklamalar ışığında etkili bir iletişim kurmak istenildiğinde anlaşılabilir bir şekilde konuşmanın, verilen mesajın alınması ve anlaşılması için dinlemenin, göz kontağı kurmayı, bedeni verilen mesaja uyumlu şekilde kullanmanın, övgüde bulunmanın gerekli olduğunu söyleyebiliriz²⁰. Burada iletişimde kaynak kadar alıcı olan tarafa da önemli sorumluluklar düştüğü görülmektedir. Aksi takdirde yapılan iş ileti olarak kalabilir. Dolayısıyla, iletişim denildiğinde bazı beceriler ön plana çıkmaktadır. Bunlar saygı, etkin dinleme, empati kurma ve doğru kelimeler seçerek konuşma, beden dili kullanma olarak sıralanabilir²¹. Bu beceriler daha da artırılabilir. Bunların birçoğu bireyin doğduğu çevrede sosyal öğrenme çerçevesinde kazanılmakta ve okula gidilmeye başlandığında gelişip değişmektedir. Çağdaş²², ailelilerin çocuklarıyla sağlıklı iletişim kurabilmesi sonucunda ilişkilerin olumlu etkilediğini, sağlıklı iletişim kalıplarına sahip aile içinde büyüyen bireylerin ergenlik döneminde ilişkileri olumsuz yönde gelişip çatışma ortamı meydana geldiğini söylemektedir. Aile içi iletişim problemlerinin üçte iki gibi büyük bölümünün eşler arasındaki problemler olduğu, geri kalan kısmının da anne-baba ve çocuklarla ilgili

¹⁶ Chris Emerson & Ivor Goddard, *Managing Staff in Schools*. Oxford: Heinemann Educational, Adivision of Heinemann Publishers (Oxford) Ltd, 1993.

¹⁷ Hasan Tutar ve M. Kemal Yılmaz, *Genel İletişim Kavramlar Ve Modeller*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008.

¹⁸ Julia T. Wood, *Inter Personal Communication: Everyday Encounters*, Wadsworth, Boston, 2012.

¹⁹ Mestan Küçük, İzlem Vural (Ed), *Yazılı İletişim* (1. Baskı), Pegem Yayıncılık, Ankara, 2012, s: 77–113.

²⁰ Zeynep Cihangir, *Kişilerarası İletişimde Dinleme Becerisi*, Nobel Basımevi, Ankara, 2004.

²¹ Sevim Bakan Gülmez, *Okul Müdürlüğünün İletişim Beceri Yetkinliği*, Yeditepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

²² Aysel Çağdaş, *Anne-Baba-Çocuk İletişimi*, Eğiten Kitap, Ankara 2015.

problemler olduğu belirlenmiştir²³. Sağlıklı iletişim kurulması için iletişim esnasında mesajı veren kişinin (kaynağın) önyargısız olarak, eleştirilmeden ve aktarılanlara kaynağın gözüyle bakarak, onun ne düşünüp ne hissettiğini göz önünde bulundurarak açık olmak gereklidir²⁴. Bunları yapmada aile içinde bireylere büyük sorumluluk düştüğü açıktır. Ayrıca iletişim becerileri aile tipinin etkisinin incelendiği çalışmalarda geniş aileye sahip öğrencilerin hem davranışsal hem de duygusal iletişim yönünden çekirdek veya parçalanmış ailesi olanlara göre yüksek bulunmuştur. Ailenin eğitim durumu yükseldiğinde iletişim becerileri de paralele olarak gelişmektedir²⁵. Aile içi birey sayısının artması iletişim kurmada daha fazla şans demektir. Burada çeşitli yaş ve cinsiyette bireylerin bulunması sayesinde gerek çocuk gerek ise evin diğer üyeleri biriyle kuramadığı iletişimi bir başka kişi ile kurma şansına sahiptir. Çalışmada bu durum açıkça ortaya çıkmıştır. Bunun yanında her zaman kalabalık aileye sahip olunmayabilir. Böyle bir durumda eğitim önemli bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmanın devamında eğitim seviyesi yükseldikçe iletişim durumunun da aynı şekilde geliştiği belirtilmektedir. Verilen eğitimin değişimin yönünü tayin etmede büyük etkisi vardır. Eğitimin iyi planlama ile çok güzel sonuçlar doğuracağı açıktır. Günümüzde oluşturulan eğitim programlarına baktığımızda geliştirilmesi gereken becerileri arasında ya da kazandırılacak değerler arasında empati karşımıza çıkmaktadır. Çünkü empati ile iletişim kurduğumuz bireyin duyu ve düşüncelerini daha doğru bir şekilde anlamamız mümkün olabilmektedir²⁶. Pamukçu-Denizsu²⁷ tarafından yapılan araştırmada iletişim becerisi ve empatik eğilim arasında orta düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Yani iletişim becerisi ve empatik eğilimden birisi arttığında diğeri de anlamlı olarak artmaktadır. Değişkenlerin birbirlerinde açıkladıkları varyans ise %8,8'dir. Bununla birlikte Yani empatik eğilim arttıkça sözsüz iletişim sorunları anlamlı olarak azalmakta veya sözsüz iletişim sorunu arttıkça empatik eğilim anlamlı olarak azalmaktadır. Bulgulardan hareketle sağlıklı iletişimin empati kurma ile güçlü bir ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Empatik

²³ Salih Aybey, "Aile İçi İletişim Problemlerinde Dini Danışmanlığın Önemi", Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (4) 1, 2017, s.19-33.

²⁴ Elif Gül, *Duygusal Zekâ Ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişki: Bir uygulama*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.

²⁵ Gülsün Özdemir, *Ebelik ve Hemşirelik Öğrencilerinin İletişim Becerileri ve Yaşam Yönelimlerinin Stresle Başetme Tutumları Üzerine Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011.

²⁶ Aysel Çağdaş, *a.g.e.*

²⁷ Serpil Denizsu Pamukçu, *Birinci Basamak Sağlık Hizmet Sunucularının Hizmet Sunumunda Yaşadıkları İletişim Sorunları Ve İletişim Birinci Basamak Sağlık Hizmet Sunucularının Hizmet Sunumunda Yaşadıkları İletişim Sorunları Ve İletişim- Empati Beceri Düzeyleri İlişkisi*, Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.

anlayışa sahip olan bireyler duyarlı olma, yardımlaşma, paylaşma ve işbirliği gibi beceriler yönünden daha başarılıdır²⁸. Hemşireler üzerine yapılan bir çalışmada da iletişim becerileri ile empati becerisi karşılaştırıldığında, iletişim ve empati becerileri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır²⁹. Özdemir'in³⁰ çalışmasında ise etkili iletişim becerilerine sahip olan kişilerin problemlere karşı daha etkin mücadele ettiğini, empati kurarak problemler karşısında daha objektif davranabildiklerini belirlemiştir. Ayrıca empati kurmada yeteneği olmayanların, yüksek derecede kaygı ve stres yaşayan, kendilerine güveni az olan, çözüm aramaktan çok çevredeki olumsuzluklara odaklanan ve çevrelerine uyum sağlamada zorlanan bireyler oldukları belirtmektedir. Burada empati yapmanın iletişimde önemli bir etki yarattığı görülmektedir. Peki nedir empati? Eşduyum anlamı taşıyan empati etimolojik olarak Eski Yunancadan gelmektedir. “Em” veya “en” içeride ve “pathia” hissetmek, duymak kelimelerinin “enpathia” biçiminde birleştirilmesi ile türetilmiştir^{31,32}. Empati, korku veya endişe durumunda başka birisinin neler hissettiğini ummaktan kaynaklanan etkili bir tepki olarak söylenebilir³³. Bu tanıma “duygusal olarak anlama” ve “karşıdakinin duygularını özümseyebilme yeteneği” eklenebilir³⁴. Empati bir iletişim becerisi olup kişilerarası ilişkilerde doğru anlama ve anlaşılmayı sağlayarak güven içinde yaklaşmayı ve iletişimi kolaylaştırmaktadır^{35,36,37}. Bireyin empati kurma gibi etkili iletişim becerilerine sahip olmasıyla birlikte, bireyler kendilerini karşısındakinin yerine koyabilmekte

²⁸ William Roberts & Janet Roberts, “Empathy, Emotional Expressiveness, and Prosocial Behavior”, *Child Development*, 67(2), 1996, s.449-470.

²⁹ Zümrüt Akgün Şahin ve Funda Kardeş Özdemir, “Hemşirelerin İletişim Ve Empati Beceri Düzeylerinin Belirlenmesi”, *JAREN*, 1(1), 2015, s.1-7.

³⁰ Gülsün Özdemir. a.g.e.

³¹ Kürşat Altınbaş, Sinan Gülöksüz, Serap Özçetinkaya ve E.Timuçin Oral, “Empatinin Biyolojik Yönleri”. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 2 (1), 2010, s.15-25.

³² Aysin Turpoğlu Çelik, *Empati Kuramdan Uygulamaya*, Golden Medya, İstanbul 2014.

³³ Jeffrey Liew, Nancy Eisenberg, Sandra H. Losoya, Richard A. Fabes, Ivanna K. Guthrie, & Bridget C. Murphy, “Children's Physiological Indices of Empathy and Their Socioemotional Adjustment: Does Caregivers' Expressivity Matter?”, *Journal of Family Psychology*, 17(4) , 2003, s.584-597.

³⁴ Kürşat Altınbaş, Sinan Gülöksüz, Serap Özçetinkaya ve E.Timuçin Oral, a.g.e

³⁵ Malik Ejder Çelik, *Ergenlerde İnternet Sosyal İletişim Ağlarının Kullanımı, Empati ve İletişim Becerileri*, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.

³⁶ Demet Gürüz ve Aysel Temel Eğinli, *İletişim becerileri*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2013.

³⁷ Matthew R. Thomas, Liselotte N. Dyrbye, Jeffrey L. Huntington, Karen L. Lawson, Paul J. Novotny, Jeff A. Sloan, & Tait D. Shanafelt, “How Do Distress And Well-Being Relate To Medical Student Empathy?”, *J Gen Intern Med*, 22(2), 2007, s.177-183.

ve bu sayede sorunlarına, onların gözünden bakarak çözüm üretebilmektedir^{38,39}. Burada anlaşılması gereken durum olayları kendine göre değil de olması gereken şekilde algılama söz konusudur⁴⁰. Çünkü olaylara sürekli kendi açımızdan baktığımızda gerçeği görmede zorluk yaşayabiliriz. Kendisiyle empati kurulan birey gözüyle olaya baktığımızda, kişi anlaşıldığını ve önemsendiğini hissedecek, rahatlayacak ve sonucunda kişiler arasında iyi bir iletişim başlamış olacaktır⁴¹.

Morse ve arkadaşlarına⁴² göre empati, duygusal boyut, bilişsel boyut, davranışsal boyut ve moral boyut olmak üzere dört boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutların her biri kendi içinde belli becerileri barındırmaktadır. Duygusal boyut hayat etmeyi, moral boyut motivasyonu, bilişsel boyut duyguları anlama yeteneği ve çok yönlü becerileri, bilişsel boyut ise dinleme eleştirel düşünme becerilerini içermektedir. Dökmen⁴³ ise üç temel basamaktan bahseder ve bunları “onlar, ben, sen” şeklinde isimlendirmektedir. Kısaca bunları açıklamak gerekirse; “senin sorununa başkaları (onlar) genel olarak nasıl bakar?”, “sen (ben) kendini nasıl anlatıyorsun?” son olarak “karşıdaki kişi seni ilgliyle dinleyip, soru sorup senin duygularını anlamaya çalışıyor mu?” şeklinde özetleyebiliriz.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, lise öğrencilerinin iletişim, aile içi iletişim ve empati düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesidir. Bu amaçla aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Lise öğrencilerinin
 - a. “aile içi iletişim beceri” düzeyleri
 - b. “iletişim Beceri” düzeyleri
 - c. “temel Empati” düzeyleri cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

³⁸ Serap Akgün ve Arzu Araz, “Anlaşmazlıklarımızı Çözebiliriz: Bir Çatışma Çözümü Eğitim Programı Tanıtımı”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 11 (1), 2010, s.1-17.

³⁹ Oğuz Serdar Kesicioğlu ve Gülhan Güven, “Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Özyeterlik Düzeyleri İle Problem Çözme, Empati Ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, Turkish Studies, (9)5, 2014, s.1371-1383.

⁴⁰ Önder Göçgün, *İnsanın Dünyası*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

⁴¹ Mirja Kalliopuska, “Holistic Empathy Education Among Preschool And School Children”, Paper Present at the International Scientific Conference Comenius Heritage and Education of Man, 23-27 March. Prague, Hungary 1992, s.1- 20.

⁴² Janice M. Morse, Gwen Anderson, Joan L. Bottorff, Olive Yonge, Beverley O'Brien, Shirley M. Solberg, Kathleen Hunter McIlveen, “Exploring Empathy: A Conceptual Fit For Nursing Practice?”, Image J Nurs Sch, 24(4), 1992, s.273- 280.

⁴³ Üstün Dökmen, *İletişim Çatışmaları Ve Empati*, Sistem Yay., Ankara 2009.

2. Lise öğrencilerinin
 - a. “aile içi iletişim beceri” düzeyleri
 - b. “iletişim Beceri” düzeyleri
 - c. “temel Empati” düzeyleri annelerinin eğitim durumlarına göre farklılaşmakta mıdır?
3. Lise öğrencilerinin
 - a. “aile içi iletişim beceri” düzeyleri
 - b. “iletişim Beceri” düzeyleri
 - c. “temel Empati” düzeyleri babalarının eğitim durumlarına göre farklılaşmakta mıdır?
4. Lise öğrencilerinin
 - a. “aile içi iletişim beceri” düzeyleri
 - b. “iletişim Beceri” düzeyleri
 - c. “temel Empati” düzeyleri yaşadıkları aile ortamına göre farklılaşmakta mıdır?
5. Lise öğrencilerinin
 - a. “aile içi iletişim beceri” düzeyleri
 - b. “iletişim Beceri” düzeyleri
 - c. “temel Empati” düzeyleri ailelerinde engelli birey olması ya da olmaması durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
6. Lise öğrencilerinin
 - a. “aile içi iletişim beceri” düzeyleri
 - b. “iletişim Beceri” düzeyleri
 - c. “temel Empati” düzeyleri aile ekonomik durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
7. Lise öğrencilerinin
 - a. “aile içi iletişim beceri” düzeyleri
 - b. “iletişim Beceri” düzeyleri
 - c. “Temel Empati” düzeyleri arasında bir ilişki var mıdır?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma ilişkisel tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. Bu modelde iki ya da daha fazla değişken arasında, birlikte değişim durumunun ve derecesinin tespiti amaçlanmaktadır⁴⁴.

⁴⁴ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2012.

Evren Örneklem

Araştırmanın evrenini Kahramanmaraş ili Türkoğlu ilçesi'nde lise okuyan öğrenciler, örneklemini ise 2019-2020 güz döneminde uygun örneklem yöntemi ile seçilen Türkoğlu Anadolu Lisesi'nin farklı sınıflarında eğitim öğretime devam 286 öğrenci oluşturmaktadır. Katılımcılara ait özellikler aşağıda (Tablo-1) verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenler

Değişken	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Kız	168	58.7
Erkek	118	41.3
Anne Eğitim durumu		
1 (İlkokul)	180	62.9
2 (Ortaokul)	78	27.3
3 (Lise)	29	9.7
Baba Eğitim Durumu		
1 (İlkokul)	93	32.5
2 (Ortaokul)	115	40.2
3 (Lise)	78	25.9
4 (üniversite)	4	1.4
Aile Türü		
1 (Geniş)	25	8.7
2 (Çekirdek)	261	91.3
Ailede Engelli Birey durumu		
1 (Engelli Birey Var)	15	5.2
2 (Engelli Birey yok)	271	94.8
Aile Ekonomik durumu		
1 (Düşük)	28	9,79
2 (Orta)	228	79,72
3 (Yüksek)	30	10,49

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak “Kişisel Bilgi Formu”, “Empatik Eğilim Ölçeği” ve “Aile içi İletişim Ölçeği” ve “İletişim Ölçeği” kullanılmıştır.

Temel Empati Ölçeği

Temel Empati Ölçeği ilk olarak Jolliffe ve Farrington⁴⁵ tarafından empati seviyesini ölçmek için geliştirilmiştir. Ölçeğin uyum geçerliliği $r = .86$, güvenilirlik katsayısı duygusal boyut için $.85$, bilişsel boyut için $.79$ olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin Türkçeye uyarlama çalışmasını Topçu ve arkadaşları⁴⁶ gerçekleştirmiştir. Ölçek likert tipi olup toplam 20 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 9 maddesi bilişsel empati düzeyini, 11 maddesi duygusal empati düzeyini ölçmektedir. Bilişsel empati düzeyi 3, 6, 9, 10, 12, 14, 16, 19 ve 20. Maddeler ile, duygusal empati düzeyi 1, 2, 4, 5, 7, 8, 11, 13,15, 17, 18. Maddeleri ile ölçülmektedir. Ölçeğin Türkçe uyarlamasında Cronbach alfa katsayıları hesaplanmış ve duygusal boyut için $.76$ ve bilişsel boyut için $.80$ bulunmuştur.

Aile İçi İletişim Envanteri

Öğrencilerin aile içi iletişim düzeylerini belirlemek için ilk olarak Öztürk⁴⁷ tarafından *Anne Baba-Ergen İlişkileri Envanteri Ergen Formu olarak geliştirilen* ve Asar⁴⁸ tarafından faktör yükü hesaplaması ve güvenilirlik çalışması yapılarak "*Aile İçi İletişim Envanteri*" adını alan ölçek kullanılmıştır. 22 maddeden oluşan ölçek tek boyutludur. 1., 3., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12. ve 15. maddeler olumsuz, diğer maddeler olumlu ifade içermektedir. Ölçeğin Asar tarafından hesaplanan Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 0.753 'tür

İletişim Becerileri Ölçeği:

İletişim Becerileri ölçeği Korkut-Owen ve Bugay⁴⁹ tarafından geliştirilmiştir. Ölçek likert tipinde olup 4 alt boyut barındırma ve 25 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin Alt boyutları şu şekildedir:

⁴⁵ Darrick Jolliffe & David P Farrington, "Development And Validation Of The Basic Empathy Scale", Journal Of Adolescence, 29(4), 2006, s.589-611

⁴⁶ Çiğdem Topcu, Özgür Erdur-Baker ve Yeşim Çapa-Aydın, "Temel Empati Ölçeği Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 4 (34), 2010, s.174-180.

⁴⁷ Sultan Öztürk, *Aile İçi İletişimin Ergenin Duygusal Sağlığına Etkisi*, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, 2006.

⁴⁸ Büşra Asar, *Lise Gençliği Dindarlığı Ve Aile İçi İletişim*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, 2015.

⁴⁹ Fidan Korkut Owen ve Aslı Bugay, "İletişim Becerileri Ölçeği 'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 10 (2), 2014, s.51-64.

- İletişim İlkeleri ve Temel Becerileri(9 madde) 1-3-6-13-15-16-21-23-24-25
- Kendini İfade Etme(4 madde) 2-5-17-20 Türkçe uyarlamasında
- Etkin Dinleme ve Sözel Olmayan İletişim (5 madde) 10-11-12-18-19-22
- İletişim Kurmaya İsteklilik(5 madde) 4-7-8-9-14

Ölçeğin iç tutarlık güvenilirliği için Cronbach alfa katsayısı hesaplanmış ve 25 maddelik ölçeğin iç tutarlık katsayısı .88 olarak hesaplanmıştır. İletişim İlkeleri ve Temel Becerileri boyutu için .79; Kendini İfade Etme boyutu için .72; Etkin Dinleme ve Sözel Olmayan İletişim boyutu için .64 ve İletişim Kurmaya İsteklilik boyut için , .71 olarak hesaplanmıştır. Test-tekrar-test için yapılan güvenilirlik hesaplamasının ise toplam puan için .81, İletişim İlkeleri ve Temel Becerileri boyutu için .73; Kendini İfade Etme boyutu için .76; Etkin Dinleme ve Sözel Olmayan İletişim boyutu için .70 ve İletişim Kurmaya İsteklilik boyut için , .75 olarak hesaplanmıştır

Verilerin Toplanması

Bağımlı değişken olarak ele alınan Kağıttan dijital yazma tutumunun bağımsız değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını ölçmek için; ilk önce ölçek verilerinin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek üzere Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testi kullanılmıştır. Sonuçların normal dağılım göstermemesi üzerine Nonparametrik testlerden Mann Whitney U ve Kruskal Wallis testi kullanılmıştır. İstatistik analizleri IBM SPSS Statistics 24 bilgisayar programında yapılmıştır.

Verilerin Analizi

Çalışma grubuna uygulanan ölçeklerden elde edilen veriler kodlanarak bilgisayara yüklenmiş ve istatistiksel değerlendirilmesinde SPSS Programı kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıma uyup uymadığı Kolmogorov-Smirnov testi ile değerlendirilmiştir. Yapılan “Kolmogorov-Smirnov Testi” sonuçları incelendiğinde; ölçek puanlarının normal dağılım göstermediği belirlenmiştir. Çünkü veri grubunun normal dağılım göstermesi için $p > .05$ olmalıdır⁵⁰. Bu nedenle ortalamalar arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını analiz etmek için Nonparametrik yöntemlerden Mann Whitney U testi t-testi, Kruskal Wallis analizi kullanılmıştır⁵¹. Ayrıca öğrencilerin iletişim becerileri, aile

⁵⁰ Julie Pallant, *SPSS Survival Manual*, Australia: Allen & Unwin, 2005.

⁵¹ Şener Büyükoztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2008.

içi iletişim düzeyleri ve temel empati düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyebilmek için Pearson korelasyon analizi yapılmıştır.

BULGULAR

Araştırmada hangi testler kullanılarak analiz yapılacağına karar vermek için öncelikle elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirleme yoluna gidilmiş ve Kolmogorov-smirnov testi yapılmıştır. Sonuçlar tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Normallik Testi

Ölçekler	Kolmogorov-Smirnov			fark
	Statistic	sd	p	
Aile içi iletişim	.085	286	.000*	Fark var
İletişim Becerileri	.059	286	.018*	Fark var
İletişim ilkeleri ve temel beceriler	.078	286	.000*	Fark var
Kendini ifade etme	.095	286	.000*	Fark var
Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	.092	286	.000*	Fark var
iletişim_kurmada isteklilik	.106	286	.000*	Fark var
Temel Empati	.093	286	.000*	Fark var
Empati bilişsel altboyut	.128	286	.000*	Fark var
Empati duyuşsal altboyut	.068	286	.003*	Fark var

* $p < .05$

Tablo 2’de görüldüğü üzere yapılan “Kolmogorov-Smirnov Testi” sonuçları incelendiğinde; ölçek puanlarının normal dağılım göstermediği belirlenmiştir. Çünkü veri grubunun normal dağılım göstermesi için $p > .05$ olmalıdır⁵². Bu tespit sonucunda testlerden elde edilen öğrenci puanlarının ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını analiz etmek için Nonparametrik yöntemler kullanılmıştır⁵³.

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyet durumlarının aile içi iletişim, iletişim becerileri ve temel empati düzeylerine etkisinin olup olmadığını belirlemek için Nonparametrik testlerden Mann-Whitney U Testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3’te verilmektedir.

⁵² Julie Pallant. a.g.e

⁵³ Şener Büyüköztürk , a.g.e.

Tablo 3. Öğrencilerin Ölçeklerden Aldıkları Puanlarının Cinsiyet Açısından Analizi (Mann Whitney U Testi)

Ölçek Puanları	Cins.	n	X	Sıra Ort.	Z	p	fark
Aile içi iletişim	kız	168	63,53	133.95	-2.207	.027*	Fark var
	erkek	118	65,76	155.81			
İletişim Becerileri	kız	167	95,48	147.73	-1.154	.248	Fark yok
	erkek	118	93,58	136.30			
İletişim ilkeleri ve temel beceriler	kız	167	39,19	144.53	-.373	.709	Fark yok
	erkek	118	38,81	140.84			
Kendini ifade etme	kız	167	15,63	151.70	-2.132	.033*	Fark var
	erkek	118	14,86	130.69			
Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	kız	167	23,20	145.74	-,669	.503	Fark yok
	erkek	118	22,96	139.13			
İletişim kurmada isteklilik	kız	167	17,47	146.94	-.964	.335	Fark yok
	erkek	118	16,95	137.42			
Temel Empati	kız	167	62,77	143.50	-,121	.903	Fark yok
	erkek	118	62,63	142.30			
Empati bilişsel altboyut	kız	167	26,09	142.95	-.012	.991	Fark yok
	erkek	118	26,16	143.07			
Empati duyuşsal altboyut	kız	167	36,68	142.67	-.081	.935	Fark yok
	erkek	118	36,47	143.47			

* $p < .05$

Öğrencilerin normal dağılım göstermeyen test sonuçlarının cinsiyet açısından farklılık gösterip göstermediğine yönelik Mann-Whitney U testi ile yapılan analizi sonucunda “ aile içi iletişim” ölçeği puanlarında erkekler lehine anlamlı fark çıkmıştır. “İletişim becerileri ölçeği” toplam puan ortalamalarına bakıldığında anlamlı fark görülmez iken “kendini ifade etme” alt ölçeğinde kızlar lehine anlamlı fark çıkmıştır ($p < 0,05$). “İletişim becerileri ölçeği” nin diğer alt boyutlarında cinsiyet açısından anlamlı fark görülmemiştir. Bununla birlikte öğrencilerin “Temel Empati Ölçeği” genel ve alt ölçek puanları arasında da cinsiyet açısından anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$).

Lise öğrencilerinin annelerinin eğitim durumlarının aile içi iletişim, iletişim becerileri ve temel empati düzeylerine etkisinin olup olmadığını belirlemek için Nonparametrik testlerden Kruskal Wallis Testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 4’te verilmektedir.

Tablo 4. Öğrencilerin Ölçeklerden Aldıkları Puanlarının Anne eğitimi Açısından Analizi
 (Kruskal Wallis Testi)

	Anne eğitim durumu	n	X	Sıra Ort.	X ²	p	fark
Aile içi iletişim	İlkokul	180	64.93	146.05			
	Ortaokul	78	63.62	138.56			
	Lise	28	64.04	140.88			
İletişim Becerileri	İlkokul	180	96.40	154.29	8,453	.015*	İlkokul-ortaokul
	Ortaokul	78	91.63	123.18			
	Lise	28	92.61	130.71			
İletişim ilkeleri ve temel beceriler	İlkokul	180	39.41	150.12	3.833	.147	Fark yok
	Ortaokul	78	38.18	128.21			
	Lise	28	39.07	143.52			
Kendini ifade etme	İlkokul	180	15.71	155.54	10.423	.005*	İlkokul-ortaokul
	Ortaokul	78	14.63	123.61			
	Lise	28	14.71	121.50			
Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	İlkokul	180	23.59	152.06	7.139	.028*	İlkokul-lise
	Ortaokul	78	22.50	135.58			
	Lise	28	21.61	110.54			
İletişim kurmada isteklilik	İlkokul	180	17.69	152.51	6.853	.032*	İlkokul-ortaokul
	Ortaokul	78	16.32	123.30			
	Lise	28	17.21	141.86			
Temel Empati	İlkokul	180	62.77	143.39	.935	.626	Fark yok
	Ortaokul	78	61.87	139.04			
	Lise	28	64.75	156.63			
Empati bilişsel altboyut	İlkokul	180	26.28	146.21	8.337	.015*	ortaokul-lise
	Ortaokul	78	25.10	125.51			
	Lise	28	27.89	176.21			
Empati duyuşsal altboyut	İlkokul	180	36.49	141.21	.431	.806	Fark yok
	Ortaokul	78	36.77	148.53			
	Lise	28	36.86	144.21			

* $p < .05$

Tablo 4’te de görüldüğü üzere lise öğrencilerinin “aile içi iletişim ölçeği”nden aldıkları puanlarında annelerinin eğitim durumlarına göre anlamlı bir fark bulunmamaktadır. “iletişim becerileri ölçeği” genel puanlara baktığımızda anneleri ilkokul mezunu olan öğrencilerin puanları ile anneleri ortaokul mezunu olan öğrencilerin puanları arasında ilkokul mezunları lehine anlamlı fark bulunmuştur. “iletişim ilkeleri ve temel beceriler” alt ölçeğinde fark çıkmazken “kendini ifade etme”, “etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim” ve “iletişim kurmada isteklilik” alt boyutlarında ortaokul mezunun anneler ile ilkokul mezunu anneler arasında ilkokulu mezunu annelere sahip öğrenciler lehine anlamlı fark bulunmuştur ($p < 0.05$).

“Temel Empati ölçeği” toplam puanlarında fark çıkmazken bilişsel alt boyutta ortaokul mezunu anneler ile lise mezunu anneler arasında lise mezunu anneere sahip olan öğrenciler lehine fark bulunmuştur($p<0.05$).

Lise öğrencilerinin babalarını eğitim durumlarının aile içi iletişim, iletişim becerileri ve temel empati düzeylerine etkisinin olup olmadığını belirlemek için de Nonparametrik testlerden Kruskal Wallis Testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 5’te verilmektedir.

Tablo 5. Öğrencilerin Ölçeklerden Aldıkları Puanlarının Baba eğitimi Açısından Analizi (Kruskal Wallis Testi)

	Baba eğitim durumu	n	X	Sıra Ort.	X²	p	fark
Aile içi iletişim	İlkokul	93	65.71	154.05	6.283	.099	Fark yok
	Ortaokul	115	64.74	147.11			
	Lise	78	62.65	125.60			
	Üniversite	4	57.50	87.75			
İletişim Becerileri	İlkokul	93	96.09	151.58	2.167	.538	Fark yok
	Ortaokul	115	94.03	138.67			
	Lise	78	94.14	140.99			
	Üniversite	4	88.75	104.63			
İletişim ilkeleri ve temel beceriler	İlkokul	93	39.73	153.47	5.978	.113	Fark yok
	Ortaokul	115	38.44	133.13			
	Lise	78	39.10	146.89			
	Üniversite	4	35.50	81.13			
Kendini ifade etme	İlkokul	93	15.79	157.37	6.091	.107	Fark yok
	Ortaokul	115	15.19	139.70			
	Lise	78	14.95	132.56			
	Üniversite	4	13.25	78.50			
Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	İlkokul	93	23.04	139.03	1.723	.632	Fark yok
	Ortaokul	115	23.31	151.06			
	Lise	78	22.85	137.69			
	Üniversite	4	22.25	125.25			
İletişim kurmada isteklilik	İlkokul	93	17.53	147.43	.490	.921	Fark yok
	Ortaokul	115	17.08	140.30			
	Lise	78	17.24	143.53			
	Üniversite	4	17.75	156.50			
Temel Empati	İlkokul	93	62.16	138.29	3.553	.314	Fark yok
	Ortaokul	115	62.83	143.00			
	Lise	78	63.22	150.46			
	Üniversite	4	70.00	215.63			
Empati bilişsel_ altboyut	İlkokul	93	25.98	139.41	4.132	.248	Fark yok
	Ortaokul	115	26.29	149.55			
	Lise	78	26.03	139.46			

	Üniversite	4	30.00	210.00			
Empati duyuşsal altboyut	İlkokul	93	36.18	136.18			
	Ortaokul	115	36.54	141.29	3.646	.302	Fark olan
	Lise	78	37.19	155.49			
	Üniversite	4	40.00	199.25			

$p > 0,05$

Tablo 4’ü incelediğimizde lise öğrencilerinin “aile içi iletişim ölçeği”, “İletişim Becerileri Ölçeği” ve “Temel Empati ölçeği” toplam puanlarında ve alt ölçeklerden alınan puanlarda baba eğitim durumlarına göre anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0.05$).

Öğrencilerin yaşadıkları aile ortamının aile içi iletişim, iletişim becerileri ve temel empati düzeylerine etkisinin olup olmadığını belirlemek için yapılan Mann-Whitney U Testi’nin sonuçları Tablo 6’da verilmektedir.

Tablo 6. Öğrencilerin Ölçeklerden Aldıkları Puanlarının Aile Türü Açısından Analizi (Mann-Whitney U Testi)

	Aile Türü	n	X	Sıra Ort.	U	Z	p	fark
Aile içi iletişim	Geniş Aile	25	65.04	146.64	3184.000	-.199	.842	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	64.43	143.20				
İletişim Becerileri	Geniş Aile	25	96.00	150.94	3076.500	-.471	.638	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	94.61	142.79				
İletişim ilkeleri ve temel beceriler	Geniş Aile	25	39.52	152.12	3047.000	-.547	.585	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	39.00	142.67				
Kendini ifade etme	Geniş Aile	25	15.56	150.46	3088.500	-.443	.658	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	15.30	142.83				
Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	Geniş Aile	25	22.84	137.84	3121.000	-.359	.719	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	23.12	144.04				
İletişim kurmada isteklilik	Geniş Aile	25	18.08	156.70	2932.500	-.839	.402	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	17.19	142.24				
Temel Empati	Geniş Aile	25	60.84	124.38	2784.500	-1.212	.226	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	62.89	145.33				
Empati bilişsel altboyut	Geniş Aile	25	25.20	129.02	2900.500	-.920	.292	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	26.20	144.89				
Empati duyuşsal altboyut	Geniş Aile	25	35.64	126.88	2847.000	-1.054	.357	Fark yok
	Çekirdek Aile	261	36.69	145.09				

$p > 0,05$

Öğrencilerin test sonuçlarının yaşanılan aile ortamına göre farklılık gösterip göstermediğine yönelik Mann-Whitney U testi ile yapılan analizi sonucunda “ aile içi iletişim ölçeği”, “İletişim becerileri ölçeği” ve “Temel Empati Ölçeği” genel ve alt ölçek puanları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p>0,05$).

Araştırmaya katılan öğrencilerin ailelerinde engelli bir bireyin olup olma durumunun aile içi iletişim, iletişim becerileri ve temel empati düzeylerine etkisinin olup olmadığını belirlemek için Nonparametrik testlerden Mann-Whitney U Testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 7’de verilmektedir.

Tablo 7. Öğrencilerin Ölçeklerden Aldıkları Puanlarının Ailede Engelli Bireye Sahip Olma Açısından Analizi (Mann-Whitney U Testi)

	Engelli Birey	n	X	Sıra Ort.	U	Z	p	fark																																																																																																			
Aile içi iletişim	Var	15	65.27	152.40	1899.000	-.429	.668	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	64.44	143.01					İletişim Becerileri	Var	15	93.27	131.70	1855.500	-.568	.570	Fark yok	Yok	271	94.81	144.15	İletişim ilkeleri ve temel beceriler	Var	15	40.27	155.17	1857.500	-.562	.574	Fark yok	Yok	271	38.97	142.85	Kendini ifade etme	Var	15	14.80	121.60	1704.000	-1.059	.289	Fark yok	Yok	271	15.35	144.71	Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	Var	15	22.07	126.10	1771.500	-.840	.401	Fark yok	Yok	271	23.15	144.46	İletişim kurmada isteklilik	Var	15	16.13	109.93	1529.000	-1.621	.105	Fark yok	Yok	271	17.33	145.36	Temel Empati	Var	15	63.00	116.87	1633.000	-1.283	.199	Fark yok	Yok	271	62.70	144.97	Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok	Yok	271	26.05	143.03	Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407
İletişim Becerileri	Var	15	93.27	131.70	1855.500	-.568	.570	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	94.81	144.15					İletişim ilkeleri ve temel beceriler	Var	15	40.27	155.17	1857.500	-.562	.574	Fark yok	Yok	271	38.97	142.85	Kendini ifade etme	Var	15	14.80	121.60	1704.000	-1.059	.289	Fark yok	Yok	271	15.35	144.71	Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	Var	15	22.07	126.10	1771.500	-.840	.401	Fark yok	Yok	271	23.15	144.46	İletişim kurmada isteklilik	Var	15	16.13	109.93	1529.000	-1.621	.105	Fark yok	Yok	271	17.33	145.36	Temel Empati	Var	15	63.00	116.87	1633.000	-1.283	.199	Fark yok	Yok	271	62.70	144.97	Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok	Yok	271	26.05	143.03	Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok	Yok	271	36.64	144.45								
İletişim ilkeleri ve temel beceriler	Var	15	40.27	155.17	1857.500	-.562	.574	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	38.97	142.85					Kendini ifade etme	Var	15	14.80	121.60	1704.000	-1.059	.289	Fark yok	Yok	271	15.35	144.71	Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	Var	15	22.07	126.10	1771.500	-.840	.401	Fark yok	Yok	271	23.15	144.46	İletişim kurmada isteklilik	Var	15	16.13	109.93	1529.000	-1.621	.105	Fark yok	Yok	271	17.33	145.36	Temel Empati	Var	15	63.00	116.87	1633.000	-1.283	.199	Fark yok	Yok	271	62.70	144.97	Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok	Yok	271	26.05	143.03	Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok	Yok	271	36.64	144.45																					
Kendini ifade etme	Var	15	14.80	121.60	1704.000	-1.059	.289	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	15.35	144.71					Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	Var	15	22.07	126.10	1771.500	-.840	.401	Fark yok	Yok	271	23.15	144.46	İletişim kurmada isteklilik	Var	15	16.13	109.93	1529.000	-1.621	.105	Fark yok	Yok	271	17.33	145.36	Temel Empati	Var	15	63.00	116.87	1633.000	-1.283	.199	Fark yok	Yok	271	62.70	144.97	Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok	Yok	271	26.05	143.03	Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok	Yok	271	36.64	144.45																																		
Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	Var	15	22.07	126.10	1771.500	-.840	.401	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	23.15	144.46					İletişim kurmada isteklilik	Var	15	16.13	109.93	1529.000	-1.621	.105	Fark yok	Yok	271	17.33	145.36	Temel Empati	Var	15	63.00	116.87	1633.000	-1.283	.199	Fark yok	Yok	271	62.70	144.97	Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok	Yok	271	26.05	143.03	Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok	Yok	271	36.64	144.45																																															
İletişim kurmada isteklilik	Var	15	16.13	109.93	1529.000	-1.621	.105	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	17.33	145.36					Temel Empati	Var	15	63.00	116.87	1633.000	-1.283	.199	Fark yok	Yok	271	62.70	144.97	Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok	Yok	271	26.05	143.03	Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok	Yok	271	36.64	144.45																																																												
Temel Empati	Var	15	63.00	116.87	1633.000	-1.283	.199	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	62.70	144.97					Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok	Yok	271	26.05	143.03	Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok	Yok	271	36.64	144.45																																																																									
Empati bilişsel altboyut	Var	15	27.26	151.97	1905.500	-.409	.682	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	26.05	143.03					Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok	Yok	271	36.64	144.45																																																																																						
Empati duyuşsal altboyut	Var	15	35.73	126.30	1774.500	-.829	.407	Fark yok																																																																																																			
	Yok	271	36.64	144.45																																																																																																							

$p>0,05$

Tablo 7’ye baktığımızda öğrencilerin test sonuçlarının ailelerinde engelli birey olup olmama durumuna göre farklılık gösterip göstermediğine yönelik testi sonuçlarında “aile içi iletişim ölçeği”, “İletişim becerileri ölçeği” ve “Temel Empati Ölçeği” genel ve alt ölçek puanları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p>0,05$).

Öğrencilerin ailelerinin ekonomik durumunun aile içi iletişim, iletişim becerileri ve temel empati düzeylerine etkisinin olup olmadığını belirlemek için Mann-Whitney U Testi kullanılmış olup sonuçlar Tablo 7’de verilmektedir.

Tablo 8. Öğrencilerin Ölçeklerden Aldıkları Puanlarının Aile Ekonomik Durumuna Göre Analizi (Kruskal Wallis Testi)

	Aile ekonomik durumu		n	X	Sıra Ort.	X ²	p	fark
	Düşük	Orta						
Aile içi iletişim	Düşük	Orta	28	116.80	116.80	3.251	.197	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	146.21	146.21			
	Yüksek		30	147.83	147.83			
İletişim Becerileri	Düşük	Orta	28	96.40	146.11	.610	.737	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	91.63	144.64			
	Yüksek		30	92.61	132.42			
İletişim ilkeleri ve temel beceriler	Düşük	Orta	28	39.41	155.02	1.068	.586	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	38.18	140.98			
	Yüksek		30	39.07	151.90			
Kend ifade etme	Düşük	Orta	28	15.71	141.59	.063	.969	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	14.63	144.11			
	Yüksek		30	14.71	140.67			
Etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim	Düşük	Orta	28	23.59	134.46	3.515	.172	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	22.50	147.78			
	Yüksek		30	21.61	119.40			
İletişim kurmada isteklilik	Düşük	Orta	28	17.69	132.41	1.111	.574	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	16.32	146.08			
	Yüksek		30	17.21	134.23			
Temel Empati	Düşük	Orta	28	62.77	145.88	.088	.957	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	61.87	143.71			
	Yüksek		30	64.75	139.72			
Empati bilişsel altboyut	Düşük	Orta	28	26.28	161.16	4.612	.100	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	25.10	144.90			
	Yüksek		30	27.89	116.37			
Empati duyuşsal altboyut	Düşük	Orta	28	36.49	142.80	.925	.630	Fark yok
	Orta	Yüksek	228	36.77	141.79			
	Yüksek		30	36.86	157.18			

$p > 0,05$

Verileri incelediğimizde aile ekonomik durumun “aile içi iletişim ölçeği”, “İletişim becerileri ölçeği” ve “Temel Empati Ölçeği” genel ve alt ölçeklerden alınan puanlar arasında anlamlı bir fark oluşturmadığı bulunmuştur ($p > 0,05$).

Araştırmaya katılan öğrencilerin iletişim becerileri, aile içi iletişim becerileri ve temel empati düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyebilmek için yapılan Pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8 . Ölçeklerin birlikte değişkenlik durumu (Korelasyon)

		İletişim Becerileri	Empati	Aile İçi İletişim
İletişim Becerileri	Pearson Correlation	1	.215**	.131*
	p		.000	.027
	N	286	286	286
	fark		Fark var	Fark var
Temel Empati	Pearson Correlation	.215**	1	.029
	p	.000		.622
	N	286	286	286
	fark	Fark var		
Aile İçi İletişim	Pearson Correlation	.131*	.029	1
	p	.027	.622	
	N	286	286	286
	fark	Fark var		

** . Correlation is significant at the 0.01 .

* . Correlation is significant at the 0.05

Tablo 8' ye göre lise öğrencilerinin iletişim becerileri ile temel empati düzeyleri arasında düşük düzeyde ve pozitif yönde ($r=.215$, $p<.01$), öğrencilerin iletişim becerileri ile aile içi iletişimleri ile düşük düzeyde ve pozitif yönde ($r=.131$, $p<.05$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Aile içi iletişim ile temel empati düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

SONUÇ

Çalışma sonucu göstermiştir ki lise öğrencileri arasında “aile içi iletişim beceri” düzeyleri açısından erkekler daha iyi bir durum sergilemektedir. Bu durum kızların toplumsal baskıya maruz kalmasından kaynaklanabilir. Fakat İletişim becerileri bakımından “kendini ifade etme” boyutunda ise kızlar lehine anlamlı fark çıkmıştır. Bu durum kızların aile içinde baskı ve ya başak sebeplerden dolayı yeterince iletişim kurmasa da dışarıda daha rahat şekilde kendilerini ifade ettiğine yönelik bir dayanak olmaktadır.

Empati düzeyleri açısından cinsiyet yönünden bir fark bulunamamıştır. Karaman, Tatlı ve Yavuzekinci⁵⁴ tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise

⁵⁴ Naşide Nur Karaman, Sümeyya Tatlı, Mustafa Yavuzekinci, “İletişim Derslerinin Empatik Eğilim Ve Prosoyol Davranışlar Üzerine Etkisinin İncelenmesi”. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE), (10)2, 2017, s.91-104.

empatik eğilim puanlarında kızlar lehine anlamlı fark bulunmuştur. Bu çalışma bulguyu reddeder nitelikte bir sonuç ortaya koymuştur.

Lise öğrencilerinin “Aile İçi İletişim” ölçeğinden aldıkları puanlarında annelerinin eğitim durumlarına göre anlamlı bir fark bulunmamaktadır. “İletişim becerileri ölçeği” puanlarına baktığımızda anneleri ilkökul mezunu olan öğrencilerin genel toplam ile “iletişim ilkeleri ve temel beceriler” “kendini ifade etme” ve “iletişim kurmada isteklilik” alt boyutlarda yüksek puan aldıkları ve ortaokul mezunu anneleri olan öğrencilerden anlamlı şekilde farklılaştıkları ortaya çıkmıştır. “etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim” alt boyutunda ise lise mezunu annelere sahip öğrencilerden farklılaşmaktadırlar. Bilgin⁵⁵ tarafından iletişim becerilerini incelemek için gerçekleştirilen çalışmada araştırmaya katılan öğrencilerin anne eğitim düzeyi değişkenine göre ikili ilişkilerin gelişimi, kişisel becerilerin gelişimi ve grup ilişkilerinin gelişimi boyutlarında anlamlı düzeyde farklılaşma olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Karataş⁵⁶ tarafından gerçekleştirilen çalışmada öğrencilerin iletişim becerileri anne eğitim durumuna göre karşılaştırılmış fakat anlamlı bir fark bulunamamıştır. Savaş⁵⁷ tarafından iletişim becerilerini incelemek için gerçekleştirilen çalışmada da anne eğitim durumuna göre anlamlı fark çıkmamıştır. Bu araştırma sonuçları çalışmada elde edilen bulgularla örtüşmeyen bir durumdur. Araştırma sonucunda anneleri ilkökul mezunu olan öğrencilerin iletişim becerilerinin yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Burada annelerin kendi eğitim durumlarından memnun olmayıp çocuklarının daha iyi bir eğitim almalarını istemeleri sebebiyle onlara daha çok ilgi gösterip çocuklarının başarılı olmalarını istemeleri bu sonucun çıkmasında etkili olabilir.

“Temel Empati ölçeği” toplam puanlarında fark çıkmazken bilişsel alt boyutta ortaokul mezunu anneler ile lise mezunu annelere sahip öğrenciler arasında lise mezunu annelere sahip olan öğrenciler lehine fark bulunmuştur.

⁵⁵ Kadir Ersan Bilgin, *Halk Oyunları Oynayan Üniversite Öğrencilerinin İletişim Becerileri Ve Sosyal Bütünleşme Düzeyleri Arasındaki İlişki*, Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

⁵⁶ Nejdet Karataş, *Spor Bilimleri Fakültesi Öğrencilerinin Liderlik Yönelimleri ve İletişim Becerileri Üzerine Bir Araştırma*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi. 2021

⁵⁷ İlknur Savaş, *Eğitim fakültesi öğrencilerinin iletişim becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi: Uludağ Üniversitesi örneği*. Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2018.

Benzer şekilde Çelik⁵⁸ ve Sayın⁵⁹ tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda öğrencilerin anne eğitim durumu ile empati beceri düzeyleri arasında anlamlı bir fark belirlenmiştir. Karamuk⁶⁰ tarafından 10-13 yaş grubu öğrencilerle gerçekleştirilen empati becerilerinin incelendiği çalışmada ise anne eğitim düzeyi ile empati becerisi arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç çalışma bulgularımızla örtüşmemektedir. Empati göstermek için annelerin eğitim seviyesinin yükselmesinin etkili bir durum olduğunu söyleyebiliriz.

Baba eğitim durumları değerlendirildiğinde ise lise öğrencilerinin “aile içi iletişim ölçeği”, “İletişim Becerileri Ölçeği” ve “Temel Empati ölçeği” toplam puanlarında ve alt ölçeklerden alınan puanlarında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Karataş⁶¹ tarafından gerçekleştirilen çalışmada baba eğitim durumuna göre öğrencilerin iletişim becerileri arasında fark bulunmamıştır. Bilgin⁶² tarafından gerçekleştirilen çalışmada; araştırmaya katılan öğrencilerin baba eğitim düzeyi değişkenine göre ikili ilişkilerin gelişimi ve grup ilişkilerinin gelişimi boyutlarının anlamlı düzeyde farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Aşçı, Hazar ve Yılmaz⁶³ tarafından gerçekleştirilen çalışmada da benzer şekilde baba eğitim durumu iletişim becerilerinde anlamlı bir farklılık göstermemiştir. Bu çalışmalar araştırma ile paralellik göstermektedir. Çınar⁶⁴’ın dijital oyun bağımlılığı ile empati becerileri arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada da baba eğitim durumu değişkenine göre öğrencilerin empati düzeyleri arasında anlamlı

⁵⁸ Malik Ejder Çelik, *Ergenlerde İnternet Sosyal İletişim Ağlarının Kullanımı, Empati ve İletişim*, İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. *Becerileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2014.

⁵⁹ Kamile Beyza Sayın, *İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerinin Empati Becerileri İle Anne-Baba Tutumları Arasındaki İlişki*, İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

⁶⁰ Aslı Karamuk, *10-13 yaş grubu çocuklarının empati düzeyinin incelenmesi*, İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.

⁶¹ Nejdet Karataş, *Spor Bilimleri Fakültesi Öğrencilerinin Liderlik Yönelimleri ve İletişim Becerileri Üzerine Bir Araştırma*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, 2021.

⁶² Kadir Ersan Bilgin, *Halk Oyunları Oynayan Üniversite Öğrencilerinin İletişim Becerileri Ve Sosyal Bütünleşme Düzeyleri Arasındaki İlişki*, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

⁶³ Özlem Aşçı, Güleser Hazar ve Meliha Yılmaz “Sağlık Yüksekokulu Öğrencilerinin İletişim Becerileri Ve İlişkili Değişkenler”, *Acibadem University Journal of Health Sciences*, 6(3), 2015, s.160-165.

⁶⁴ Sevgi Çınar, *Özel Yetenekli 6 Ve 7. Sınıf Öğrencilerin Dijital Oyun Bağımlılığı İle Empati Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, 2021.

bir farklılık olmadığı saptanmıştır. Benzer bir sonuç Sezgin⁶⁵'in yaptığı çalışmada elde edilmiştir. Burada babaların eğitim durumunun anne eğitim durumu gibi farklılıklar çıkması beklenirken hiçbir yönde fark bulunamamış olması babaların özellikle lise dönemlerinde çocukları ile olan iletişim eksikliğinden kaynaklanıyor olabilir. Lise dönemi ergenlik çağının pik olduğu bir dönem olmaktadır.

Öğrencilerin aile ortamı, ekonomik durumu ve ailede engelli birey olup olmaması durumu değerlendirildiğinde “aile içi iletişim ölçeği”, “İletişim becerileri ölçeği” ve “Temel Empati Ölçeği” genel ve alt ölçek puanları arasında anlamlı bir fark göstermediği belirlenmiştir. Aile genel olarak küçük, iç içe ve samimi bir ortam oluşturmakta bu sebeple bireyler belli davranış kalıpları çerçevesinde şekillenmektedir⁶⁶. Ana babanın iletişimi ve ailede ahlaki değerlerin benimsenmesi ve yaşatılması çocuğun dünyasını büyük oranda etkilemektedir⁶⁷. Bu sebeple ailenin geniş ya da çekirdek olması sebebiyle iletişimin ve empatinin farklı şekilde oluşması beklenirken bu durum araştırma sonucunda tespit edilememiştir. Demirok⁶⁸ (2019) tarafından gerçekleştirilen özel yetenekli öğrencilerle ilgili çalışmada öğrencilerin empati beceri ölçeği puanları ailenin sosyo-ekonomik durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermediğinin saptanması çalışma ile paralellik gösteren bir sonuç olmuştur. Bununla birlikte ailenin geliri ile öğrencilerin empati becerileri arasında anlamlı farklılıklar olduğu gösteren çalışmalarda mevcuttur^{69,70}. Çalışmalarda ailesinin geliri yüksek olan öğrencilerin empati becerilerinin diğerlerinden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

⁶⁵ Ahmet Sezgin, *Problemlili İnternet Kullanımı İle Empatik Eğilim, Beden Algısı Ve Akılcı Olmayan İnançlar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

⁶⁶ Nilay Evirgen, *Aile İçi Örtüntülerin Çocukların Algıları Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

⁶⁷ Nihat Çalışkan Ve Mustafa Aslanderden, “*Aile İçi İletişim Ve Siber Yaşam: Teorik Bir Çözümleme*”, Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi , 15 (2), 2014, s.263-277.

⁶⁸ Ümmühan Demirok, *Bilim Ve Sanat Merkezlerine Devam Eden İlkokul Öğrencilerinin Yetenek Ve Empati Ölçümleri Arasında İlişkisel Ve Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

⁶⁹ Seda İmce, *İlkokul Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Empati Eğilim Becerileri İle Problem Çözme Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans Tezi, 2017.

⁷⁰ Kamile Beyza Sayın, *İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerinin Empati Becerileri İle Anne-Baba Tutumları Arasındaki İlişki*, İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Lise öğrencilerinin İletişim becerileri ile temel empati düzeyleri arasında düşük düzeyde ve pozitif yönde, iletişim becerileri ile aile içi iletişimleri ile düşük düzeyde ve pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu bulgu neticesinde empati becerisi geliştiğinde iletişim becerileri de bundan olumlu etkilenmektedir diyebiliriz. Aynı şekilde iletişim becerilerinin gelişmesi neticesinde aile içi iletişim becerileri de gelişmektedir. Empati becerisi, geliştirilmesi istenilen yirmi birinci yüzyıl becerileri arasındadır. Buradan hareketle okullarda öğretimi yapılan programlar çerçevesinde bu becerinin geliştirilmesi noktasında daha etkin olacak yollar aranmalıdır.

Araştırmadan sonucunda elde edilen bulgular ışığında şu öneriler geliştirilebilir.

Okul psikolojik danışmanları tarafından hem öğrencilere hem öğretmenlere hem de ebeveynlere yönelik aile ilişkileri, etkili iletişim becerileri, sağlıklı ebeveyn tutumları gibi pek çok konuda eğitim programları ve bilgilendirme çalışmaları (seminer, atölye, afiş vb.) yapılabilir.

Öğrencilerin empati düzeylerinin geliştirilmesi için öğretmenlerin öğretim planlamalarında empati becerisine daha fazla önem vermesini sağlayıp ona göre etkinlik düzenlemesi yapmaları teşvik edilebilir.

Bu araştırma nicel bir araştırma olarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçların daha derinlemesine incelenmesi için nitel bir araştırma yapılması uygun olabilir.

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ, Kamile Ün, *Etkili Öğrenme Ve Öğretme*, Eğitim Dünyası Yayınları, 2005.

ADAIR, John, *Etkili İletişim*, (Çev. Çolakoğlu, Ö.), 4. Baskı. İstanbul: Babil Kültür Yayıncılığı, 2013.

AKGÜN, Serap, & ARAZ, Arzu, "Anlaşmazlıklarımızı Çözebiliriz: Bir Çatışma Çözümü Eğitim Programı Tanıtımı". *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (1), 2010, s. 1-17.

ALTINBAŞ, Kürşat, GÜLÖKSÜZ, Sinan, ÖZÇETİNKAYA, Serap ve ORAL E. Timuçin, "Empatinin biyolojik yönleri", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 2 (1), 2010, s. 15-25.

ASAR, Büşra, *Lise Gençliği Dindarlığı Ve Aile İçi İletişim*, Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi , Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2015.

ASÇI, Özlem, HAZAR, Güleser, & YILMAZ, Meliha, "Sağlık yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerileri ve ilişkili değişkenler", *Acibadem University Journal of Health Sciences*, 6(3), 2015, s. 160-165.

AVCI, Özkan, *Duyusal Zeka Ve İletişim*, İstanbul: Beta yayınları, 2019.

- AYBEY, Salih, “Aile İçi İletişim Problemlerinde Dini Danışmanlığın Önemi”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4) 1, 2017, s.19-33.
- AZİZ, Aysel, *İletişime Giriş*, 5. Baskı, İstanbul, Hiperlink Yayınları, 2013.
- BALTAŞ, Zuhul ve BALTAŞ, Acar, *Beden dili*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- BİLGİN, Kadir Ersan, *Halk Oyunları Oynayan Üniversite Öğrencilerinin İletişim Becerileri Ve Sosyal Bütünleşme Düzeyleri Arasındaki İlişki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2020.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2008.
- CİHANGİR, Zeynep, *Kişilerarası İletişimde Dinleme Becerisi*, Nobel Basımevi, Ankara, 2004.
- ÇAĞDAŞ, A., *Anne-Baba-Çocuk İletişimi*, Ankara: Eğiten Kitap, 2015.
- ÇALIŞKAN, Nihat ve KARADAĞ, Engin, “İletişim öğeleri ve beden dilinin önemi”, *İlköğretmen: Eğitimci Dergisi*, (1) 17, 2008, s.48 – 53.
- ÇALIŞKAN, Nihat ve ASLANDEREN, Mustafa, Aile İçi İletişim Ve Siber Yaşam: Teorik Bir Çözümleme, Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 15 (2), 2014, s.263-277. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/kefad/issue/59460/854354>
- ÇELİK, Aysun Turpoğlu, *Empati Kuramdan Uygulamaya*, İstanbul: Golden Medya, 2014.
- ÇELİK, Malik Ejder, *Ergenlerde İnternet Sosyal İletişim Ağlarının Kullanımı, Empati ve İletişim Becerileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- ÇINAR, Sevgi, *Özel Yetenekli 6 Ve 7. Sınıf Öğrencilerin Dijital Oyun Bağımlılığı İle Empati Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2021.
- DEBASISH Sathya Swarop, DAS Bhgahan., *Business communication*, PHI Learning, New Delhi, 2009.
- DEMİROK. Ümmühan, *Bilim Ve Sanat Merkezlerine Devam Eden İlkokul Öğrencilerinin Yetenek Ve Empati Ölçümleri Arasında İlişkisel Ve Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- DÖKMEN, Üstün, *İletişim Çatışmaları Ve Empati*. Ankara: Sistem, 2009.
- EMERSON, Chris & GOODDARD, İvor, *Managing Staff in Schools*, Oxford: Heinemann Educational. Adivision of Heinemann Publishers (Oxford) Ltd, 1993.
- EVİRGEN, Nilay, *Aile İçi Örüntülerin Çocukların Algıları Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- GÖÇGÜN, Önder, *İnsanın Dünyası*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.
- GÜL Elif, *Duygusal Zekâ Ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişki: Bir uygulama*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.

GÜLMEZ Sevim Bakan, *Okul müdürlerinin iletişim beceri yetkinliği*, Yeditepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.

GÜRÜZ Demet ve TEMEL EĞİNLİ Aysel, *İletişim Becerileri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.

İMECE, Seda, *İlkokul Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Empati Eğilim Becerileri İle Problem Çözme Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

JOLLİFFE, Darrick & FARRİNGTON, David .P, "Development And Validation Of The Basic Empathy Scale". *Journal of adolescence*, 29(4), 2006, s. 589-611.

KALLİOPUSKA Mirja, "Holistic Empathy Education Among Preschool And School Children". *Paper Present at the International Scientific Conference Comenius Heritage and Education of Man*, 23-27 March, Prague, Hungary, 1992, s. 1- 20.

KARAMAN, Naşide Nur, TATLI, Sümeyya ve YAVUZEKİNCİ, Mustafa, "İletişim Derslerinin Empatik Eğilim Ve Prososyal Davranışlar Üzerine Etkisinin İncelenmesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)*, (10)2, 2017, s. 91-104.

KARAMUK, Aslı, *10-13 Yaş Grubu Çocuklarının Empati Düzeyinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

KARASAR, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2012.

KARATAŞ, Nejet, *Spor Bilimleri Fakültesi Öğrencilerinin Liderlik Yönelimleri ve İletişim Becerileri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi).Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

KESİCİOĞLU, Oğuz Serdar ve GÜVEN, Gülhan, "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Özyeterlik Düzeyleri İle Problem Çözme, Empati Ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Turkish Studies*. (9)5, 2014, s. 1371-1383

KIRIK, Ali Murat ve SÖNMEZ, Mahmut, "İletişim Mutluluk İlişkinin İncelenmesi", *İnif E- Dergisi*, 2(1), 2017, s.15-26.

KORKUT-OWEN, Fidan ve BUGAY, Aslı, "İletişim Becerileri Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 2014, s.51-64.

KUMCAĞIZ, Hatice, YILMAZ, Müge. ÇELİK, Seher. B., AVCI, İlkur Aydın, "Hemşirelerin İletişim Becerileri: Samsun İl Örneği", *Dicle Tıp Dergisi*, 38(1), 2011, s.49-56.

KÜÇÜK Mestan, Vural İzlem (Ed), *Yazılı İletişim* (1. Baskı), Pegem Yayıncılık, Ankara, 2012, s: 77-113.

LIEW, Jeffrey., EISENBERG, Nancy, LOSOYA, Sandra S. H., FABES, Richard. A., GUTHRIE, Ivanna K., & MURPHY, Bridget C. "Children's Physiological Indices of Empathy and Their Socioemotional Adjustment: Does Caregivers' Expressivity Matter?" *Journal of Family Psychology*, 17(4) 2003 s.584-597. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.17.4.584>

MORSE, Janice, ANDERSON, Gwen, BOTTORFF, Joan L., YONGE, Olive, O" BRİEN, Beverley , SOLVERG, Solberg, MCILVEEN, Kathleen Hunter , "Exploring Empathy: A Conceptual Fit For Nursing Practice?" , *Image J Nurs Sch*, 24(4), 1992, s. 273- 280.

ÖZDEMİR, Gülsün, *Ebelik ve Hemşirelik Öğrencilerinin İletişim Becerileri ve Yaşam Yönelimlerinin Stresle Başetme Tutumları Üzerine Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2011.

ÖZTÜRK, Sultan, *Aile İçi İletişimin Ergenin Duyusal Sağlığına Etkisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2006.

PAÇACI, İrfan , "Elektronik İletişim Çağı Ve Oluş(Turul)Makta Olan Yeni(!) Toplum Düzeni Üzerinde Küresel Toplum Mühendisliği Etkisi". *Marmara İletişim Dergisi*, 0 (21) , 2014, s.19-55. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/maruid/issue/22159/238062>

PALLANT, Julien, *SPSS Survival Manual*, Australia: Allen & Unwin, 2005.

PAMUKÇU-DENİZSU Serpil, *Birinci Basamak Sağlık Hizmet Sunucularının Hizmet Sunumunda Yaşadıkları İletişim Sorunları Ve İletişim Birinci Basamak Sağlık Hizmet Sunucularının Hizmet Sunumunda Yaşadıkları İletişim Sorunları Ve İletişim- Empati Beceri Düzeyleri İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2018.

ROBERTS, William & STRAYER, Janet, "Empathy, Emotional Expressiveness, and Prosocial Behavior", *Child Development*, 67(2), 1996, s.449-470.

SAVAŞ, İlknur, *Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin İletişim Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi: Uludağ Üniversitesi Örneği*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018.

SAYGIN, Oğuz, *İnsan İlişkilerinde 4x4'lük İletişim*, İstanbul: Hayat Yayıncılık, 2005.

SAYIN, Kamile Beyza, *İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerinin Empati Becerileri İle Anne-Baba Tutumları Arasındaki İlişki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

SEZGİN, Ahmet, *Problemlili İnternet Kullanımı İle Empatik Eğilim, Beden Algısı Ve Akılcı Olmayan İnançlar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

ŞAHİN Zümrüt Akgün ve ÖZDEMİR Funda Kardaş "Hemşirelerin İletişim Ve Empati Beceri Düzeylerinin Belirlenmesi", *JAREN*, 1(1), 2015, s.1-7.

TAYFUN, Recep, *Etkili İletişim Ve Beden Dili*. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007.

THOMAS, Matthew R. DYRBYE, Liselotte N. HUNTINGTON Jeffrey L., LAWSON Karen L., NOVOTNY Paul J., SLOAN Jeff A., & SHANAFELT, Tait D "How Do Distress And Well-Being Relate To Medical Student Empathy?", *J Gen Intern Med*, 22(2), 2007, s.177-183.,

TOPCU, Çiğdem, ERDUR-BAKER Özgür ve ÇAPA-AYDIN Yeşim, "Temel Empati Ölçeği Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* , 4 (34) , 2010, s.174-180.

TUTAR Hasan, YILMAZ Mustafa Kemal., *Genel İletişim Kavramlar Ve Modeller*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008.

WOOD T.Julia, *Inter Personal Communication: Everyday Encounters*, Wadsworth, Boston, 2012.

ZEREN, Gülbin, “Bilgi Çağı Ve Küreselleşme Sürecinde Sanat Eğitimsi Kimliği Sorunsalı”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14 (2) , 2006, s.637-646.

ZILLIOĞLU Merih, *İletişim Nedir? 2. Basım*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2007.

EBEVEYNLERİN SURIYELİ GÖÇMENLERE YÖNELİK TUTUMLARI: MERSİN İLİ ÖRNEĞİ *

ATTITUDES OF PARENTS TOWARDS SYRIAN IMMIGRANTS: THE CASE OF MERSIN

İlknur TAYINMAK**

Sibel FURTANA ***

ÖZ

Türkiye, Suriye'den göç eden milyonlarca bireye ev sahipliği yapmaktadır. Göçmenler ülkeye ve kültüre uyum noktasında çeşitli uyum problemleri yaşayabilmektedir. Göçmenlerin ülkeye uyumunu zorlaştıran faktörlerden biri de onlara yönelik olumsuz tutum ve davranışlar olabilmektedir. Mevcut çalışmada çocuklarını geleceğe hazırlayan, onların tutum ve davranışlarını şekillendirmede etkin rol oynayan ebeveynlerin, Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının yanı sıra çocuklarının Suriyeli göçmenlerle eğitim alanındaki temasına ilişkin tutumlarını incelemek amaçlanmıştır. Ek olarak ebeveynlerin, çocuklarıyla empati ve farklılıklara saygı konuları hakkında iletişime geçme düzeylerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Mersin'de ikamet eden ve ilköğretim/ortaöğretime devam eden bir çocuğu olan doksan dokuz katılımcıdan veri toplanmıştır. Katılımcılara Kişisel Bilgi Formu, Sosyal Mesafe Ölçeği, Duygu Termometresi, Suriyeli Mültecilere Yönelik Tutum Ölçeği ve farklılıklara saygı ve empati ölçümünü içeren bir anket formu uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre ebeveynlerin Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumları görece olumsuzdur. Ebeveynler, çocuklarının göçmen bir sınıf arkadaşı olmasından yüksek düzeyde memnuniyet duymamasına rağmen;

* Bu makale 03.10.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 05.10.2021 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 20.10.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; İlknur Tayınmak, Sibel Furtana, Ebeveynlerin Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutumları: Mersin İli Örneği, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 64-87.

ISSN 2667-7253/e-ISSN 2687-3885, DOI: 10.7596/abbad.31122022.004

** Arş. Gör., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, ilknurtayinmak@karabuk.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-1120-8950

*** Uzman Eğitici, Milli Eğitim Bakanlığı, sibelfurtana@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-8495-7699

çocuklarını uyum sorunu yaşayan arkadaşlarına destek olmaya teşvik ettikleri belirlenmiştir. Son olarak ebeveynlerin, çocuklarıyla farklılıklara saygı ve empati konularına ilişkin iletişime geçme düzeylerinin yüksek olduğu bulunmuştur. Elde edilen bulgular ilgili literatür ışığında tartışılmış ve ebeveynlerin bu konuya ilişkin tutumlarını geliştirmek için çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ebeveynler, Suriyeli göçmenler, tutum, farklılıklara saygı, empati.

ABSTRACT

Turkey is home to millions of individuals who migrated from Syria. Immigrants may experience various adaptation problems at the point of adaptation to the country and culture. One factor that makes it difficult for immigrants to adapt to the country can be negative attitudes and behaviours towards them. The current study it is aimed to examine the general attitudes of parents who prepare their children for the future and play an active role in shaping their attitudes and behaviours towards Syrian immigrants, as well as their children's attitudes towards the contact of their children with Syrian immigrants in the field of education. In addition, it aimed to evaluate the level of parents' communication with their children about empathy and respect for differences. In this direction, data were collected from ninety-nine participants living in Mersin with a child attending primary/secondary education. A questionnaire including a Personal Information Form, Social Distance Scale, Emotion Thermometer, Attitude towards Syrian Refugees Scale, and a measure of respect for differences and empathy were applied to the participants. According to the findings, parents' general attitudes towards Syrian immigrants are relatively negative. Although parents are not highly satisfied that their child is an immigrant classmate, It has been determined that they encourage their children to support their friends with adjustment problems. Finally, it was found that parents had high levels of communication with their children regarding respect for differences and empathy. The findings were discussed in light of the literature, and solutions were presented to improve parents' attitudes on this issue.

Keywords: Parents, Syrian immigrants, attitude, respect for differences, empathy.

Ülkelerinde yaşanan savaş nedeniyle dünyanın çeşitli bölgelerine zorunlu göç eden Suriyeli mülteciler, Türkiye’de “*geçici koruma*” statüsünde bulunmakta ve nüfuslarının ülkede yaklaşık 3,5 milyon olduğu raporlanmaktadır¹. Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde ikamet eden, ülkelerinde yaşanan savaşın devam etmesi ve yıkım boyutunun çok fazla olması nedeniyle ülkelerine dönemeyen Suriyeli göçmenlerin, yaşadıkları savaşın travmatik etkilerini arttırabilen, göç ettikleri bölgelere adaptasyon süreçlerini zedeleyen faktörlerden birinin de toplumun onlara yönelik olumsuz tutum ve davranışları olduğu söylenebilir. Bu nedenle mevcut çalışmada çocuklarını geleceğe hazırlayan, onların tutum ve davranışlarını şekillendirmede etkin rol oynayan ebeveynlerin, Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının yanı sıra çocuklarının Suriyeli göçmenlerle eğitim alanındaki temasına ilişkin tutumlarını incelemek amaçlanmıştır.

Göç, en genel anlamıyla bir veya birden fazla bireyin, ülke sınırları içerisinde veya ülke sınırlarını geçerek yer değiştirmesi olarak tanımlanmaktadır. *Göçmen* ise hangi sebeple olursa olsun göç eden kişiye verilen genel isimdir². Çeşitli göç türleri bulunmaktadır. *Beyin göçü*, *işçi göçü* gibi çeşitli alt başlıklara ayrılacak göçü temelde iki ana kategoriye ayırmak mümkündür³. Bu kategorilerden biri olan *zorunlu göç*, bireylerin doğal afet, savaş gibi faktörlerin etkisiyle yaşadıkları yeri terk etmek durumunda kalmaları veya buna mecbur edilmeleri sonucu gerçekleşen göçü ifade etmektedir. Diğeri ise *gönüllü göçtür* ve bireylerin daha iyi yaşam standartlarına ulaşmak amacıyla yaptıkları yer değiştirme anlamına gelmektedir⁴.

Göç ister zorunlu ister gönüllü olsun hem göç eden hem de göç alan bölgenin bireyleri için bir adaptasyon süreci gerektirmektedir. Özellikle kültürünü bilmediği bir toplumun içerisine dahil olan ve orada sayıca azınlık konumunda olan göçmenler için bu durumun oldukça fazla psikolojik strese yol açtığı ve iyi oluş seviyelerini azalttığı söylenebilir. Nitekim dünyanın birçok farklı bölgesinde göçmenlerle yürütülen araştırmalar, onların çeşitli açılardan psikolojik problemler yaşayabildiklerini; yaşam doyumu ve mutluluk seviyelerinin görece düşük olduğunu göstermektedir. Örneğin; bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri’nde yürütülen bir çalışmada buldukları bölgenin göçmen politikası konusunda çeşitli zorluklara maruz kalan Latin göçmen

¹ Mülteciler Derneği, 2022

² Uluslararası Göç Örgütü (IOM), Göç Terimleri Sözlüğü, 2009, s. 35-37

³ Ufuk Coştan, Türkiye’de Göç Yönetimi Ve Politikaları: Suriyeli Mülteciler Örneği, Kırıkkale Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale, 2020

⁴ Abdurrahman Yılmaz, “Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri”, Turkish Studies, C.9, S.2, 2014, s.1685-1704.

katılımcıların, yüksek düzeyde kaygı, stres ve depresyon semptomları gösterdikleri bulunmuştur⁵. Kanada’da yürütülen bir başka çalışmada Çin’den yakın bir tarihte göç edenler ile Kanada doğumlu katılımcılar depresyon ve kaygı düzeyleri açısından karşılaştırılmış; yakın bir tarihte ülkeye gelen göçmenlerin daha yoğun semptomlar gösterdikleri saptanmıştır⁶. Avrupa ülkelerini kapsayan geniş ölçekli bir başka çalışmada göçmenlerin yaşam doyumu seviyelerinin, göçmen olmayanlara kıyasla, anlamlı şekilde daha düşük olduğu raporlanmıştır⁷. Benzer şekilde Hollanda’da⁸, Brezilya’da⁹, Belçika’da¹⁰, İsrail’de¹¹, Almanya’da¹² yürütülen araştırmalarda da göçmenlerin iyi oluş seviyelerinin göçmenlik statüsüne bağlı olarak azalabildiği; psikopatolojik semptomlarının yüksek seviyede olabildiği yönünde bulgular mevcuttur.

Yukarıda sunulan çalışma bulgularından da anlaşılacağı üzere göçmenler, göç ettikleri bölgelerde çeşitli düzeylerde psikolojik stres deneyimlebilmektedir. Bu durum üzerinde iş arama, yasal zorluklar, geride bırakılanlar, yeni bir hayata adapte olma, dil engeli, kültürel farklılık gibi birçok faktörün rol oynama potansiyeli mevcuttur. Tüm bunlara ek olarak göçmenlerin ülkeye/bölgeye uyumunu zorlaştıran, onların yaşadıkları psikolojik stresi arttıran faktörlerden bir diğeri de ağırlayan toplumun önyargılı tutumları ve ayrımcı davranışları olabilmektedir. Nitekim bu kapsamda yürütülen birçok araştırma

-
- ⁵ David Becerra ve diğerleri, “Immigration Policies And Mental Health: Examining The Relationship Between Immigration Enforcement And Depression, Anxiety, And Stress Among Latino Immigrants”, *Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work*, 2020, s.1-17.
- ⁶ Cindy-Lee Dennis ve diğerleri, “Prevalence, Incidence, and Persistence of Postpartum Depression, Anxiety, and Comorbidity among Chinese Immigrant and Nonimmigrant Women: A Longitudinal Cohort Study”, *The Canadian Journal of Psychiatry*, 2017, s.1-10.
- ⁷ Bruno Arpino ve Helga de Valk, “Comparing Life Satisfaction of Immigrants and Natives Across Europe: The Role of Social Contacts”, *Social Indicators Research*, C.137, 2017, 1163–1184.
- ⁸ Wim L. Lossman ve diğerleri, “Depressive and Anxiety Symptoms in Dutch Immigrant and Native Dialysis Patients”, *Journal of Immigrant and Minority Health*, C.20, 2018, s.1339-1346.
- ⁹ Alice E. Brunnet, Laura T Bolaséll, Joao La Weber, Christian H. Kristensen, “Prevalence and Factors Associated with PTSD, Anxiety and Depression Symptoms in Haitian Migrants in Southern Brazil”, *International Journal of Social Psychiatry*, C.64, S.1, 2018, s.17–25.
- ¹⁰ Katia Leveque, Ina Lodewyckx ve Piet Bracke, “Psychological Distress, Depression and Generalised Anxiety in Turkish And Moroccan Immigrants in Belgium”, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, C. 44, 2009, s.188-197.
- ¹¹ Anna Zisberg, “Anxiety and Depression in Older Patients: The Role of Culture and Acculturation”, *International Journal for Equity in Health*, C.16, S.177, 2017, s.1-10.
- ¹² Lena Walther ve diğerleri, “Living Conditions and the Mental Health and Well-being of Refugees: Evidence from a Large-Scale German Survey”, *Journal of Immigrant and Minority Health*, C.22, 2020, 903–913.

bulgusu, göçmenlerin ağırlayan toplum üyelerinin olumsuz tutum ve davranışlarına bağlı olarak adaptasyon süreçlerinin sekteye uğrayabildiği, kaygı ve stres seviyelerinin artış gösterdiği ve öznel iyi oluş düzeylerinin azaldığı yönündedir. Örneğin; bu bağlamda yürütülen bir araştırmada göçmenlerin maruz kaldıkları ayrımcılık düzeyinin yaşam doyumları ve iyi oluş seviyeleri ile negatif ilişkili olduğu saptanmıştır¹³. Bir diğer araştırmada göçmenlerin ayrımcılık algısı ile psikolojik iyi oluşun alt boyutlarını (örn; benlik kabulü, otonomi) ve benlik saygısını negatif yönde yordadığı bulgulanmıştır¹⁴. Bir diğer araştırmada birkaç farklı göçmen grubundan toplanan verilerin analizi sonucunda kendilerine yönelik ayrımcılık yapıldığını düşünen katılımcıların, depresyon, kaygı gibi zihinsel sağlık problemlerinin yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir¹⁵. Görüldüğü üzere önyargı ve ayrımcılık, çeşitli zorluklarla mücadele eden göçmenlerin yaşamını daha da zorlaştıran, kendilerini dışlanmış hissetmelerine ve böylece göç ettikleri bölgelere uyumlarını etkileyebilen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de ise benzer şekilde Suriye’den göç eden bireylerin, özellikle son yıllarda önyargı ve ayrımcılığa maruz kaldığı ve bu durumdan oldukça negatif şekilde etkilendiği ifade edilebilir. Bu kapsamda Türkiye’nin birçok farklı bölgesinde yürütülen araştırmalar, Suriyeli göçmenlere yönelik önyargının boyutunu ele almanın yanı sıra bu önyargının göçmenleri nasıl olumsuz etkilediğini de göstermektedir. Örneğin; bu doğrultuda yürütülen bir saha çalışmasında katılımcılarla yürütülen görüşmelerin analizi sonucunda; katılımcıların Suriyeli göçmenlere yönelik genel algısının olumsuz olduğu, toplumun Suriyeli göçmenleri özellikle “güvenlik ve işsizlik” konularında bir problem olarak gördüğü raporlanmıştır¹⁶. Bir diğer araştırmada katılımcıların, Suriyeli göçmenlerle birlikte yaşamaktan rahatsızlık duydukları ve onlara yönelik negatif bir bakış açısına sahip oldukları belirlenmiştir¹⁷. Benzer şekilde bir başka çalışmada katılımcıların, Suriyeli göçmenlere yönelik olumsuz tutumlarının

¹³ Cory L. Cobb ve diğerleri, “Perceived Discrimination and Well-Being Among Unauthorized Hispanic Immigrants: The Moderating Role of Ethnic/Racial Group Identity Centrality” *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, C.25, S.2, 2019, s.280-287.

¹⁴ Alfonso Urzua ve diğerleri, “The Mediating Effect Of Self-Esteem On The Relationship Between Perceived Discrimination And Psychological Well-Being In Immigrants” *PLoS ONE*, C.13, S.6, 2018, s. 1-17.

¹⁵ Melanie Lindsay Stration, Arild Kjell Aambø ve Rune Johansen, “Perceived Discrimination, Health And Mental Health Among immigrants in Norway: The Role of Moderating Factors”, *BMC Public Health*, C.19, 2019, s.1-13.

¹⁶ Arif Altunbaş, Türkiye’de Toplumun Suriyelilere Bakış Açısı: Konya Örneği, Selçuk Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2020.

¹⁷ Furkan Dilaver, Elazığ’da Suriyeli Mülteciler: Elazığ Halkının Suriyeli Mültecilere Bakış Açısı Üzerine Bir Araştırma, Fırat Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2020.

varlığının yanı sıra toplumsal kabul ve uyum konusunda da çok istekli olmadıkları raporlanmıştır¹⁸. Suriyeli göçmenlere yönelik tutumların incelendiği bir başka araştırmada; göçmenleri tehdit olarak algılama düzeyi arttıkça onlara yönelik açık ve örtük önyargı düzeyinin de arttığı bulgulanmıştır¹⁹. Medyadaki nefret söylemlerinin analiz edildiği bir araştırmada ise Suriyeli göçmenlerin, çevrimiçi ırkçılık ve düşmanlık içeren söylemlerin hedeflerinden biri haline geldikleri ifade edilmiştir²⁰. Suriyeli sığınmacıların bu olumsuz tutumlardan etkilenme düzeyine yönelik görece az sayıda çalışma yürütülmüş olmakla birlikte bu araştırmalarda^{21 22} toplumun önyargılı tutum ve ayrımcı davranışlarının, göçmenlerin topluma/okula entegrasyonunu güçleştiren, yalnız ve dışlanmış hissetmelerine zemin hazırlayan bir faktör olduğu ifade edilmektedir.

Suriyeli göçmenlerin çeşitli zorluklarla mücadele ettikleri alanlardan biri eğitimidir. Eğitimin, ülke vatandaşı olsun olmasın her bireyin eşit düzeyde erişmesi gereken, bireyleri geleceğe hazırlayan ve birçok istendik davranışı kazanmalarına yardımcı olan en temel ihtiyaçlardan biri olduğu söylenebilir. Ancak ne yazık ki Suriyeli göçmenlerin başta dil engeli olmak üzere çeşitli nedenlerle Türkiye'deki eğitim sistemine dahil olma noktasında zorluklar yaşadıkları görülmektedir. Bu konuda yürütülen çalışmalar, göçmen çocukların okullaşma oranı, eğitim alanında karşılaşılan sorunların boyutu ve nedenleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Örneğin; bu bağlamda öğretmenlerle görüşülerek yürütülen bir araştırmada Suriyeli öğrencilerin Türkçe'yi yeterli düzeyde bilmedikleri için ve ayrıca kültürel farklılık ile uyum problemi nedeniyle dersleri takip etmekte zorlandıkları, ders içeriğinin kendilerine ağır geldiği belirlenmiştir²³. Mersin'de bulunan Geçici Eğitim Merkezlerinde eğitim gören Suriyeli çocuklarla yürütülen bir diğer araştırmada ise çocukların %44'ünün

¹⁸ Abdullah Selim Doğan, Yalova Halkının Suriyeli Algısı: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri, İstanbul Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2020.

¹⁹ Heyyem Hürriyetoğlu, Gruplar arası tehdit ve empatinin Suriyeli göçmenlere yönelik açık ve örtük tutumlar üzerindeki etkisi, Hacettepe Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2019.

²⁰ Gözde Kurt, "Yeni Medyada Nefret Söylemi: Youtube'da Suriyeli Mültecilere Karşı Üretilen Nefret Söylemi Üzerine Bir Araştırma", The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences, C.5, S.1, 2019, s.1-20.

²¹ Kasım Karataş ve Mustafa Baloğlu, "Kültürleşme Stresi Kıskacındaki Suriyeli Öğrenciler", Turkish Studies, C.13, S.27, 2018, s.971-990.

²² Sümeyye Ayyüce Şahin ve Zafer Çelik, "Dışlanma ve Umut Arasında: Suriyeli Yükseköğretim Öğrencilerinin Deneyimleri", Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, C.10, S.3, 2020, s.494-503.

²³ Muhammed Şahin ve Yakup Doğan, "Suriyeli Öğrencilerin Bulunduğu Sınıflarda Fen Bilimleri Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar: Nitel Bir Çalışma", Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Dergisi, C.1, S.1, 2018, s.13-33.

eğitim olanaklarına ulaşmada sıkıntılar yaşadıkları; büyük bir bölümü Türkçe'yi iyi veya orta düzeyde bilmesine rağmen Türkçe'yi minimum düzeyde bilen veya hiç bilmeyenlerin oranının da azımsanamayacak oranda olduğu (yaklaşık %20) bulgulanmıştır²⁴. Eğitim çağındaki Suriyeli çocuklar, ebeveynleri, öğretmen ve okul yöneticileriyle görüşmeler yoluyla yürütülen bir diğer araştırmada; Suriyeli ailelerin dilsel, ekonomik ve kültürel olarak yaşadıkları bazı sorunların çocuklarının eğitimini de etkilediği ve çocukların büyük çoğunluğunun bu nedenlerle eğitimlerine devam edemedikleri raporlanmıştır²⁵. Ankara'da Suriyeli çocukların eğitime erişimleri ve yaşadıkları sorunlar konusunda yürütülen bir araştırmada okul çağındaki çocukların 3/4'ünün herhangi bir kurumda eğitim görmediği belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmada çocuklar ve aileleriyle görüşmeler yoluyla elde edilen veriler, çocuk işçiliği, dil sorunu, eğitimin önemine dair farkındalık eksikliği, yoksulluk gibi nedenlerin çocukların eğitim görmesinin önündeki engellerden birkaçı olduğu bulgulanmıştır²⁶.

Önyargılı tutumlar ve ayrımcı, dışlayıcı davranışlar ise eğitim alanında Suriyeli göçmen çocukların ve ailelerinin yaşadıkları zorlukları ne yazık ki arttırıcı bir faktör olarak rol oynayabilmektedir. Bu kapsamdaki bazı çalışmalar, olumsuz tutum ve davranışların Suriyeli göçmenlerin eğitim hayatı üzerindeki negatif etkileri hakkında bilgi sağlamaktadır. Örneğin; Suriyeli göçmen çocukların okullarda yaşadıkları zorluklara dair yürütülen bir araştırmada, çocukların iletişim kurabilecekleri bir arkadaş bulamamalarının, toplumsal algılardan etkilenen bazı öğrencilerin kimi zaman Suriyeli sınıf arkadaşlarına karşı olumsuz söylem ve davranışlarda bulunmasının -kısacası sınıf içi ayrımcılığın-, göçmen çocukların eğitim alanında yaşadıkları zorluklardan biri olduğu raporlanmıştır²⁷. Öğretmenlerle görüşmeler yoluyla yürütülen bir diğer araştırmada; Suriyeli öğrencilerin akranları tarafından dışlandığı ve etiketlendiği ve bu durumun da toplumsal önyargılarla ilişkili olduğu ifade edilmiştir²⁸. Suriye'den göç eden ve üniversite eğitimi alan öğrencilerle yürütülen bir başka çalışmada yerli öğrencilerin ve üniversite personellerinin önyargılı tutumlarının,

²⁴ Fatma Yıldız, Suriyeli Sığınmacı Çocukların Eğitim Sorunları ve Entegrasyon Süreçleri: Mersin Örneği, Marmara Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018

²⁵ Emre Kultas, Türkiye'de Bulunan Eğitim Çağındaki Suriyeli Mültecilerin Eğitimi Sorunu (Van İli Örneği), Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2017

²⁶ Nazlı Ayhan Algan, Ankara'da Yaşayan Suriyeli ve Iraklıların Temel Eğitim Hizmetlerine Erişimlerinin Karşılaştırmalı Analizi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu, 2019.

²⁷ Yusuf Aydoğdu, Türkiye'de Eğitim Gören Suriyeli Öğrencilerin Sosyokültürel Problemlerine Yönelik Bir Araştırma, Sakarya Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2019.

²⁸ Rahime Filiz Kiremit, Ümmühan Akpınar ve Aysel Tüfekci Akcan, "Suriyeli Öğrencilerin Okula Uyumları Hakkında Öğretmen Gömrüşleri", Kastamonu Educational Journal, C.26, S.6, 2018, s.2139-2149.

Suriyeli öğrencilerin akademik başarısını ve okula adaptasyonunu negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir²⁹.

Görüldüğü üzere Suriyeli göçmenlerin eğitim hayatını zorlaştıran faktörlerden biri de sosyal çevreleri ve akranları tarafından önyargı ve ayrımcılığa maruz kalabilmeleridir. Aile ise ne yazık ki bu önyargıların pekişmesinde, çocuklarının diğer bireylere ve grup üyelerine yönelik tutum ve davranışlarını şekillendirmede çok önemli bir rol oynayabilmektedir. Aileler çocukların çeşitli alanlardaki algılarının temellerinin atıldığı bir kurum olarak çocuklarının eğitiminde başat rol oynamaktadır. Bu kapsamda yürütülen araştırmalar ebeveyn tutumlarının, çocuklarının empati³⁰, hoşgörü³¹ ve yardım³² gibi birçok olumlu duygu ve davranışının gelişmesinde ve artmasında çok önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir. Ebeveynler bu olumlu duygu, düşünce ve davranışlara etki ettikleri kadar olumsuz bazı tutum ve davranışların gelişmesine de zemin hazırlayabilmektedir. Zira literatür incelendiğinde gerek Türkiye gerek diğer birçok bölgesinde yürütülen araştırmalarda³³ ³⁴ ebeveyn tutumlarının, çocuklarının olumsuz tutum ve davranış düzeyiyle anlamlı ilişkisi olduğu görülmektedir. Benzer şekilde bu kapsamda Türkiye’de Suriyeli göçmen çocukların eğitimleriyle ilgili öğretmen görüşlerinin incelendiği bir araştırmada; katılımcı öğretmenler, ebeveynlerin çocuklarının Suriyeli öğrencilerle çeşitli nedenlerle iletişim kurmasını istemediklerini, bu durumun da çocukların akranlarıyla ilişkilerine olumsuz yansıdığı yönünde görüş belirtmişlerdir³⁵. Ancak Türkiye örneğinde ebeveynlerin Suriyeli göçmenlere ve göçmenlerin

²⁹ Sümeyye Ayyüce Şahin ve Zafer Çelik, a.g.e., s.494-503.

³⁰ Derya Köse, Anne Baba Tutumlarının, Çocukta Benlik Saygısı ve Empati Gelişimi ile İlişkisinin İncelenmesi, İstanbul Aydın Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019

³¹ Kelly G. Odenweller ve Tina M. Harris, “Intergroup Socialization: The Influence of Parents’ Family Communication Patterns on Adult Children’s Racial Prejudice and Tolerance”, *Communication Quarterly*, 2018, s.1-21.

³² Burcu Bağcı, Çocuk Ve Yetişkin Prososyallik Ölçeklerinin Geçerlik Güvenirlik Çalışması ve Çocuk ile Anne-Baba Sosyosyal Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, Adnan Menderes Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2015

³³ Selin İkiz ve Aysel Öztürk Samur, “Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Fiziksel ve İlişkisel Saldırganlığın Ebeveyn Tutumları Açısından İncelenmesi”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.13, S.35, 2016.

³⁴ Wen Wang ve diğerleri, “The Relations of White Parents’ Implicit Racial Attitudes to Their Children’s Differential Empathic Concern Toward White And Black Victims”, *Journal of Experimental Child Psychology*, C.199, 2020, s.1-11.

³⁵ Elif Mercan Uzun ve Eda Bütün, “Okul Öncesi Eğitim Kurumlarındaki Suriyeli Sığınmacı Çocukların Karşılaştıkları Sorunlar Hakkında Öğretmen Görüşleri”, *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, C.1, S.1, 2016, s.72-83.

kendi çocuklarıyla birlikte eğitim görmesine ilişkin tutum ve görüşlerini inceleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Kıscacası en temel haklardan biri olan eğitim hakkına Suriyeli göçmenlerin, dilsel ve kültürel farklılık, maddi imkanların yetersizliği, farkındalık eksikliği, adaptasyon sorunları gibi birçok faktörün etkisiyle yeterince erişim sağlayamadıkları söylenebilir. Ne yazık ki toplumsal önyargıların varlığı da çocukların eğitimlerine devam edip etmemeleri noktasında önemli bir rol oynamaktadır. Aile ise eğitimin, yaşam boyu gelişim ve değişimin önemli bir parçasıdır. Bu nedenle de ebeveynlerin, çocuklarının diğer tüm algı ve davranışlarında olduğu gibi Suriyeli göçmenlere yönelik tutum ve davranışlarında da oldukça önemli bir aktör oldukları düşünülmektedir. Bu bağlamda mevcut araştırmanın temel amacı; Mersin’de ikamet eden ve eğitimine devam eden bir çocuğu bulunan ebeveynlerin, Suriyeli göçmenlere yönelik tutumlarını incelemektir. Bu kapsamda ebeveynlerin Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının yanı sıra çocuklarının eğitim gördüğü sınıfta bir Suriyeli arkadaşlarının bulunup bulunmamasına ilişkin tutumlarını da incelemek amaçlanmıştır. Araştırmanın Mersin’de yürütülmesinin nedeni, bu ilin Suriye’den en çok göç alan altıncı il olması ve burada eğitim gören Suriyeli öğrenci sayısının da görece yüksek olmasıdır³⁶. Ek olarak bu araştırmanın bir diğer amacı; ebeveynlerin çocukları ile *empati, farklı dillere, farklı kültürlere saygı* gibi bazı konularda iletişim kurma düzeylerini de tespit etmektir. Bu kavramların Suriyeli göçmenlere yönelik önyargılar da dahil olmak üzere tüm gruplara yönelik olumsuz tutumlarla mücadele etme noktasında³⁷³⁸ önemli kavramlar oldukları söylenebilir. Bu nedenle mevcut araştırmada ebeveynlerin çocuklarıyla bu konular hakkında konuşma, onları empati kurmaya ve farklı özelliklere saygı duymaya teşvik etme düzeylerini incelemenin oldukça önem arz ettiği düşünülmektedir. Mevcut araştırma, literatüre katkı sağlamanın yanı sıra mevcut örneklem çerçevesinde Suriyeli göçmenlere yönelik tutumları tespit ederek gelecekte bu kapsamda geliştirilecek önleme ve müdahale programlarına da katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır.

Yöntem

³⁶ Mülteciler Derneği, 2022

³⁷ Maria Christofi ve Despina Michael-Grigoriou, “Virtual Reality for Inducing Empathy and Reducing Prejudice Towards Stigmatized Groups: A Survey”, *Virtual System and Multimedia 22. International Conference (IEEE)*, 2016, s. 1–8.

³⁸ Halil Ekşi ve diğerleri, “ Sosyal Mesafe ve Maneviyat Arasındaki İlişkide Empati ve Toplumsal Baskınlığın Aracı Rolü: Suriyelilere Yönelik Karma Bir Çalışma”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.24, S.2, 2020, s.257-276.

1. Örneklem

Araştırma verileri, Google Forms online anket formu üzerinden kartopu yöntemi ile toplanmıştır. Araştırmanın örneklemini Mersin'in çeşitli bölgelerinde ikamet eden, çocuğu okul öncesi, ilköğretim ve/veya ortaöğretim kademesinde eğitim görmekte olan 99 gönüllü katılımcı (17 erkek, 82 kadın katılımcı) oluşturmaktadır. Katılımcıların yaşları 25 ile 55 aralığında değişmektedir (Ort= 40.07, SS= 6.44). Katılımcıların eğitim düzeyi incelendiğinde %6'sının ilkokul, %3'ünün ortaokul, %22'sinin lise mezunu olduğu görülürken; %58'sinin lisans veya lisans üstü eğitim seviyesine sahip oldukları belirlenmiştir.

2. Veri Toplama Araçları

Araştırma verileri, Google Forms online anket formu üzerinden kartopu yöntemi ile toplanmıştır. Araştırmanın örneklemini Mersin'in çeşitli bölgelerinde ikamet eden, çocuğu okul öncesi, ilköğretim ve/veya ortaöğretim kademesinde eğitim görmekte olan 99 gönüllü katılımcı (17 erkek, 82 kadın katılımcı) oluşturmaktadır. Katılımcıların yaşları 25 ile 55 aralığında değişmektedir (Ort= 40.07, SS= 6.44). Katılımcıların eğitim düzeyi incelendiğinde %6'sının ilkokul, %3'ünün ortaokul, %22'sinin lise mezunu olduğu görülürken; %58'sinin lisans veya lisans üstü eğitim seviyesine sahip oldukları belirlenmiştir.

2.1. Kişisel Bilgi Formu

Katılımcıların yaşları, cinsiyetleri, eğitim durumları hakkındaki bilgiler, "Kişisel Bilgi Formu" aracılığıyla elde edilmiştir.

2.2. Duygu Termometresi

Bir önyargı ölçümü olan Duygu Termometresi³⁹ tek bir soruyla katılımcıların Suriyeli sığınmacılar hakkındaki genel hislerini ölçmek amacıyla kullanmıştır. "Suriyelilere karşı hislerinizi tek bir cevap ile belirtecek olsaydınız ne derdiniz?" sorusuna 1 (Çok Soğuk) ile 10 (Çok Sıcak) aralığında bir yanıt verilebilmektedir. Bu soruya verilen yüksek puanlar, Suriyeli bireylere yönelik daha olumlu duygu durumu ifade etmektedir.

2.3. Sosyal Mesafe Ölçeği

Bogardus (1925) tarafından geliştirilen ölçek, Balaban⁴⁰ tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Ölçek, farklı grupların üyeleriyle farklı sosyal etkileşimlere yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla geliştirilmiştir ve bu

³⁹ Hediye Hilal Özkeçeci, The Role of Contact and The Perception of Threat in Prejudice Towards Syrians in Turkey, Boğaziçi Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017

⁴⁰ Çiğdem Damla Balaban, The Roles of Intergroup Threat, Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism in Predicting Turks' Prejudice Toward Kurds, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013

çalışma kapsamında Suriyeli sığınmacılara yönelik önyargıyı değerlendirmek için kullanılan bir diğer ölçüm aracıdır. *Sosyal Mesafe Ölçeği* ile katılımcıların Suriyeli bireylerle çeşitli türde etkileşimlere (örn; komşuluk, arkadaşlık) yönelik tutumlarını belirlemek amaçlanmıştır. 6 maddeden oluşan ölçeğe verilen yanıtlar 1 (Hiç rahatsız olmam) ile 7 (Çok rahatsız olurum) aralığında değişen 7’li Likert türündedir. Ölçekten alınan yüksek puanlar, Suriyeli bireylere yönelik daha yüksek önyargı düzeyine işaret etmektedir. Bu çalışma kapsamında ölçeğin Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .90 olarak hesaplanmıştır.

2.4. Suriyeli Mültecilere Yönelik Tutum Ölçeği

Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırma Merkezi tarafından Türkiye’de Suriyeli bireylerin kabulü ve entegrasyonuna ilişkin yürütülen araştırmaya dayanarak oluşturulan ölçek, Dinçol⁴¹ tarafından tez çalışması kapsamında geliştirilmiştir. Önyargı düzeyini, Türkiye bağlamına uygun olarak incelemek isteyen Dinçol hem ağırlayan toplumun algılarını hem de genel önyargıyı ölçmeyi amaçlamıştır. “*Türkiye’deki Suriyeliler zulümden kaçan insanlardır, ülkemize kabul edildikleri için memnunuz*”, “*Türkiye’deki Suriyeliler bize yük olan insanlardır, bu ülkede olmamalıdır*” ve “*Suriyeli sığınmacılara Türkiye’de üniversite eğitimi dahil her türlü eğitim verilmelidir*” maddeleri, ölçekte yer alan maddelerden bazılarıdır. Ölçek maddeleri 1 (Kesinlikle Katılmıyorum) ile 5 (Tamamen Katılıyorum) aralığında değişen 5’li Likert türündedir. Ters maddelerin kodlanması (14 madde) ile birlikte ölçekten alınabilecek en düşük puan 28, en yüksek puan ise 140’tır. Ölçekten alınan yüksek puanlar, Suriyeli mültecilere yönelik yüksek önyargı düzeyine işaret etmektedir. Bu çalışma kapsamında ölçeğin Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .96 olarak hesaplanmıştır.

2.5. Katılımcıların, çocukları ile aynı sınıfta eğitim gören Suriye uyruklu bir sınıf arkadaşları olmasına ilişkin tutumları.

Çalışmaya katılım sağlayan ebeveynlerin, çocuklarının eğitim gördüğü sınıfta, Suriye’den göç etmiş bir sınıf arkadaşı olup olmadığına, eğer varsa bu sınıf arkadaşlarının sayısına dair bilgi edinebilmek amacıyla “Çocuğunuzun eğitim gördüğü sınıfta Suriye’den göç eden bir sınıf arkadaşı var mı?” sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya verilen yanıtlar Evet/Hayır şeklindedir.

Yukarıda sorulan soruya “Evet” yanıtını veren-yani çocuğunun sınıfında Suriye uyruklu bir arkadaşı bulunan- katılımcıların, bu duruma yönelik tutumları hakkında bilgi edinmek amacıyla bazı sorular sorulmuştur. Bu sorular şu

⁴¹ Duygu Merve Uysal Dinçol, Prejudice Towards Syrian Refugees in Turkey From A Multilevel Approach: The Effects Of Empathy And Threat in Particular Contexts, Yeditepe Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019

şekildedir: “Çocuğunuzun Suriye’den göç eden öğrencilerle aynı sınıfta eğitim görmesinden memnun musunuz?”, “Suriyeli öğrencilerin okula uyum konusunda herhangi bir sorun yaşadığını düşünüyor musunuz?”, “Suriyeli öğrencilerin okula uyum sağlamada zorluk yaşadığını düşünüyorsanız; çocuğunuzun ona yardımcı olması için teşvik ediyor musunuz?”, “Çocuğunuzun Suriyeli sınıf arkadaşlarıyla yakın bir arkadaşlık ilişkisi kurmasını arzu ediyor musunuz?”, “Çocuğunuzun sınıfındaki Suriyeli öğrencilerle arkadaşlık, dostluk kurması konusunda teşvik ediyor musunuz?”. Bu sorulara verilen yanıtlar 1 (Kesinlikle Hayır) ile 7 (Kesinlikle Evet) aralığında değişen 7’li Likert türündedir.

Ebeveynlerin, çocuklarının Suriye’den göç eden sınıf arkadaşlarıyla arkadaşlık kurmasını isteme düzeyi, çocuklarını bu arkadaşlığa teşvik etme düzeylerinin yanı sıra Suriyeli öğrencilerle ve onların ebeveynleriyle tanışıp tanışmadıklarına, eğer tanıştıysalar bu tanışmaya dair izlenimlerine ilişkin sorular da yöneltilmiştir. “Çocuğunuzun Suriyeli sınıf arkadaşlarının ebeveynleriyle tanışma fırsatınız oldu mu?” şeklinde yöneltilen soruya “Evet” katılımcılara “Suriye uyruklu ebeveynler ile iletişime geçme düzeyiniz nedir?” ve “Çocuğunuzun sınıfındaki Suriyeli öğrencilerle iletişime geçme düzeyiniz nedir?” soruları sorulmuştur. Bu sorulara verilen yanıtlar, 1 (Oldukça Az) ile 7 (Oldukça Fazla) aralığında değişim göstermektedir. Bu sorular katılımcıların Suriyeli ebeveynler ve öğrenciler ile sosyal temasta bulunup bulunmadıklarını, temas sıklığını ve katılımcıların bu temasa ilişkin algılarını değerlendirmek amacıyla yöneltilmiştir.

Ek olarak çocuğunun eğitim gördüğü sınıfta Suriye’den göç eden bir arkadaşı bulunmadığını beyan eden katılımcıların, bu durumu arzu etme derecelerini ölçmek amacıyla “Eğer çocuğunuzun eğitim gördüğü sınıfta Suriye’den göç eden bir arkadaşı yoksa olmasını arzu eder miydiniz?” sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya verilen yanıtlar 1 (Kesinlikle Hayır) ile 7 (Kesinlikle Evet) aralığında değişen 7’li Likert türündedir.

3. İşlem

Mevcut araştırmayı yürütebilmek için öncelikle Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Etik Kurul’undan izin alınmıştır. Araştırma verilerini toplayabilmek için Google Forms aracılığıyla online anket formu hazırlanmıştır. Hazırlanan online anket formu, Mersin’in çeşitli bölgelerinde bulunan okul öncesi, ilköğretim veya ortaöğretim kademelerinde eğitim vermekte olan öğretmenler aracılığıyla katılımcılara ulaştırılmıştır. Ulaşılan katılımcıların da anket formu linkini kendi çevrelerinde bulunan ebeveynlere iletmeleri sonucunda araştırmanın veri toplama süreci tamamlanmıştır. Oluşturulan online anket formunda katılımcılara, araştırmanın amacı, kimler tarafından yürütüldüğü, araştırmacıların iletişim adresleri, araştırmanın gönüllük esasına dayandığı ve

istedikleri an çalışmaya katılmayı sonlandırabilecekleri bilgisinin verildiği bir “Bilgilendirilmiş Gönüllü Onam Formu” sunulmuştur. Katılımcılar, çalışmaya gönüllü olarak katılmayı beyan ettikten sonra araştırma sorularının yer aldığı anket formuna geçiş sağlanmıştır. Çalışma sonunda katılımcılara teşekkür edilmiş ve araştırmacıların isimleri, iletişim adresleri yeniden sunulmuştur; böylece çalışma hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyen katılımcılara gerekli bilgiler verilmiştir. Elde edilen veriler SPSS 21 paket programı ile analiz edilmiştir.

Bulgular

Mevcut çalışmanın amacı ebeveynlerin, Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının yanı sıra çocuklarının Suriye göçmeni sınıf arkadaşlarıyla ilişkilerine dair tutumlarını değerlendirmektir. Ek olarak bu çalışmada ebeveynlerin çocukları ile iletişimlerinde “farklılıklara saygı ve empati” kavramlarına ne düzeyde yer verdiğini saptayabilmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda katılımcılardan elde edilen verilere dair analiz sonuçları detaylı bir şekilde tablolarla sunulmuştur.

Katılımcıların Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarını değerlendirmek amacıyla genel duygu düzeyi, sosyal mesafe ve Türkiye’deki Suriye göçmeni bireylere yönelik tutumlar incelenmiştir. Tablo 1’de bu değişkenlere ilişkin ortalama ve standart sapma puanları yer almaktadır.

Tablo 1

Değişkenlerin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

	N	Ort.	SS
Genel Duygu	99	4.15	2.59
Sosyal Mesafe	99	4.15	1.79
Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutum	99	97.41	25.78

**Genel Duygu 1-10; Sosyal Mesafe 1-7; Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutum 28-140 puan aralığına sahiptir.*

Mevcut çalışmada katılımcıların, Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının yanı sıra çocuklarının Suriye göçmeni bir sınıf arkadaşları bulunup bulunmadığına; eğer bulunuyorsa ebeveynlerin bu duruma yönelik algılarına dair bir değerlendirme yapılmıştır.

*Tablo 2'*de de görüldüğü üzere 54 katılımcı, çocuklarının eğitim gördüğü sınıfta Suriye'den göç etmiş bir sınıf arkadaşları bulunduğunu belirtirken; 42 katılımcı bu soruya hayır yanıtını vermiştir. Ek olarak katılımcılara, Suriyeli göçmen ebeveynlerle temas kurup kurmadığını öğrenmek amacıyla “Suriye göçmeni velilerle tanışma fırsatınız oldu mu?” sorusu yöneltilmiştir. 16 katılımcının, çocuklarının Suriye göçmeni sınıf arkadaşlarının aileleriyle tanıştığı belirlenmiştir.

Tablo 2. Ebeveyn Yanıtlarının Frekans Tablosu

	Evet	Hayır
1. Çocuğunuzun sınıfında Suriye'den göç etmiş bir öğrenci var mı?	54	42
2. Suriye göçmeni öğrencilerin velileriyle tanışma fırsatınız oldu mu?	16	62

Bu çalışma kapsamında ebeveynlerin çocuklarının Suriye'den göç eden öğrencilerle aynı sınıfta eğitim görmesine yönelik algıları, çocuklarının Suriyeli sınıf arkadaşlarıyla iletişim düzeyleri ve ebeveynlerin bu arkadaşlığı teşvik etme seviyeleri hakkında bilgi edinmek amacıyla katılımcılara çeşitli sorular yöneltilmiştir. *Tablo 3'*te bu soruların yanıtlarının ortalama ve standart sapma değerleri yer almaktadır.

Tablo 3. Çocuklarının Suriye Göçmeni Sınıf Arkadaşlarına Yönelik Ebeveyn Görüşleri

	Ortalama	Standart Sapma
1. Çocuğunuzun Suriye göçmeni öğrencilerle aynı sınıfta eğitim görmesinden memnuniyet düzeyi	3.24	1.97
2. Çocuğunuzun Suriyeli sınıf arkadaşlarıyla iletişimine dair algısı	3.64	1.76
3. Suriyeli ebeveynlerle iletişime geçme düzeyi	2.20	1.67

4. Ebeveynlerin, çocuklarının Suriye uyruklu sınıf arkadaşlarıyla iletişime geçme düzeyi	2.69	2.05
5. Suriyeli öğrencilerin okula uyum konusunda sorun yaşadığını düşünme düzeyi	5.52	2.07
6. Çocuklarının, uyum sağlamada sorun yaşayan Suriyeli öğrencilere yardımcı olmasını teşvik düzeyi	4.29	2.03
7. Çocuğunun Suriye uyruklu sınıf arkadaşlarıyla yakın arkadaşlık kurmasını arzulama düzeyi	3.29	1.86
8. Çocuğunu, sınıfındaki Suriyeli öğrencilerle arkadaşlık kurmaya teşvik düzeyi	3.42	1.86
9. Çocuğunun eğitim gördüğü sınıfta Suriye göçmeni bir öğrenci isteme düzeyi	2.83	1.90

**Her bir soruya verilen yanıt 1-7 aralığında yer almaktadır. Puanların yüksekliği ölçülen durumun (memnuniyet, iletişim, arzu, teşvik vb.) yüksekliğine işaret etmektedir.*

Mevcut çalışmanın amaçlarından bir diğeri katılımcıların çocuklarıyla farklılıklara saygı ve empati konuları hakkında iletişime geçme düzeylerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda katılımcılara yöneltilen sorulara verilen yanıtların ortalama ve standart sapma değerleri *Tablo 4*'te yer almaktadır.

Tablo 4. Ebeveynlerin Çocuklarıyla Farklılıklara Saygı ve Empati Konusunda Kurdukları İletişim

	Ortalama	Standart Sapma
1. Çocuğunu diğer insanlarla/gruplarla empati kurmaya teşvik etme düzeyi	6.18	1.36
2. Çocuğunun anadili farklı olan biriyle arkadaşlık kurmasını arzu etme düzeyi	5.53	1.57
3. Çocuğunun etnik kökeni farklı olan biriyle arkadaşlık kurmasını arzu etme düzeyi	5.44	1.42
4. Çocuğu ile bireylerin farklı özelliklerine (ten rengi, kültür vb.) saygıyla yaklaşma konusunda iletişim düzeyi	6.21	1.24
5. Çocuğunun farklılıklara saygı düzeyinin artması için eğitim görmesini isteme düzeyi	5.78	1.49
6. Çocuğunun empati düzeyinin artması için eğitim görmesini isteme düzeyi	5.69	1.67

**Her bir soruya verilen yanıt 1-7 aralığında yer almaktadır. Puanların yüksekliği ölçülen durumun (iletişim, teşvik, arzu düzeyi) yüksekliğine işaret etmektedir.*

Tartışma

Mevcut araştırmanın amaçlarından biri Türkiye’de yoğun bir nüfusa sahip olan Suriyeli mültecilere yönelik tutumları eğitim sistemi çerçevesinde ebeveynlerin bakış açısından incelemektir. Bu doğrultuda görece yoğun göç alan illerden biri olan Mersin’de⁴² çocuğu ilköğretim ve/veya ortaöğretim düzeyinde eğitim görmekte olan ailelerden veri toplanmıştır. Ebeveynlerin Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının yanı sıra çocuklarının, Suriyeli bir sınıf arkadaşına sahip olmasına yönelik bakış açıları da incelenmiştir. Bu çalışmanın

⁴² Mülteciler Derneği, 2022

bir diğer amacı ise ebeveynlerin çocukları ile iletişimlerinde farklılıklara saygı ve empati konularına ne derece önem verdiklerini ve çocuklarını bu konuda ne düzeyde bilgilendirdiklerini saptayabilmektir. Bu bağlamda elde edilen bulgular tartışılacaktır.

Bu çalışmada katılımcıların Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarını değerlendirmek amacıyla genel duygu, sosyal mesafe ve tutum ölçümleri yürütülmüştür. Sonuçlar incelendiğinde Suriyeli göçmenlere yönelik sosyal mesafenin yüksek; genel duygu düzeyinin ve tutumların ise görece olumsuz olduğu görülmektedir. Elde edilen bu bulgu, literatürde Suriyeli göçmenlere yönelik tutumları ele alan diğer araştırma bulgularıyla tutarlılık göstermektedir. Örneğin; bu kapsamda yürütülen bir çalışmada Suriyeli göçmenlere yönelik tutumlara dair bilgi edinmek amacıyla katılımcılarla yürütülen görüşmeler sonucunda; Suriyeli göçmenlerin *sosyal dışlama, olumsuz özellikler atfetme, insanlık dışına atma* gibi çeşitli pratikler aracılığıyla ötekileştirildiği raporlanmıştır⁴³. Bir diğer çalışmada katılımcıların Suriyeli göçmenlere yönelik sosyal mesafe ve tehdit algısı düzeyleri incelenmiş; sosyal mesafe ve tehdit algısı seviyelerinin ortalama puanların üzerinde olduğu belirlenmiştir⁴⁴. Bu çerçevede Suriyeli göçmenlere yönelik tehdit algısının çeşitli değişkenlere göre incelendiği bir başka çalışmada ise etnik köken, Suriyeli göçmenlerle temas düzeyi, siyasi görüş gibi değişkenlere bağlı olarak göçmenlere yönelik sosyal mesafenin ve tehdit algısının değiştiği; bazı gruplarda bu düzeyin görece yüksek seviyede olduğu raporlanmıştır⁴⁵. Mevcut çalışmada da bu çalışmalarla paralel şekilde Suriyeli göçmenlere yönelik tutumların görece olumsuz olduğu belirlenmiştir. Gelecekte yürütülecek çalışmalarda bu tutumları farklı ölçüm araçları kullanarak değerlendirmenin ve bu tutumlarla ilişkili değişkenleri (sosyal kimlik özdeşimi, sosyal baskınlım yönelimi, kaynak azlığı algısı ve rekabet gibi) incelemenin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Mevcut çalışmada ebeveynlerin Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının yanı sıra çocuklarının Suriye göçmeni bir sınıf arkadaşı olmasına ilişkin tutumları da incelenmiştir. Bu kapsamda yürütülen incelemede çalışmaya katılım sağlayan ebeveynlerin yarısından fazlası (54 katılımcı), çocuklarının eğitim

⁴³ Filiz Çömez Polat ve Eda Kaya, “Bir Ötekileştirme Pratiği: Türkiye’de Yaşayan Suriyelilere Yönelik Tutumlar”, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.1, S.1, 2017, s.38-48.

⁴⁴ Nagihan Taşdemir, “Ulusal Kimliğin Sınırlarını Tanımlama Biçimleri ve Türkiye’ye Gelen Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Tutumlar”, Türk Psikoloji Yazıları, C.21, Özel Sayı, 2018, s.3-18.

⁴⁵ Hamza Bahadır Eser ve Mehmet Recai Uygur, “Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutumların Bütünleşik Tehdit ve Sosyal Mesafe Kuramları Doğrultusunda İncelenmesi: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği”, Liberal Düşünce Dergisi, C.24, S.95, 2019, s.131-162.

gördüğü sınıfta bir Suriye göçmeni sınıf arkadaşı olduğunu belirtmiştir. Bu oran, Suriye'den göç eden çocukların Türkiye eğitim sisteminde aktif bir şekilde yer aldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Türkiye'nin çeşitli illerine aileleriyle birlikte göç eden çocuklar, Türkiye vatandaşı sınıf arkadaşlarıyla birlikte aynı eğitim aşamalarından geçmektedir. Bu durumda hem göçmen çocukların hem de diğer sınıf arkadaşlarının eğitimlerinin başarılı bir şekilde tamamlanması için sınıf içerisinde karşılıklı bir saygı ve sosyal destek ortamının sağlanmasının gerektiği söylenebilir. Bu bağlamda ebeveyn ve çocukların göçmenlere yönelik tutum ve algılarının oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle mevcut çalışmada ailelerin bakış açısından çocuklarının, göçmen çocuklarla sınıf içi iletişimleri ve ailelerin bu durum hakkındaki tutumları değerlendirilmiştir.

İlk olarak ebeveynlerin çocuklarının Suriye göçmeni sınıf arkadaşı olmasından memnuniyet düzeyleri incelenmiştir. Bu soruya verilen yanıtlar incelendiğinde; memnuniyet düzeyinin ortalama puanın altında olduğu (3.29) görülmektedir. Yani bir başka ifadeyle ebeveynlerin genel olarak çocuklarının eğitim gördüğü sınıfta bir Suriyeli sınıf arkadaşları olmasından yüksek düzeyde memnuniyet duymadıkları söylenebilir. Buna benzer şekilde çocuğunun eğitim gördüğü sınıfta Suriye göçmeni bir öğrenci olmayan katılımcıların; bu durumu arzu etme düzeylerinin de çok düşük olduğu (2.83) bulgulanmıştır. Ek olarak katılımcıların, çocuklarının Suriye uyruklu bir yakın arkadaşı olmasını arzu etme ve çocuğunu bu konuda teşvik etme düzeyi de incelenmiştir. Katılımcıların verdikleri yanıtlar (ortalama puanlar 7'li skala üzerinden 3.29 ve 3.42) incelendiğinde; çalışmaya katılan ebeveynlerin çocuklarının, akranı bir Suriye göçmeni çocukla yakın arkadaşlığına yönelik olumsuz yakın bir tutumlarının olduğu söylenebilir. Kısacası ebeveynler, çocuklarının Suriye göçmeni öğrencilerle aynı sınıfta eğitim görmesine ve çocukların arkadaşlık kurmasına pek olumlu yaklaşmamaktadır denebilir. Bu durum üzerinde ebeveynlerin, medyada Suriyeli göçmenlere yönelik olumsuz haberlere sıklıkla maruz kalmaları, çocuklarının eğitiminin bu durumdan etkilenebileceği endişesi taşımaları, çocuklarının farklı kültürlerle etkileşimine dair olumsuz bir tutuma sahip olmaları gibi birçok faktör etkili olabilir. Gelecekte yürütülecek çalışmalarda bu durumun ve nedenlerinin daha detaylı analiz edilmesinin önem arz ettiği düşünülmektedir.

Mevcut çalışma kapsamında ebeveynlerin, Suriyeli göçmen öğrencilerle ve onların aileleriyle iletişime geçme düzeyleri de değerlendirilmiştir. Bu kapsamda elde edilen bulgulara göre aileler, çocuklarının Suriye uyruklu sınıf arkadaşlarıyla ve onların ebeveynleriyle oldukça az sosyal temasta bulunmaktadır. Sosyal temas, iki farklı grup üyesinin birbirlerine yönelik olumsuz tutumlarının azalması noktasında oldukça önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal

Temas Hipotezi⁴⁶ ve Gruplar Arası Temas Kuramı⁴⁷ çerçevesinde yürütülen araştırmalar^{48 49}, gruplar arası önyargıların azalması noktasında sosyal temasın önemini göstermektedir. Bu bağlamda yerli halk ve göçmen ailelerin olumlu sosyal etkileşimde bulunmalarını sağlamanın, bu çerçevede etkinlikler ve eğitimler düzenlemenin, gruplar arası olumsuz tutumları azaltabileceği önerilmektedir.

Mevcut çalışma kapsamında elde edilen bulgulara göre ebeveynler, Suriyeli göçmen öğrencilerin okula uyum konusunda büyük sorun yaşadıklarını düşünmekte (5.52) ve çocuklarını da göçmen arkadaşlarına bu konuda yardım etmeye teşvik ettiklerini (4.29) beyan etmektedir. Suriyeli göçmen öğrencilerin, yeni bir ülkeye ve kültüre adaptasyon, dil sorunu, yaşanan kayıplar, ekonomik zorluklar gibi çeşitli faktörlerin etkisiyle okula uyum sağlamada zorlanıyor olabilirler. Nitekim bu kapsamda yürütülen bazı çalışmalarda^{50 51} göçmen öğrencilerin çeşitli zorluklarla okula adaptasyonlarının zorlaşabildiği raporlanmaktadır. Ebeveynler, uyum konusunda zorluk yaşayan göçmen öğrencilere, çocuklarının destek olmasını teşvik ettiklerini belirtmişlerdir. Bu durum katılımcıların, Suriyeli göçmenlere ve onların çocuklarının sınıf arkadaşı olmasına olumsuz tutumları olsa dahi problem yaşayan öğrencilere desteğe istekli olduklarını göstermektedir. Empati ve yardım motivasyonu ile ilişkili olabilecek bu durum, özellikle göçmen öğrencilerin okula uyumunu kolaylaştırma ve sınıf arkadaşlarıyla yakınlık kurma fırsatı sağlama potansiyeli taşımaktadır.

Farklılıklara saygı ve empati, bireyler arası ve gruplar arası ilişkilerde oldukça önemli rol oynayan iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede yürütülen araştırmalarda^{52 53}, farklılıklara saygı ve empati düzeyi arttıkça gruplar arası önyargıların azaldığı, iş birliği ve olumlu tutum ve

⁴⁶ Gordon Allport, *The Nature of Prejudice*, Boston, 1954, s.280-300.

⁴⁷ Thomas F. Pettigrew, "Intergroup Contact Theory", *Annual Review of Psychology*, C.49, 1998, s.65-85.

⁴⁸ Alexandra Scacco ve Shana S. Warren, "Can Social Contact Reduce Prejudice and Discrimination? Evidence from a Field Experiment in Nigeria", *American Political Science Review*, C.112, S.3, 2018, s.654-667.

⁴⁹ Chiara Imperato ve diğerleri, "Allport Meets Internet: A Meta-Analytical Investigation of Online Intergroup Contact and Prejudice Reduction", *International Journal of Intercultural Relations*, C.81, 2021, s.131-141.

⁵⁰ Muhammed Şahin ve Yakup Doğan, a.g.e., s.13-33.

⁵¹ Emre Kultas, *Türkiye'de Bulunan Eğitim Çağındaki Suriyeli Mültecilerin Eğitimi Sorunu (Van İli Örneği)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2017

⁵² Tolga Topcubaşı ve Soner Polat, "Farklılıklara Saygı Eğitim Programının Öğrencilerin Farklılıklara Saygı Düzeyine Etkisi", *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, C.8, S.2, 2018, s.387-417.

⁵³ Veyssel Karazor, Abbas Türnüklü ve Tarkan Kaçmaz, "Farklı Sosyal Kimliklerimize Rağmen, Aynı Yurt Odasında Birlikte Yaşayabiliriz: Gruplararası Empati", *Nesne Psikoloji Dergisi*, C.6, S.13, 2018, s.407-438.

davranışların artış gösterdiği bulgulanmıştır. Bu doğrultuda mevcut çalışmada Suriyeli göçmenlere yönelik tutumların yanı sıra ebeveynlerin, çocuklarıyla empati ve farklı etnik kökene sahip bireylere, farklı dillere saygı konularında iletişime geçme düzeyleri incelenmiştir. Bu kapsamda sorulan sorulara verilen yanıtlar incelendiğinde ebeveynlerin, çocuklarının anadili ve etnik kökeni farklı olan akranlarıyla arkadaşlık kurma arzusunun ve çocuklarını bu yönde teşvik etme düzeylerinin yüksek olduğu saptanmıştır. Ek olarak ebeveynlerin büyük bir çoğunluğu, çocuklarının farklı özelliklere saygı duymaları ve empati kurma becerilerinin gelişmesini teşvik ettiklerini, bu konular hakkında çocuklarıyla konuştuklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca ebeveynlerin, çocuklarının farklılıklara saygı ve empati becerilerini geliştirmeleri yönünde bir eğitim almalarını isteme düzeylerinin de oldukça yüksek olduğu bulunmuştur. Ebeveynlerin bu konuda farkındalık sahibi olmaları ve çocuklarını bu yönde geliştirmeye çalışmalarının önemli olduğu düşünülmektedir. Farklılıklara saygı ve empati, bireylerin yaşamının önemli bir parçası haline geldiği ve bireyler bunu içselleştirdiği takdirde gruplar arası önyargı ve ayrımcılıkların azalacağı öngörülebilmektedir. Bu nedenle farklılıklara saygı ve empatiyi geliştirmek için çeşitli eğitim programlarının geliştirilmesi ve eğitimin her kademesine bu eğitimlerin yerleştirilmesi, gelecek nesillerin daha az önyargılı ve daha az “ötekileştirici” olmalarına katkı sağlayabilir.

Mevcut çalışmanın bazı sınırlılıkları mevcuttur. Çalışmanın sınırlılıklarından biri örneklemin küçüklüğü ve buna bağlı olarak bulguların genellenebilirliği problemidir. Gelecekte yürütülecek çalışmaların farklı bölgelerden ve farklı illerden daha fazla sayıda katılımcı ile yürütülmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın bir diğer sınırlılığı araştırma verilerinin öz bildirim (self-report) ölçüm araçlarıyla elde edilmiş olmasıdır. Öz bildirim ölçekleriyle ilgili yaygın bir problem bireyin “sosyal beğenirlik” seviyesinin, çalışma bulgularına etki etme olasılığıdır. Katılımcılar, araştırmacının veya toplumun beklentileri hakkında çıkarımlarda bulunarak yanıtlarını değiştirmek istemiş olabilir. Bu nedenle gelecekte ebeveynlerin Suriyeli göçmenler, empati ve farklılıklara saygı konularındaki düşünceleri ve davranışları hakkında bilgi sahibi olmak için öz bildirim ölçümlerinin yanı sıra gözlemler, örtük ölçümler ve açık uçlu sorulardan yararlanılabilir. Özellikle farklılıklara saygı ve empati konularına ilişkin daha detaylı bilgi edinmek için ebeveyn-çocuk ilişkilerini gözlemlenimin ve farklı ölçüm araçlarını kullanmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın bir diğer sınırlılığı yalnızca Suriye göçmeni bireylere yönelik tutumların ele alınmış olmasıdır. Jeopolitik konununun da etkisiyle Türkiye’de birçok farklı ülkeden göç etmiş (Afganistan, Pakistan vb.) aile bulunmaktadır. Bu bağlamda gelecekte yürütülecek

çalışmaların bahsi geçen diğer göçmen gruplara yönelik tutumları da kapsayacak şekilde genişletilmesi önerilmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak mevcut çalışmada katılımcıların Suriyeli göçmenlere yönelik genel tutumlarının görece olumsuz olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışmaya katılım sağlayan ebeveynlerin, çocuklarının eğitim gördüğü sınıfta bir Suriyeli arkadaşı bulunmasına dair memnuniyet düzeylerinin de nispeten düşük olduğu belirlenmiştir. Benzer şekilde çalışmaya katılan aile üyelerinin, Suriye göçmeni çocuklar ve onların aileleriyle sosyal temas kurma düzeylerinin de düşük olduğu görülmüştür. Ancak ebeveynlerin, çocuklarını uyum sorunu yaşayan Suriyeli bir sınıf arkadaşlarına yardım konusunda teşvik etme düzeylerinin yüksek olduğu belirlenmiştir. Son olarak çalışmaya katılan ebeveynler, çocuklarının farklı etnik köken, farklı kültür veya farklı dillere sahip arkadaşlar edinmelerini arzu ettiklerini; farklılıklara saygı ve empati konuları hakkında çocuklarıyla iletişim kurduklarını dile getirmişlerdir. Spesifik olarak Suriyeli göçmenlere yönelik tutumlara, genel olarak ise farklılıklara saygı konusundaki yaklaşımlara odaklanan bu çalışma, değer sistemimizin ve tutumlarımızın oluşmasına önemli katkı sağlayan aileleri merkeze almaktadır. Türkiye gibi birçok farklı kültüre ev sahipliği yapan bir ülkede, farklılıklara saygı ve empatinin geliştirilmesi, gruplar ve bireyler arası daha olumlu duygu, düşünce ve davranışlara zemin hazırlayacaktır. Bu bağlamda mevcut çalışmanın, eğitimin önemli bir parçası olan ailelerin, Suriyeli mültecilere ve farklı kültürlerle yönelik bakış açısını ele alarak literatüre katkı sağlamanın yanı sıra gelecekte bu konuda planlanacak önleme ve müdahale programlarına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Algan, Nazlı Ayhan, (2019), Ankara’da Yaşayan Suriyeli ve Iraklıların Temel Eğitim Hizmetlerine Erişimlerinin Karşılaştırmalı Analizi, Yüksek Lisans Tezi Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Allport, Gordon, (1954), *The Nature of Prejudice*, Boston.
- Altunbaş, Arif, (2020), Türkiye’de Toplumun Suriyelilere Bakış Açısı: Konya Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi
- Arpino, Bruno ve De Valk, Helga, (2017), “Comparing Life Satisfaction of Immigrants and Natives Across Europe: The Role of Social Contacts”, *Social Indicators Research*, C.137, 1163–1184.
- Aydoğdu, Yusuf, (2019), Türkiyede Eğitim Gören Suriyeli Öğrencilerin Sosyokültürel Problemlerine Yönelik Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Bağcı, Burcu, (2015), Çocuk Ve Yetişkin Prososyallik Ölçeklerinin Geçerlik Güvenirlik Çalışması ve Çocuk ile Anne-Baba Prososyal Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.

Balaban, Çiğdem Damla, (2013), The Roles of Intergroup Threat, Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism in Predicting Turks' Prejudice Toward Kurds, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Becerra, David, Hernandez, Gladys, Porchas, Francisca, Castillo, Jason, Nguyen, Van ve Gonzalez, Raquel Perez (2020) "Immigration Policies And Mental Health: Examining The Relationship Between Immigration Enforcement and Depression, Anxiety, And Stress Among Latino Immigrants", Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work, s.1-17.

Brunnet, Alice E, Bolaséll, Laura T., Weber, Joao La., Kristensen, Christian H., (2018), "Prevalence and Factors Associated with PTSD, Anxiety and Depression Symptoms in Haitian Migrants in Southern Brazil", International Journal of Social Psychiatry, C.64, S.1, s.17-25.

Cobb, Cory L.ve diğerleri, (2019), "Perceived Discrimination and Well-Being Among Unauthorized Hispanic Immigrants: The Moderating Role of Ethnic/Racial Group Identity Centrality" Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, C.25, S.2, s.280-287.

Christofi, Maria ve Michael-Grigoriou, Despina (2016), "Virtual Reality for Inducing Empathy and Reducing Prejudice Towards Stigmatized Groups: A Survey", Virtual System and Multimedia 22. International Conference (IEEE), s. 1-8.

Coştan, Ufuk, (2020), Türkiye'de Göç Yönetimi Ve Politikaları: Suriyeli Mülteciler Örneği, Doktora Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.

Çömez Polat, Filiz ve Kaya, Eda, (2017), "Bir Ötekileştirme Pratiği: Türkiye'de Yaşayan Suriyelilere Yönelik Tutumlar", Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.1, S.1, s.38-48.

Dennis, Cindy-Lee, Brown, Hilary K., Wanigaratn, Susitha, Fung, Kenneth, Vigod, Simone N., Grigoriadis, Sophie, Marini, Flavia ve Brennenstuhl, Sarah, (2017), "Prevalence, Incidence, and Persistence of Postpartum Depression, Anxiety, and Comorbidity among Chinese Immigrant and Nonimmigrant Women: A Longitudinal Cohort Study", *The Canadian Journal of Psychiatry*, s.1-10.

Dilaver, Furkan, (2020), Elazığ'da Suriyeli Mülteciler: Elazığ Halkının Suriyeli Mültecilere Bakış Açısı Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi

Doğan, Abdullah Selim, (2020), Yalova Halkının Suriyeli Algısı: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi

Ekşi, Halil, Kılıç Memur, Hale Nur, Sevgi Yalın, Hatun ve Dinç, Serra, (2020), " Sosyal Mesafe ve Maneviyat Arasındaki İlişkide Empati ve Toplumsal Baskınlığın Aracı Rolü: Suriyelilere Yönelik Karma Bir Çalışma", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.24, S.2, s.257-276.

Eser, Hamza Bahadır ve Uygur, Mehmet Recai, (2019), "Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutumların Bütünlük Tehdit ve Sosyal Mesafe Kuramları Doğrultusunda İncelenmesi:

Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği", Liberal Düşünce Dergisi, C.24, S.95, s.131-162.

Hürriyetoğlu, Heyyem, (2019), Gruplar arası tehdit ve empatinin Suriyeli göçmenlere yönelik açık ve örtük tutumlar üzerindeki etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Imperato, Chiara, Schneider, Barry H., Caricati, Luca, Amichai-Hamburger, Yair ve Mancini, Tiziana, (2021), “Allport Meets Internet: A Meta-Analytical Investigation of Online Intergroup Contact and Prejudice Reduction”, *International Journal of Intercultural Relations*, C.81, s.131-141.

İkiz, Selin ve Öztürk Samur, Ayşe, (2016) “Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Fiziksel ve İlişkisel Saldırganlığın Ebeveyn Tutumları Açısından İncelenmesi”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.13, S.35.

Karataş, Kasım ve Baloğlu, Mustafa (2018), “Kültürleşme Stresi Kısırcakındaki Suriyeli Öğrenciler”, *Turkish Studies*, C.13, S.27, s.971-990.

Karazor, Veysel, Türnüklü, Abbas ve Kaçmaz, Tarkan (2018), “Farklı Sosyal Kimliklerimize Rağmen, Aynı Yurt Odasında Birlikte Yaşayabiliriz: Gruplararası Empati”, *Nesne Psikoloji Dergisi*, C.6, S.13, s.407-438.

Kiremit, Rahime Filiz, Akpınar, Ümmühan ve Akcan, Tüfekci Aysel, (2018), “Suriyeli Öğrencilerin Okula Uyumları Hakkında Öğretmen Gömrüşleri”, *Kastamonu Educational Journal*, C.26, S.6, s.2139-2149.

Köse, Derya, (2019), Anne Baba Tutumlarının, Çocukta Benlik Saygısı ve Empati Gelişimi ile İlişkisinin İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi.

Kultas, Emre, (2017), Türkiye’de Bulunan Eğitim Çağındaki Suriyeli Mültecilerin Eğitimi Sorunu (Van İli Örneği), Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Kurt, Gözde, (2019), “Yeni Medyada Nefret Söylemi: Youtube’da Suriyeli Mültecilere Karşı Üretilen Nefret Söylemi Üzerine Bir Araştırma”, *The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences*, C.5, S.1, s.1-20.

Levecque, Katia, Lodewyckx, Ina ve Bracke, Piet, (2009), “Psychological distress, depression and generalised anxiety in Turkish and Moroccan immigrants in Belgium”, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, C. 44, s.188-197.

Lossman, Wim L. ve diğerleri, (2018), “Depressive and Anxiety Symptoms in Dutch Immigrant and Native Dialysis Patients”, *Journal of Immigrant and Minority Health*, C.20, s.1339-1346.

Müteciler Derneği, (2022), “Türkiye’deki Suriyeli Sayısı Ekim 2022”, <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi>, (E.T. 15 Kasım 2022).

Odenweller, Kelly G.ve Harris, Tina M. (2018), “Intergroup Socialization: The Influence of Parents’ Family Communication Patterns on Adult Children’s Racial Prejudice and Tolerance”, *Communication Quarterly*, s.1-21.

Özkeçeci, Hediye Hilal, (2017), The Role of Contact and The Perception of Threat in Prejudice Towards Syrians in Turkey, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Pettigrew, Thomas F. (1998), “Intergroup Contact Theory”, *Annual Review of Psychology*, C.49, s.65-85.

Scacco, Alexandra ve Warren, Shana S., (2018), “Can Social Contact Reduce Prejudice and Discrimination? Evidence from a Field Experiment in Nigeria”, *American Political Science Review*, C.112, S.3, s.654-667.

Stration, Melanie Lindsay, Aambø Arild Kjell ve Johansen, Rune (2019), “ Perceived Discrimination, Health And Mental Health Among immigrants in Norway: The Role of Moderating Factors”, *BMC Public Health*, C.19, s.1-13.

Şahin, Muhammed ve Doğan, Yakup, (2018), “Suriyeli Öğrencilerin Bulunduğu Sınıflarda Fen Bilimleri Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar: Nitel Bir Çalışma”, *Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Dergisi*, C.1, S.1, s.13-33.

Şahin, Sümeyye Ayyüce ve Çelik, Zafer, (2020), “Dışlanma ve Umut Arasında:

Suriyeli Yükseköğretim Öğrencilerinin Deneyimleri”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, C.10, S.3, s.494-503.

Taşdemir, Nagihan, (2018), “Ulusal Kimliğin Sınırlarını Tanımlama Biçimleri ve

Türkiye’ye Gelen Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Tutumlar”, *Türk Psikoloji Yazıları*, C.21, Özel Sayı, s.3-18.

Topcubaşı, Tolga ve Polat, Soner, (2018), “Farklılıklara Saygı Eğitim Programının Öğrencilerin Farklılıklara Saygı Düzeyine Etkisi”, *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, C.8, S.2, s.387-417.

Uluslararası Göç Örgütü (IOM), (2009), *Göç Terimleri Sözlüğü*.

Urzua, Alfonso ve diğerleri, (2018), “The Mediating Effect Of Self-Esteem On The Relationship Between Perceived Discrimination And Psychological Well- Being in Immigrants” *PLoS ONE*, C.13, S.6, s. 1-17.

Uysal Dinçol, Duygu Merve (2019), *Prejudice Towards Syrian Refugees in Turkey From A Multilevel Approach: The Effects Of Empathy And Threat in Particular Contexts*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.

Uzun, Elif Mercan ve Bütün, Eda (2016), “Okul Öncesi Eğitim Kurumlarındaki Suriyeli Sığınmacı Çocukların Karşılaştıkları Sorunlar Hakkında Öğretmen Görüşleri”, *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, C.1, S.1, s.72-83.

Walther, Lena., Fuchs, Lukas M., Schupp, Jürgen ve Von Scheve, Christian, (2020), “Living Conditions and the Mental Health and Well-being of Refugees: Evidence from a Large-Scale German Survey”, *Journal of Immigrant and Minority Health*, C.22, 903–913.

Wang, Wen ve diğerleri, (2020), “The Relations of White Parents’ Implicit Racial Attitudes to Their Children’s Differential Empathic Concern Toward White And Black Victims”, *Journal of Experimental Child Psychology*, C.199, s.1-11.

Yıldız, Fatma, (2018), *Suriyeli Sığınmacı Çocukların Eğitim Sorunları ve Entegrasyon Süreçleri: Mersin Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi

Yılmaz, Abdurrahman, (2014), “Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri”, *Turkish Studies*, C.9, S.2, s.1685-1704.

Zisberg, Anna, (2017), “Anxiety and Depression in Older Patients: The Role of Culture and Acculturation”, *International Journal for Equity in Health*, C.16, S.177, s.1-10.

KAVRAM OLARAK AVRASYA ve AVRASYACILIK YAKLAŞIMLARI ile AVRASYA STRATEJİSİNE BAKIŞ*

EURASIA AND EURASIAN APPROACHES AS A CONCEPT AND OVERVIEW OF
EURASIA STRATEGY

Mustafa KORKMAZ**

ÖZ

Avrasya kıtası yüzyıllarca coğrafyası açısından dünyanın en önemli stratejik bölgelerinden biri olarak kabul edilmiş ve birçok küresel ve bölgesel güçlerin hâkimiyet savaşlarının yaşandığı bir alan haline gelmiştir. Coğrafi bir kavram olarak üç kıtayı kapsayan Avrasya, sadece coğrafi olarak değil aynı zamanda stratejik konumu itibarıyla de en önemli bölgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk tarihi açısından da önemli bir yere sahip olan bu coğrafya, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Türk dış politikasında daha fazla yer almaya başlamıştır. Avrasyacılık kavramı ise sadece bir jeopolitik bir kavram olarak karşımıza çıkmamıştır. Bu kavram hem tarihsel hem sosyal hem de sosyo- kültürel açıdan bakıldığında yeni bir kavram, yeni bir düşünce sistemi olarak düşünce dünyasında yerini almıştır. Bu çalışmada üçüncü bir kıta olarak meydana gelmiş olan Avrasya kavramı üzerinde durulurken aynı zamanda da Avrasyacılık fikri üzerine de değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Rus Avrasyacılığı fikrine ve Türkiye sorunlarına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avrasya, Avrasyacılık, Avrasya Bölgesi, Türkiye, Aleksandr Dugin.

* Bu makale 03.09.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 15.09.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 10.10.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; Mustafa Korkmaz, Kavram Olarak Avrasya ve Avrasyacılık Yaklaşımları ile Avrasya Stratejisine Bakış, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 88-104.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31122022.005

** Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, mustafakorkmaz_51@hotmail.com, Orcid ID:<https://orcid.org/0000-0003-1022-0878>

ABSTRACT

The Eurasian continent has been regarded as one of the most important strategic regions of the world in terms of its geography for centuries and has become an area where many global and regional powers struggle for domination. Covering three continents as a geographical concept, Eurasia appears to be one of the most important regions not only geographically but also in terms of its strategic location. This concept has taken its place in the world of thought as a new concept, a new system of thought, when viewed from both historical, social and socio-cultural perspectives. This geography, which has an important place in Turkish history, has started to take a more place in Turkish foreign policy after the collapse of the Soviet Union. The concept of Eurasianism, on the other hand, did not appear as just a geopolitical concept. In this study, while focusing on the concept of Eurasia, which emerged as a third continent, evaluations were made on the idea of Eurasianism at the same time. In addition, the idea of Russian Eurasianism and the idea of the problems in Turkey have been included.

Key Words: Eurasia, Eurasianism, Eurasia Region, Turkey, Aleksandr Dugin.

COĞRAFİ OLARAK AVRASYA

İki komşu kıta olarak bilinen Asya ve Avrupa kıtalarının bir araya getirilmesiyle meydana gelen ve coğrafi olarak da elli üç milyon kilometrekarelik bir alanı tanımlamak için kullanılan Avrasya kavramı¹ etimolojik olarak incelendiğinde “avr” ile “Asya” kelimelerinin bir araya getirilmesiyle meydana getirilmiştir.² Doğu ile batının karşılıklı olarak güç mücadelesinin ortaya koyulduğu jeopolitik bir alanı ifade eden Avrasya kavramını literatüre ilk defa kazandıran bilim adamı Alman Alexander Von Humboldt olmuştur.³

Avrasya kıtası, süregelen tarih boyunca güç mücadelelerinin görüldüğü ve yaşanan her dönemde de dönemin en güçlü devletleri tarafından ele

¹ Zeynep Armağan, “Avrasya Birliği”, *Pusulula Dergisi*, İZTO (12), İzmir 2011, s. 2.

² Adem Özder, “Avrasya Kavramı ve Önemi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, C.2, S.2, İstanbul 2013, s.66.

³ Hayati Aktaş, Özgür Tüfekçi, “Kafkaslar Kuşağında Trabzon’un Jeopolitiği”, *Eko Avrasya Dergisi*, S.22, Ankara 2013, s. 26.

geçirilmesinin hedeflendiği oldukça geniş bir alandır.⁴ Batı sınırlarının Viyana'dan başladığı, merkez bölgesinin Anadolu'nun yanısıra; Güney Rusya, Moldova, Karadeniz, Ukrayna'yı kapsadığı; doğu sınırının ise Çin Seddi'ne kadar ulaştığı genel kabul görmekte olan Avrasya Bölgesi'nin güneyi ise Orta Doğu'dur. Ortaya koyulmuş olan bu tanımlı sahada, Avrasya'nın ne Asya, ne Afrika, ne de Avrupa olmadığı, karasal olarak birbirine bağlı olan bu kıtaların ortasında yer alan bir alan olduğu ifade edilebilir.⁵ Bulunmuş olduğu coğrafi konum ve zengin enerji kaynaklarından dolayı dünyanın en kıymetli bölgesi olarak dile getirilebilen Avrasya ve özellikle de Türkiye-Orta Asya ve Orta Doğu'nun meydana getirmiş olduğu Avrasya balkanları bölgesi, en önemli güçlerin karşılıklı mücadelelerinin ortaya koyulacağı bir satranç tahtasına benzetilmektedir. İki kıtanın birleşiminden meydana getirilmiş olan ve belirli bir coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılan bir terim olmasının yanısıra Avrasya, Batı ile Doğu'nun güç mücadelesinin gerçekleştiği jeopolitik bir alanı oluşturmaktadır.⁶ Bu bağlamda Avrasya kavramını salt coğrafi bir terim üzerinden ele almak bu kavramın sınırlarını daraltabilir.⁷ Avrasya, sadece bir coğrafya olarak bir alanın ele alınmasının haricinde "Avrasyacılık" olarak tanımlanabilecek bir politik tutumu hatta belki de jeopolitik ağırlıklı bir öğretiyi de kapsayabilir. Emperyalizm düşüncesinin ulus devletlerin kurulmasını kabul etmeyeceği ve istemeyeceği bu geniş coğrafyada ulusal bir devlet kurmak idamesini sağlamak için bu küresel güçlerin mücadelesinin sahnelendiği bölgenin özelliklerinin her zaman ön planda tutulması gerekmektedir.⁸

Günümüzde Avrasya bölgesi -jeopolitik konumu ve coğrafyasının üzerinde bulunduğu zenginliklerden dolayı- yenedünyanın hem ekonomik hem de siyasi bir çekişme alanıdır. Siyasi terim olarak ifade etmek gerektiğinde ise küresel güçlerin üstünlüklerini ortaya koymak için mücadelelerinin sahnelendiği bir satranç tahtası olarak ele alınan bu zengin bölge⁹ sınırları siyasal alanın

⁴ Adem Özder, a.g.e., s.67.

⁵ Anıl Çeçen, *Türkiye ve Avrasya*, 2. Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s.11.

⁶ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikler*, Çev. Yelda Türedi, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2005, s.61.

⁷ Yasin Öztürk, "Avrasya Birliği Projesi ve Türk Dış Politikasına Yansımaları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, C.2, S.2, Çankırı 2013, s.226.

⁸ Kaan Ögüt, "Avrasya Stratejileri Üzerine", *Aydınlanma 1923*, C.21, S.21, İstanbul 1998, s.20.

⁹ Salih Yılmaz, "Yeni Avrasyacılık ve Rusya", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.16, S.34, Muğla 2015, s.112.

dışına taşan ve yeryüzünde Amerikan egemenliğine karşı savaştan insanları ve bölgelerini kapsamaktadır.¹⁰

AVRASYACILIK KAVRAMI

Avrasyacılık kavramı, birçok bilim dalının bir araya getirilmesiyle ve bir araya getirilen bu disiplinlerin sentezlenmesi neticesinde ortaya çıkan bir düşünce sistemidir. Bu düşünce sisteminin merkez noktası Avrasya coğrafyasıdır.¹¹ 1722’de Rus Çarı I. Petro, “*Rusya’nın çıkarları için mümkün olabildiği kadar İstanbul ve Hindistan’a yaklaşmak lazımdır.*” demektedir. Bu ifadesinden I. Petro’nun bir mana da Avrasyacılık düşüncesinin fikir babalığını yapmış olduğu değerlendirilmesine varılabilir.¹²

Avrasyacılığın temelindeki ana düşünce “bütünlükçü” akım olarak da tanımlanabilen felsefeye dayanmaktadır. Bütünleşme kavramının aksine batıda bireysel düşünce ön plana çıktığı için Avrasyacılık kavramını bu bireyselci anlayış geri plana atmıştır.¹³ Avrasyacılık felsefesinin bir diğer önemli noktası dünya tarihinde ısrarla Avrupa temelli olma çabalarına karşı çıkmasıdır. Günümüz dünyasında tarihin merkezi Avrupa vurgusu yapılmaktadır. Avrasyacılık bu anlayışa karşı çıkarken yerine herkesin ortak bir tabanda bulunduğu ve bütünlük arz eden bir tarih anlayışını ikame ettirme çabasında olmuştur. Bu çabalar evrensel değerler üzerine kurulmalıdır. Avrasyacı düşünce, birey ve devletin karşılıklı ve doğal bir varoluşla bir araya gelmesini ve güçlü bir devlet sistemini savunmaktadır. Bu durum bilhassa Sovyet Rusya’da vücut bulan totaliter devlet anlayışının ürünü olmuştur. Devletin sağlam bürokratik yapısı da bu düşünce sisteminin ortaya çıkmasını sağlayan faktörlerden biri olmuştur.¹⁴

Avrasyacılık kavramı, tarihsel olarak büyümeyi hedefleyen ve dünyanın süper gücü olma iddiasındaki Ruslar için de büyük bir öneme sahiptir.¹⁵ Rusya 20. yüzyıldan beri dünyanın süper gücü olma iddiası ve uzak bölgelere de ulaşmak amacıyla Avrasyacılık politikasını Büyük Petro’ya kadar götürür.

¹⁰ Mark Bassin, “Klasik ve Yeni Avrasyacılık: Geçmişten Gelen Devamlılık”, Çev. Özgür Tüfekçi, *Bilge Strateji*, C.3, S.4, İstanbul 2011, s.124.

¹¹ Muhittin Tolga Özsağlam, “Geçmişten Günümüze Avrasyacılık”, *Kıbrıs Yazıları*, S. 3, Kıbrıs 2006, s.114.

¹² Salih Yılmaz, a.g.e., s.113.

¹³ Selim Kurt, “Neo-Avrasyacı Perspektiften Rusya Federasyonu’nun Güvenlik Algısı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.14, S.28, İstanbul 2018, s.95.

¹⁴ Selim Kurt, “Dugin’in Avrasyacılık Anlayışında Türkiye’nin Yeri”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.15, S. 31, İstanbul 2019, s. 429,430.

¹⁵ Yahya Kemal Taştan, “Ulusal Ülküden Emperyal Vizyona: Rusya’da Kimlik Arayışları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.12, S.1, İzmir 2012, s.115.

Bolşevik İhtilali'nin olduğu 1917 yine Rusya'nın dünya sahasına açılması idealiyle Avrasyacılık fikrini sistemleştirerek geliştirmişler ve 1920 yılında daha sistematik bir düşünceyle izah etmişlerdir.¹⁶ Avrasyacılık düşüncesinin bu doğrultuda ele alınmasının en etkili sebeplerinden biri ise Rusya'nın Batılı mı yoksa Doğulu mu olduğu sorunsalı üzerindedir. Netice itibariyle Rusya büyük bölümü Asya'ya yakın bir coğrafya üzerine kurulu ancak Avrupalı sayılabilecek bir imparatorluktu.¹⁷ Avrasyacılık bu doğrultuda önemli ölçüde hem tarih hem de bir mekân birlikteliği üzerine kurulmuştur.¹⁸ Alman coğrafyacı Aleksander Gumboldt (1769-1859) tarafından, ilk kez dile getirilmiş olan Avrasya sözcüğü, Rusçada ise etnograf Vladimir Lamanski (1833-1859) tarafından başlangıçta yalnızca coğrafi bir terim olarak kullanılsa da 19. Yüzyıla gelindiğinde Rusya'da felsefi alanda yeniden yapılanarak ideolojik bir anlam kazanmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde ise gündeme yeniden alınarak Rusya açısından millî bir ideoloji halini almaya başlamıştır.¹⁹

Avrasyacılık ideolojisinin resmen dillendirildiği 1921 yılı öncesinde Trubetskoi, Sofya'da "Evropai Chelovechestvo" adlı bir kitap kaleme almış ve yayımlamıştır. Avrasyacı düşünce tarzıyla yazılan bu kitabın akabinde 1921'de ilk cildi basılan "Doğu Yönünde Çıkış" adlı kitap, Avrasya fikrinin organize bir şekilde doğmakta olduğunun en önemli delili olmuştur. Bu basılan kitap Rus kimliğine sahip olmayan dört düşünür tarafından kaleme alınan makalelerden teşekkül etmekteydi. Bunlar; ünlü dil bilimci Nikolai Sergeevich Trubetskoi, jeopolitikçi ve coğrafyacı Petr Nikolaevich Savtskii, sanat eleştirmeni ve ünlü müzisyen Petr Petrovich Suvchinskii, tarihçi ve filolog Georgii Vasilevich Florovskii'dir. Avrasyacı düşüncenin ilk öncüleri olarak kabul gören bu dört düşünürden hiç biri Rus kökenli değildir. Savitskii, Florivskii ve Suvchinskii Ukrayna asıllıdırlar. Trubetskoi ise Litvanyalı Prens Gedymin ailesine mensuptur. Bu hareketin temel fikir babası, üç makale ile adı geçen esere katkıda bulunan Savitskii olmuştur. Onun düşüncesinde Avrasyacılık düşüncesinin tamamen oturması Beyaz Ordu'nun nihai kalesi durumunda bulunan Kırım'da olduğu sırada gerçekleşmiştir.²⁰

Trubetskoi, Savitski ve Vernadski Rusya'nın içinde bulunduğu coğrafi konum itibariyle ve kültür alanı olarak düşünüldüğünde özel bir alanda

¹⁶ Sait Sönmez, "Yeni Batıcılık ve Yeni Avrasyacılık Akımları Bağlamında Yeltsin Yönetimi'nin Doğu Batı Politikalarının Analizi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S.6, Ankara 2010, s.73,74.

¹⁷ Muhittin Tolga Özsağlam, a.g.e., s.114.

¹⁸ Selim Kurt, (2019), a.g.e., s. 433.

¹⁹ Fatih Akgül, *Rusya ve Türkiye'de Avrasyacılık*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s.16.

²⁰ Ömer Göksel İşyar, *Avrasya ve Avrasyacılık*, 3. Baskı, Dora yayınevi, Bursa 2018, s.17.

olduğunu belirtmişler ve bu özel alana Avrasya adını vermişlerdir. Avrasya sözcüğünün ve kültürünün farklılığı da sık sık dile getirdikleri konulardan biri olmuştur. Bu farklılık değerlendirilmesinin en etkili sebebi Avrupa kültür ve medeniyetiyle kıyaslanan Rusya'nın gerçek anlamda Avrupa medeniyetiyle tenakuz içinde oluşu olmuştur. Bu farklı anlayışın ise Avrupalılar tarafından asla anlaşılmayacağı dile getirilmiştir.²¹

AVRASYACILIK YAKLAŞIMLARI: YENİ AVRASYACILIK VE KLASİK AVRASYACILIK

Avrasyacılık düşüncesini Rus İmparatorları Batı medeniyeti ile her anlamda rekabet edebilecekleri için kullanma gereği duymuşlardır. 1917 yılında yapılan Bolşevik İhtilali de Birinci Dünya Savaşı devam ederken Avrasyacılık düşüncesinin uyanmasına neden olmuştur. Bu fikir Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonraki süreçte de etkili olmuş ve dillendirilmeye başlamıştır.²² Klasik Avrasyacılık ve Yeni-Avrasyacılık, Rus coğrafyasında var olan Avrasyacılık fikriyle var olmuştur. Bu fikir ekseninde değerlendirilirse Rus coğrafyasında mevcut olan birçok etnik kimliğin kabul edilmesi ve tanınmasının gerekli olduğunu savunanlar bu bağlamda 19. Yüzyıl Rus milliyetçi fikrinden de farklı bir çizgide düşünmektedirler. Klasik Avrasya modelinde birleştirici unsur üst kimlik ve ortak tarih algısıdır. Etnik kültür grupların birbirleriyle etkileşim halinde oluşan karşılıklı tamamlayıcılıktan ve jeopolitik pragmatik düşünceden hareket etmeleri haritanın büyük kısmında amaçlanan olgudur. Bu olgu Avrasya'nın birleştirici yapısını en üst seviyede ortaya koymaktadır. Bununla birlikte alt etnik gruplar ise kültür aidiyetleriyle var olmaktadır. Gerek Klasik Avrasyacılık gerekse Yeni Avrasyacılık ele alındığında görülmektedir ki, mevcut devlet yapısının jeopolitik noktada pek çok bağımsız ve yarı bağımsız unsurlar olarak ayrılması neticesinde siyasi bir çöküş yaşanması nedeniyle ortaya çıkan bir tepki olarak görülebilir. Klasik Avrasyacılık düşüncesi ile Yeni-Avrasyacılık düşüncesinin 19. yy Rus merkezi milliyetçiliği düşüncesinden ayrılması Rusya Avrasya'sında mevcut olan farklı kimliklerin tanınması temeline dayanmaktadır. Rusya Avrasya'sının üst düzeyindeki grup kimlikleri ele alındığında etnik guruplar arasındaki bütüncüculük tarihi ortak deneyimlerden ve bunların yanı sıra karşılıklı olarak kabul görmüş olan jeopolitik yarardan meydana gelirken; alt düzeyde ise bu kimliklerin etnik aidiyetten meydana geldiği daha ziyade görülmektedir. Hem klasik hem de yeni Avrasyacılık düşüncesi mevcut devlet otoritesinin jeopolitik konumda bağımsız veya yarı bağımsız olarak birbirinden ayrışması neticesinde

²¹ Muhittin Tolga Özsağlam, a.g.e., s.115.

²² Salih Yılmaz, a.g.e., s.113.

devlet otoritesinin siyasal çöküşüne neden olan dış koşullara karşı bir tepki hareketi olarak meydana gelmiştir.²³

KLASİK AVRASYACILIK

Klasik Avrasyacılık coğrafi temelli bir görüş üzerine temellendirilmiştir. Bu bağlamda Klasik Avrasyacılığın ulusçuluk düşüncesi bütün Avrupa'yı kapsayacak biçimde ele alınmıştır. Bu ulusçuluk fikrine göre ulus; etnik ve ırk unsurlarından teşekkül etmemektedir. Ulusun asıl dayanak noktası coğrafya temellidir.²⁴ Bu Avrasyacılık, Doğu ile Batı arasında var olan ve Doğu ile Batıyı aynı zamanda bir araya getirerek bir sentez oluşturan Rusya'nın, hem Asya kültüründen farklı ama Asya'yı da içine alan hem de Avrupa kültüründen farklı olmasının yanında Avrupa'yı da içine alan bir kuramdır. Burada dikkati çeken husus şudur ki, Rusya Avrupa kültüründen ziyade Asya kültürüne yakındır ve bu anlamda Asya kültürüne dönmektedir. Klasik Avrasyacılığın var olmasının da temel sebebi de budur.

Kendine özgü kültürel ve coğrafi bir yapıda olan Rusya'nın yeni bir kimlikle tanımlanarak Avrupalasma sürecinde Batı'ya karşı Asya'ya dönmesinin temelinde de bu Batı emperyalizmine karşı koyma amacı yatmaktadır. Avrasya içinde var olan Turan Birliği de Avrasyalaşmanın yalnızca Slavlarla mümkün olmayacağını, bu Slav olmayan halkların da katkıları ve birleşmeleriyle mümkün olacağını göstermektedir.

Klasik Avrasyacılar Batı kültür ve medeniyetinin diğer medeniyetlerden daha üstün olmadığını savunmuşlardır. Bu bağlamda 1920'lerin başında Rusya'nın müstakil bir medeniyet olduğunu söyleyerek Avrupa medeniyetine karşı Rus kültürünün bir örnek olduğunu savunmuş ve diğer milletler için örnek olduğunu öne sürmüşlerdir. Sosyalizmi ise Avrasyacılığın bir aktarıcısı olarak ideolojik sahada var olan bir görüş olarak kabul etmişlerdir.²⁵

YENİ AVRASYACILIK

Klasik Avrasyacılık fikri Bolşevik İhtilali'nden sonra da varlığını sürdürmüştür ve Soğuk Savaş döneminin sona ermesine kadar devam eden bu süreç, daha sonra yerini "Yeni Avrasyacılık" fikrine bırakmıştır.²⁶ Yeni Avrasyacılar da kültür ve coğrafi unsurları ön planda tutmuşlardır. Coğrafya ve kültür birleştirici birer unsur olmalıdır fikriyle hareket eden Yeni Avrasyacılar, bu düşünceyle Rus dış politikasına yön vermeyi amaçlamışlardır. Uluslararası

²³ Mark Bassin, a.g.e., s.122.

²⁴ Selim Kurt, a.g.e., s.431.

²⁵ Salih Yılmaz, a.g.e., s.113.

²⁶ Yasin Öztürk, a.g.e., s.227.

sahada yeniden var olabilmek adına yeni Avrasya düşüncesini jeopolitik gerçeklikle²⁷ yoğurup kurumsal bir yapı olarak yerleştirmeye çalışmışlardır.²⁸ Yeni Avrasyacılık da, Klasik Avrasyacılıkla aynı düşünce sistemiyle ortaya çıkmıştır. Bu düşünceye göre ise Rusya ne Doğu medeniyetine aittir ne de tam anlamıyla Batı medeniyetine aittir. O, içinde kadim kültür ve milletlerin ait olduğu, inançların harmanlandığı farklı bir coğrafyadır. Bu coğrafyada Çin'den Japon kültürüne, İslam'dan Katolikliğe uzanan bir köprü vardır. İçinde Slav, Türk, Avrupa milletlerinin barındığı ve bir araya geldiği büyük bir coğrafyadır.²⁹ Bu bağlamda Rusya jeopolitik manada tek başına bir eksen, etno-kültürel noktadan da kendine has bir uygarlık olarak görülmektedir. Yeni Avrasyacılar için Batı kötülüğün kaynağıdır. Slavofil, bu bağlamda her kötü şeyin Batı'dan geldiğine inanmıştır. Yeni Avrasyacılar göre Batı uluslararası politikaları da kendince şekillendirmiş ve bu politikaları, dostluk üzerine değil; tamamen çıkarlar üzerine kurmuştur. Bu yüzden Batı'dan gelen kavramların içi boştur ve bu kavramlar çıkarları temsil etmektedirler. Rus dış politikasının, insan hakları ve demokrasi gibi kavramları içermesine de karşı çıkmışlardır. Yeni Avrasyacılar göre Rusya, çoğulcu bir demokrasi anlayışından ziyade doğrudan doğruya devlet tarafından ilkelerinin belirlendiği ulusal çıkarlara bağlı "tekli bir dış politika" yürütmelidir.³⁰

Sovyet Rusya'nın sona ermesi neticesinde dağılmak üzere olan Rusya, ilk olarak Atlantik ülkeleri (NATO) ile ilişkilerini düzenlemek ve geliştirmek istese de Batı'ya duyduğu güvensizlik sebebiyle ayrıca Rusya'nın o dönemde iç politikasının sağlam bir zemine oturmaması, Yeni Avrasya fikrinin yeniden ele alınmasına ve canlanmasına zemin hazırlamıştır.³¹

Rus politikasında Yeltsin, Batıcı-Atlantikçi bir çizgi izlerken Primakov'un başbakanlık yapmış olduğu dönemde ise (1996 Ocak-1998 Ağustos) bu anlayıştan vaz geçilmiştir. Bu dönemde Avrasyacılık ön plana çıkmıştır. Avrasyacılığın etkili olmasının sebebi, ABD hegemonyasına karşı bir platform kurma amacıdır. Avrasyacılıkla birlikte Rusya jeopolitik konumundan da faydalanarak yeni bir blog oluşturma fikrini taşımaktadır. Yeltsin'den sonra Rus iktidarını elinde tutan Putin, Yeni Avrasyacılık akımına ılımlı yaklaşmış ve Rusya'nın dünya siyasetinde daha etkili, ekonomik olarak daha güçlü olması için Yeni bir Rusya politikası izlemiştir. Yeni Avrasyacılık fikrinin en önemli savunucularından biri, Rusların yeniden imparatorluk haline gelmesi gerekliliğini savunan Aleksandr Dugin'dir.

²⁷ Ömer Göksel İşyar, *a.g.e.*, s. 22, 23.

²⁸ Kaan Ögüt, *a.g.e.*, s.20.

²⁹ Ömer Göksel İşyar, *a.g.e.*, s. 22, 23.

³⁰ Sait Sönmez, *a.g.e.*, s.74.

³¹ Selim Kurt, (2019), *a.g.e.*, s.427.

Dugin, ABD'nin deniz üstünlüğünü ele alarak Atlantik üzerinden uygulamaya koymaya çalıştığı “Yeni Dünya Düzeni”ne karşı, Rusya'nın liderliğini üstlendiği “Avrasyacılık” politikasını koymayı amaçlamıştır.³² Bu amacın günümüzde ideal sınırlardan uzak olduğunu belirten Dugin, Rusya'nın esas sınırlarının hâlihazırda bulunan Rus toprakların oldukça gerisinde olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda günümüz Rusya'sının Avrasya Rusya'sından çok daha küçük ve geri aşamada olduğunu belirterek, günümüz Rusya'sını dönüşüm aşamasında bulunan bir devlet ya da bir ara oluşum olarak nitelemektedir. Dugin, Rusya'nın ABD'nin öncülük ettiği Atlantik Bloğu'nun bütünüyle ortadan kaldırılması amacıyla hareket ettiğini belirtmektedir.³³

Yeni Asyacılar Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra ilk olarak Rus iç politikasında ve daha sonra da dış politikada söz sahibi oldu. Bu grupta sivil bürokratlar ile askeri bürokratlar etkin görevlerde bulundu. Yeni Asyacılar, Rusya'ya yeni bir kimlik kazandırmak isteyen reformistleri hayalperestlikle suçlamışlardır. Bu bağlamda sürekli bir dostluk kurulması devletlerarası ilişkilerde mümkün görülmemektedir. Onlara göre izlenmesi gereken dış politika ulus çıkarlarına göre şekillenmelidir. Batı ile olan ilişkiler tam anlamıyla kontrol altına alınmazsa bu asimetrik savaşta Rusya kaybedecek ve batıya bağımlı bir hale gelmesi söz konusu olacaktır. Yeni Avrasyacılar, bu düşüncelerle dünya politikasında insan hakları ve demokrasi kavramlarının geçerli olmadığını, merkez devletçilik fikrinin aslolduğunu savunmaktadırlar. Dış politikada Batı'ya bağımlı ve batı eksenli bir politika yerine Çini Hindistan, İran gibi çeşitli bölgelerle iyi ilişkiler ve ticaret geliştirilmeli, alternatif bir dünya düzeni ortaya konmalıdır.³⁴

TÜRKİYE AÇISINDAN AVRASYA

Fikir olarak Avrasyacılık batı dünyasının emperyalizmi karşısında zaman zaman bir sığınak ve kurtuluş reçetesi olarak karşımıza çıkar. Bu fikri ilk dile getirenlerden biri Yusuf Akcura'dır. Akcura, Kazan'da yayımlanan (1907) Tan Çulpan adlı gazetenin Mart sayısında, 1908 yılında Kırım'da yayımlanan Tercüman gazetesinin kırk birinci sayısında, Avrupa ve Çin'e karşı Rus ve Türk halklarının birlikte hareket etmeleri gerekliliğini belirterek bunun bir şart olduğunu savunmuştur. Aksi takdirde Batı emperyalizmiyle başa çıkmanın mümkün olamayacağını da dile getirmiştir. Bu düşünce uzun bir süre gündemi meşgul etmiştir. Avrasya coğrafyasında uzun yıllara dayalı hâkimiyeti ile nüfuzu bulunan Osmanlı Devleti'nin mirasçısı yeni Türk Devleti de Avrasya

³² Salih Yılmaz, a.g.e., s.114, 115.

³³ Selim Kurt (2019), a.g.e., s.427-435.

³⁴ Kaan Ögüt, a.g.e., s.20

hususunda büyük bir söz hakkına herkesten çok sahiptir. Bununla birlikte günümüzde görülmektedir ki Avrupa Birliği ve NATO gibi kuruluşlar artık eski önemlerini yitirmişlerdir ve Türkiye'yi bu bağlamda dışlamaya çalışmaktadırlar. Türkiye'nin Türk dünyası ile irtibat halinde olması ve yönünü Turan coğrafyasına dönmesi son safhada ziyadesiyle ehemmiyeti haiz bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵ Avrasyacılık incelendiğinde Türk ulusalcılığı ve Türk Avrasyacılığı ile paralel görüşler ortaya çıkabilmektedir. Rus Avrasyacılığı ile coğrafi/ jeopolitik algılamalar göz önüne alındığında ve tarihi kültürel konjonktür incelendiğinde pek çok benzerlikler görülmesi kaçınılmazdır.³⁶ Nitekim Dugin: “Türkiye, Rusya'nın jeopolitik hasmıdır... Bu stratejiye göre hasım olanlara zarar verilmeli, müttefik olanlarla ise jeopolitik amaçlardaki müştereklik ortaya çıkarılmalıdır...”³⁷ demektedir. Dugin'in bu ifadesinde bölgesel güç olarak Türkiye ile Rusya'nın etkinliğini ele alınmış ve Türkiye de doğrudan hedef gösterilmiştir. Dugin'in düşünceleri Rusya'nın görüşünü ortaya koymaktadır ve Rusya Dugin'in düşünceleriyle ifade ettiği ideolojisinde, çevre ülkelerle Türkiye arasında yaşanabilecek olan olası çatışmalardan faydalanarak kendi bölgesel varlığını ve gücünü artırmayı amaçlamaktadır. Türkiye'yi de NATO üyesi olması noktasında Atlantikçi ülkelerden biri olarak sıfatlandırarak bölgeden uzaklaştırmayı ve Avrasya coğrafyasındaki varlığını da zayıflatmak amacıyla gayretler ortaya koymaktadır. Rusya'nın bu yönlü tavırlarına karşı olarak Avrasyacılık fikri esasında Rus hegemonyasına eşit mesafeli bir stratejik yaklaşım olarak Türkiye açısından benimsenen bir politika olarak görülmektedir. Bu yönüyle bakıldığında da Avrasyacılık politikasının Türkiye de, ana unsur olarak Rus Avrasyacılığın ilkeleriyle şekillenmiş gibi durmaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde ise Türkiye'nin Rusya'nın yönlendiriciliği ya da yol göstericiliğinin etkisi altında kalmasını sağlayacak politikalar altında kaldığı fikri ileri sürülmektedir.³⁸

Bununla birlikte Türkiye'de 2000'li yıllara gelindiğinde Avrasyacılık fikri, eski yıllara nazaran daha da ivme kazanmış ve ortak bir payda görünümüne sahip olmuştur. Gerek Rus gerekse Türk Avrasyacılar, iki taraf arasındaki paralellik ve ortaklıkları daha çok benimsemişler ve ortak vurgular

³⁵ Sadettin Gömeç, “Türkiye-Türk Cumhuriyeti İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of International Social Research*, C1, S.1, Tokat 2007, s.126.

³⁶ Fatih Akgül, *a.g.e.*, s.161.

³⁷ Aleksandr Dugin, *Rus jeopolitiği ve Avrasyacı Yaklaşım*. Çev.Vügar İmanov, 10.Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2018, s.188.

³⁸ Reha Yılmaz, “Türk Avrasyası ve Avrasyacılığı Üzerine”, *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi(TASAM)*, İstanbul 2013. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/5052/turk_avrasyasi_ve_avrasyaciligi_uzerine [Erişim Tarihi: 06.11.19]

yapmaya başlamışlardır.³⁹ İçinde bulunduğumuz tarihi süreçte Avrasya denilince siyasi anlamda Türkiye’de sadece eski Sovyet toprakları hatta onun da sadece Kafkasya ve orta Asya parçası anlaşılmaktadır.⁴⁰ Esasta Türkiye’de benimsenmiş olan Avrasyacılık kavramı ilke ve prensipler olarak görülmekte ve henüz bir uygulama stratejisi noktasına da ulaşmamış değildir. Bu yönüyle bakıldığında da coğrafi ve kavramsal olarak Avrasya’ya odaklanılan kendine özgü bir düşünce, tarih, politika vb. gibi bir uygulama sistemi geliştirilememiştir.⁴¹

Avrasyacılık düşüncesine Türkiye’de ABD ve Avrupa Birliği düşüncesine karşı olan taraflar bir alternatif olması düşüncesiyle destek vermiş, bu manada da Türk dış politikasının Orta Asya’ya yönelmesi gerektiği hususunda görüşler belirtmişlerdir. Fakat bu bakış açısıyla ortaya koyulmuş olan yaklaşımı tek başına Avrasyacı politika yahut Avrasyacı düşünce olarak ifade etmek yeterli görülmemektedir. Rusya Avrasyacılığı düşüncesinin etkisini hızla artırmış olduğu bir dönemde Türkiye için Avrasya coğrafyasının bir kıta mahiyetinde değerlendirilerek merkeze alınması ve jeopolitik manada da temel kavram ve düşünceleri de içinde barındıran çok yönlü bir bakış açısına olan ihtiyacı yadsınamaz bir gerçektir.

AVRASYA BİRLİĞİ

Avrasya Birliği kavramını ilk kez dile getiren Mavkinder’dir. Mackinder 1904’te bu kuramı dillendirmiştir. Mackinder’e göre kara coğrafyası ve deniz coğrafyası arasında sonsuza kadar sürecek bir düşmanlık ve mücadele vardır. Bu düşmanlık ve mücadele dünya tarihinin düalizmidir ve daima böyle devam edecektir. Mackinder’in yapmış olduğu bu kavramsal tasnife göre Avrasya merkezinin en önemli konumuna sahip olan -“kalpgah”ı (*heartland*) temsil eden- devletlerin kara gücü ile (Rusya ve Almanya başta olmak üzere) Avrasya’nın uçlarına yerleşmiş “Okyanus” devletlerinin (ABD ve Britanya) deniz gücü arasındaki uzun soluklu bir mücadele mevzubahistir. Mackinder’in söz konusu kuramında ele aldığı ve savunduğu nihai görüş, Avrasya coğrafyasına hâkim gücün tüm dünyaya hakim olacağı fikridir. Dugin de Mackinder’in bu kuramından etkilenmiştir ve dünya hâkimiyet kavramının kara

³⁹ Ömer Göksel İşyar, “Avrasya’da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekleri”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)*, C.3, S.6, Uşak 2008, s.130.

⁴⁰ Erel Tellal, “Türk Dış Politikasında Avrasya Seçeneği”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 2, Sayı 5, Ankara 2005, s.54.

⁴¹ Vügar İmanbeyli, “Ergenekoncular ve Avrasyacılık”, *Anlayış Dergisi*, İstanbul 2009. <http://www.anlayis.net/makale/Goster.aspx?dergiid=70&makaleid=1705> [ErişimTarihi:23.10.19]

ve deniz gücünün çatışmasından ibaret olduğunu savunmuştur.⁴² Mackinder'in bu fikirlerinden etkilenen A. Dugin de, kendi Avrasyacılık anlayışını esas olarak "kara ve deniz güçlerinin rekabeti" ilkesine dayandırmıştır. Deniz ile kara arasında bulunan rekabet Dugin'e göre jeopolitiğin diyalektiğidir.⁴³

Dugin, bununla birlikte Rusya önderliğindeki Moskova merkez olmak üzere, Almanya, İran ve Japonya ile kurulacak bir imparatorluk fikrini öne atmıştır. Yeni Avrasyacılar Slav-Turan birliği fikrini ikinci planda tutmaktadırlar. Son dönemde yaşanan Ukrayna krizi, Avrasya kuramı hakkındaki Slav-Turan etkisini de yeniden gündeme getirmiştir. Netice itibarıyla Türkiye ile Orta Asya ve Kırım arasında sıkı bir kültürel ve tarihi bağlar söz konusudur. Başta Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin içinde bulunduğu bir blok meydana getirerek Avrasya Birliği çatısı altında yeni bir birlik oluşturma fikri gündeme gelmiştir. Avrasyacılar, tek ideolojili ve tek kutuplu olarak ortaya konulmuş olan yenedünya düzeni yerine; çok kutuplu ve çok evrenli bir dünya, adil bir dünya sistemini benimsemişlerdir.⁴⁴ Coğrafi olarak da bir taraftan Avrupalı bir taraftan da Asyalı çok-uluslu bir imparatorluk olan Bizans İmparatorluğu ile kendilerini eş değer gördükleri ifade edilebilir.⁴⁵

Avrasya Hareketi Başkanı, Alexander Dugin'e göre, Avrasya olarak tanımlanan alanın merkezinde bugünkü BDT ülkeleri vardır. Kafkas coğrafyası doğal kaynakları, tarihi ve kültürel zenginlikler ile çok önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Bu bağlamda pek çok etnik kültürü aynı coğrafyada barındırmış ve Türk kültürünün hoşgörü anlayışına emsal gösterecek bir konumdadır. Bu yönüyle Avrasya fikri için önemli merkezlerden biri olarak kabul edilebilir. Sovyet Rusya'nın dağılmasının ardından Orta Asya yeniden şekillenmiş ve yükselen yeni bir değer olarak görülmektedir. Avrasyacı teorisinin en mühim yayılma alanı da bu coğrafya olmuştur. Orta Asya'daki güç mücadelesi son iki yüz yıldır bütün gücüyle devam etmektedir. Bugün de küresel güçler ve topluluklar her anlamda Orta Asya coğrafyasını kendi nüfuzuna almak için pek çok strateji geliştirmektedir. Jeopolitiğin kurucusu nitelemesiyle kabul gören Sir Halford J. Mackinder, merkezi bölge (Heartland) olarak nitelendirdiği Türkistan, bu bölgeyi Z. Brzezinski'nin "Avrasya çatışma alanı olarak" nitelendirmesine kadar birçok jeopolitik tasarıma konu olmuştur.⁴⁶

⁴² Selim Kurt (2019), a.g.e., s.434, 435.

⁴³ Aleksandr Dugin, a.g.e., s.1.

⁴⁴ Salih Yılmaz, a.g.e., s.114.

⁴⁵ Ömer Göksel İşyar, a.g.e., s.22, 23.

⁴⁶ Ruhi Ersoy, "Kafkasya'nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.15, 2018, s.788.

Brzezinski bu bölgeyi “Büyük Satranç Tahtası” olarak isimlendirmiş ve bu coğrafyada en büyük stratejik oyunların bu bölgede oynandığını vurgulamıştır.⁴⁷ Bilhassa yakın zamanda Kırgızistan ve Özbekistan coğrafyasında “devrim, karşı devrim ve etnik bazlı çatıştırma” girişimlerine tanık olunmaktadır. Bu çatışmaların da küresel çıkar güçlerinin birer stratejisi olduğu unutulmamalıdır.

AVRASYA BÖLGESİNİN STRATEJİK ÖNEMİ

Avrasya, coğrafi açıdan dünyanın stratejik bölgeleri içerisinde en önemlilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Pek çok bölgesel ve küresel güç mücadelelerinin ortaya koyulduğu önemli bir saha olmuştur. Avrasya'nın dünyanın en önemli stratejik merkezinin olduğu vurgulanmış ve küresel hâkimiyet teorileri noktasında ele alınmış olan pek çok değerlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalarda, coğrafyanın stratejik yönünün mühim noktaları ele alınmıştır. Stratejik noktaları ise “jeopolitik” ve “jeostratejik” olarak adlandırılarak bilimsel çalışmalar meydana getirilmiştir. Ortaya koyulmuş olan bu bilimsel çalışmaların üzerinde birleştiği düşünce ise, Avrasya bölgesinin dünyanın stratejik bir konumda ve kontrol edilmesi gereken merkez olduğu yönünde olmuştur.⁴⁸ Siyasal olarak dünyadaki en dinamik ve iddialı devletin bulunduğu bu en büyük kıta, dünyanın geleceğinin şekilleneceği bir üstünlük mücadelesinin yapılacağı bir oyun sahasına benzemektedir.⁴⁹ Asya ve Avrupa kıtalarının tamamını içeren ve coğrafi genişlik olarak elli üç milyon kilometrekarelik bir sahayı kaplayan bu alanın dünya nüfusunun neredeyse yüzde altmışını içinde barındırması da⁵⁰ bu bölgeye hükmeden gücün yerkürenin ekonomik ve teknolojik olarak en ileri ve verimli üç bölgesinden iki tanesine hükmedebileceğini düşünülmektedir.⁵¹ Bu yönüyle de dünya gücü olmanın yolunun bu saha da keşişeceğine inanılmaktadır.

Avrasya'nın stratejisi ve önemine ilişkin pek çok farklı teoriler ileri sürülmüştür. Bu teoriler incelendiğinde ilk olarak, Amerika'nın küresel politikalarına danışmanlık yapan ve bir amiral olan Alfred Thayer Mahan'ın deniz hâkimiyetine dayalı jeopolitik teorisi karşımıza çıkmaktadır. “Deniz Jeopolitiği” olarak isimlendirilen bu teoriye göre hâkimiyetin esasının “çevre kuşaklardan merkeze, denizlerden karalara doğru” gelişen bir üstünlüğe ve

⁴⁷ Zbigniew Brzezinski, *a.g.e.*, s.32.

⁴⁸ Görkem Ozan Özalp, “Avrasya Bölgesinin Stratejik Önemi ve Türkiye-Bölge Ülkelerin Savunma ve Güvenlik Alanlarında İlişkileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.54, İstanbul 2016, s.598.

⁴⁹ Adem Özder, *a.g.e.*, s.72.

⁵⁰ Zeynep Armağan, *a.g.e.*, s. 2.

⁵¹ Salih Yılmaz, *a.g.e.*, s.112.

kuşatmaya bağlı olduğu iddia edilmektedir. Alfred Thayer Mahan “Mihver Saha (Pivot Area)” olarak tanımladığı ve Avrasya bölgesini içerisine alan bölgenin ancak çevre denizlerde gerçekleştirilecek bir kuşatma ile kontrol edilebileceğini öne sürmüştür. 1904 yılında ise İngiliz coğrafyacı Halford John Mackinder “Kara Hâkimiyeti Teorisi” ile Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını "Dünya Adası" olarak nitelendirmiştir. Bununla birlikte dünyanın ana stratejik noktasının Doğu Sibirya-İdil havzası arasında uzanan ve yalnızca Ural Dağları'yla kesilmiş olan büyük ova olduğunu vurgulamıştır. Söz konusu bu bölgeye Merkez Bölge (Heartland) adını veren Mackinder: “*Doğu Avrupa’ya egemen olan, Merkez Bölge’yi denetler, Merkez Bölge’ye egemen olan, Dünya Adası’nı denetler; Dünya Adası’na egemen olan, dünyayı denetler.*” söylemiyle Avrasya’nın stratejik ve politik öneminin üzerinde durmuştur. Mackinder’e göre bu bölge yeryüzünün en büyük doğal kalesi, “Heartlandı’dır.

Mackinder’in fikirlerini temel alan ve ondan daha gerçekçi olduğu değerlendirilen bir başka jeopolitik teorinin fikir babası ise Amerikalı Nicholas John Spykman’dır. Spykman “Kenar Kuşak Teorisi (Rimland)” olarak bilinen kuramında dünya hâkimiyeti için elde edilmesi gereken bölgenin “İç Hilal” olduğunu belirtmiş ve “*İç Hilal, Avrasya’yı denetler; Avrasya, dünyayı denetler.*” söylemi üzerine kuramını geliştirmiştir. Spykman’a göre 1950 yıllarında “İç Hilal” bölgesi, Türkiye, Irak, İran Doğu Sibirya, Hindistan, Pakistan, Kore ve Çin’den oluşan bölgedir ve Mackinder gibi Spykman da Avrasya’yı merkezi bir konuma yerleştirmiştir. Dugin’e göre büyük bir kıtasal bölgeyi kapsayan Avrasya, tarihi misyona sahip köklü medeniyetlerin beşiği ve bilinen eski dünyanın yaşanmışlık deneyimine sahip olması ile de küresel dünyaya karşı durabilecek bir jeopolitik düzlemi temsil etmektedir.⁵²

ABD Ulusal Güvenlik eski danışmanı olan Brzezinski ise yirmi birinci yy’da en büyük mücadelenin Asya kıtasında olacağını ifade ederek, Avrasya’yı dünya hâkimiyeti için mücadelenin yapıldığı satranç tahtasına benzetmektedir.⁵³ Dünya Gayri Safi Milli Hasılası(GSMH)’nın yüzde altmışına ve enerji kaynaklarının yüzde yetmiş beşine sahip olmasından dolayı Avrasya’ya hakim olan gücün dünyanın ekonomik olarak en verimli olarak kabul edilen üç bölgesinden iki bölgesinin kontrolünü sağlamış olacaktır. Brzezinski’ye göre Amerika’nın küresel üstünlüğü Avrasya kıtasındaki egemenliğinin ne kadar uzun ve etkili sürdürdüğüne bağlıdır.⁵⁴ Bu yönüyle de küresel güç açısından

⁵² Muhittin Tolga Özalp, a.g.e., s.598.

⁵³ Ruhi Ersoy, a.g.e., 800.

⁵⁴ Zbigniew Brzezinski, a.g.e., s.30.

Avrasya'nın ehemmiyeti ABD'nin dünyadaki süper güç olmasına mani olacak potansiyele sahip bir coğrafya olmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁵

Görüldüğü üzere birçok jeopolitik ve jeostratejik yaklaşımlar dünyanın merkezi olarak gördükleri Avrasya'nın hâkimiyetinin önemine vurgu yapmışlar ve yıllardır bu kuramlar çerçevesinde politikalar yürütmüşlerdir. Birçok devletin bölge üzerinde geliştirdikleri politikaların temelinde yer alan bu teoriler güç mücadelelerinin de bu bölgede yaşanmasına neden olmuştur.⁵⁶

SONUÇ

Avrasya, tarihsel misyonu ve karşılaşmış oldukları kültürleriyle geçmişten; zengin enerji kaynakları ve ticari varlığıyla da günümüzde oldukça önemli bir coğrafyadır. Bulunmuş olduğu jeopolitik konum, geçmişten günümüze uzanan ticari ve ekonomik kaynakların varlığı ve taşıyıcılığıyla çok önemli bir konuma sahip olan bu coğrafyanın taşıdığı önem her geçen gün biraz daha artmaktadır. Bu yönüyle Avrasya'nın taşımış olduğu misyon sadece coğrafi olarak değerlendirilemeyecek kadar mühimdir.

Rusya'nın batı karşısındaki her geri çekilişinde kendini bulduğu ve hâkimiyet kurmak istediği bu coğrafyanın temelini Türkler oluşturmaktadır. Bu yönüyle hem Avrasya coğrafyasının hem de Avrasyacı düşüncenin ortasında bulunan en önemli ülke Türkiye'dir. Türkiye geçmişten günümüze bölgenin en önemli lideri potansiyelini taşımaktadır. Her ne kadar küresel sahnede varlığını, Avrasya coğrafyasındaki etkinliklerle, tam anlamıyla ortaya koyamasa da, bulunmuş olduğu coğrafi konumu, Türk İslam sentezi içerisindeki ülkeler nazarında taşıdığı önemli misyonu nedeniyle varlığını her an güçlü bir şekilde hissettirebilmektedir. Türkiye'nin bölgesel olarak önemli bir güce sahip olabilmesinin temelindeki en önemli etkeni, güçlü bir ekonomiye sahip olması yatmaktadır. Rusya ile yaşanan bölgesel mücadelede hem askeri, hem siyasi hem de sosyal-kültürel ortamlarda nitelikli bir varlık ortaya koyabilmesinin temelinde güçlü bir ekonominin gerektiği görülmektedir.

Son dönemlerde AB ile yaşanan sıkıntılar, ABD ve NATO'nun Türkiye'nin bölgesel etkinliğini kısıtlayıcı kimi davranışları nedeniyle Avrasyacılık düşüncesi ve Avrasya coğrafyası Türkiye için çok büyük önem arz etmektedir. Avrasya ilerleyen dönemlerde küresel dünyanın en önemli güç savaşlarının verileceği bir coğrafya olarak özellikle dikkat çekmektedir. Türkiye, Rusya ile birlikte bu bölgede altyapısı ve kültürü en üst düzeyde bulunan ülke olarak varlığını hissettirmektedir. Bu varlık, dengenin

⁵⁵ Yasin Öztürk, a.g.e., s.26.

⁵⁶ Görkem Ozan Özalp, a.g.e., s.599.

korunabilmesi için Avrasyacılık düşüncesinin temel dayanaklarla desteklenmesi, devlet politikası olarak benimsenmesi, Orta Asya’da bulunan Türk varlığının “tek millet” eksenini çerçevesinde güçlendirilerek Avrasyacılık hâkimiyetinin Rusya hegemonyasından alınması için azami gayret gösterilmesi gerekmektedir. Geline nokta Türkiye’nin somut olarak ortaya koyabildiği ve Rusya’nın bölgesel gücünü kırabilecek bir Avrasya düşüncesinin henüz netleşmediği görülmektedir. Oysaki tarihi misyonu ile bölgenin en önemli etnik unsuru olan Türklerle birlikte Türkiye, Avrasya kavramının içeriğini doldurarak Avrasyacılık düşüncesini kendi çerçevesinde çizmeli, stratejilerini Türk unsurları üzerinden somut ve yürütülebilir politikalarla desteklemelidir. Zira Türkiye’nin Avrasya’ya yönelik jeostratejik ve jeopolitik ilişkisi bölgesel olarak Türkiye’nin önemini günden güne artırmaktadır. Bunun yanı sıra hâkim olduğu alanın coğrafi olarak kıtaları birbirine bağlıyor olması da Türkiye’yi Avrasya coğrafyasından Avrupa kıtasına uzanan enerji hatları ve enerji projelerinin en kıymetli güzergâhı durumuna getirmiştir. Jeostratejik olarak elde ettiği durum ise Türkiye’yi bölgedeki politik dengeler açısından göz ardı edilemez bir ülke konumuna yükseltmiş ve stratejik önemini bir kez daha perçinleştirmiştir.

Dolayısıyla Türkiye, en eski medeniyetlere kaynaklık eden tarihî ve kültürel misyonunun da etkisiyle, Avrasya’ya yakınlığı sebebiyle de somut jeopolitik ve jeo-stratejik hamlelerle bölgedeki gücünü ve ağırlığını hissettirmelidir. Dugin’in belirlemiş olduğu yaklaşımlar etrafında şekillendirilmeye çalışılan Avrasyacılık düşüncesinin sadece Rusya’nın öncülük etmiş olduğu bir Avrasyacılık düşüncesinden ziyade; bölgesel olarak kendine ait özgün değerlendirmelerle varlığını hissettirmelidir. Geline tarihi süreç göstermektedir ki, Avrasya’ya hâkim olan güç, dünyanın idaresinde çok önemli bir role sahip olacaktır. Türkiye bu tarihi fırsatı değerlendirmek için Türk coğrafyasıyla bağlarını güçlendirmeli, İslam kültürüyle de Arap ülkelerindeki etkinliğini artırarak bölgesel güç olma yönünde Avrasya coğrafyası üzerine önemli çalışmalar yapmalıdır.

KAYNAKÇA

AKGÜL, Fatih, *Rusya ve Türkiye’de Avrasyacılık*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

AKTAŞ, Hayati ve TÜFEKÇİ, Özgür, “Kafkaslar Kuşağında Trabzon’un Jeopolitiği”, *Eko Avrasya Dergisi*, S.22, Ankara 2013, s.26-27.

ARMAĞAN, Zeynep, “Avrasya Birliği”, *Pusula Dergisi*, İZTO (12), İzmir 2011, s.1-3.

BASSİN, Mark, “‘Klasik’ ve ‘Yeni’ Avrasyacılık: Geçmişten Gelen Devamlılık”, Çev. Özgür Tüfekçi, *Bilge Strateji*, C.3, S.4, İstanbul 2011, s.117-135.

BRZESİNSKİ, Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası: Amerika’nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*, Çev. Yelda Türedi, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2005.

- ÇEÇEN, Anıl, *Türkiye ve Avrasya*, 2. Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.
- DUGİN, Aleksandr, *Rus Jeopolitiği ve Avrasyacı Yaklaşım*, 10.Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2018.
- ERSOY, Ruhi, “Kafkasya’nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.15, 2018, s.798-807.
- GÖMEÇ, Sadettin, “Türkiye-Türk Cumhuriyeti İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of International Social Research*, C.1, S.1, Tokat 2007, s.114-131.
- İMANBEYLİ, Vügar, “Ergenekoncular ve Avrasyacılık” *Anlayış Dergisi*, Mart 2009. <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=70&makaleid=1705> [ErişimTarihi:23.10.19].
- İŞYAR, Ömer Göksel, “Avrasya’da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekleri”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)*, C.3, S.6, Uşak 2008, s.104-136.
- İŞYAR, Ömer Göksel, *Avrasya ve Avrasyacılık*, 3. Baskı, Dora Yayınevi, Bursa 2018.
- KURT, Selim, “Neo-Avrasyacı Perspektiften Rusya Federasyonu’nun Güvenlik Algısı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.14, S.28, İstanbul 2018, s.91-125.
- KURT, Selim, “Dugin’in Avrasyacılık Anlayışında Türkiye’nin Yeri. *Güvenlik Stratejileri*”, C. 15, S. 31, İstanbul 2019, s.425-467.
- ÖĞÜT, Kaan, “Avrasya Stratejileri Üzerine”, *Aydınlanma 1923*, C. 21, S.21, İstanbul 1998, s.20-28.
- ÖZALP, Görkem Ozan, “Avrasya Bölgesinin Stratejik Önemi ve Türkiye-Bölge Ülkelerin Savunma ve Güvenlik Alanlarında İlişkileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.54, Mart-Nisan 2016, s.596-617.
- ÖZDER, Adem, “Avrasya Kavramı ve Önemi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, C.2, S.2, İstanbul 2013, s.65-88.
- ÖZSAĞLAM, Muhittin Tolga, “Geçmişten Günümüze Avrasyacılık”, *Kıbrıs Yazıları*, S. 3, Kıbrıs 2006, s.114-122.
- ÖZTÜRK, Yasin, “Avrasya Birliği Projesi ve Türk Dış Politikasına Yansımaları”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, C.2, S.2, Çankırı 2013, s.223-244.
- SÖNMEZ, Sait, “Yeni Batıcılık ve Yeni Avrasyacılık Akımları Bağlamında Yeltsin Yönetimi’nin Doğu Batı Politikalarının Analizi”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S.6, Ankara 2010, s.73-96.
- TAŞTAN, Yahya Kemal, “Ulusal Ülküden Emperyal Vizyona: Rusya’da Kimlik Arayışları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.12, S.11, İzmir 2012, s.69-134.
- TELLAL, Erel, “Türk Dış Politikasında Avrasya Seçeneği”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 2, S.5, Ankara 2005, s.49-70.
- YILMAZ, Reha, “Türk Avrasya’sı ve Avrasyacılığı Üzerine”, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), İstanbul 2013. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/5052/turk_avrasyasi_ve_avrasyaciligi_uzerine [Erişim Tarihi: 06.11.19]
- YILMAZ, Salih, “Yeni Avrasyacılık ve Rusya”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.16, S.34, Muğla 2015, s.111-120.

KAZVİNİ’NİN *ASÂR*’INDA TÜRK COĞRAFYASI*

TURKISH GEOGRAPHY AT ASAR AL-BİLAD OF QAZVİNİ

Murat AĞARI **

ÖZ

Kazvini'nin *Asâru'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd* adlı eseri Yedi iklime göre 700'den fazla şehir ve yerleşim hakkında bilgi veren zengin bir coğrafya kaynağıdır.¹ Daha önce bu eserin analitik bir çalışmasını araştırmacıların hizmetine sunmuştuk.² Bu alanda bir başka makaleyi “Kazvini'nin *Âsâr*’ında Geçen Tabiata Dâir Bilgiler” ismiyle yayınladık ve söz konusu makalede kitapta ele alamadığımız tabiat konularını işlemiştik.³ Ardından, *Âsâr*’da geçen Türklerle ilgili konuları “Kazvini'nin *Âsâr*’ında Türkler, Devletleri, Şehirleri ve Kültürleri Hakkında Bilgiler” başlığı altında yayınlamıştık.⁴ Türklerle ilgili makalede, çoğunluğu Beşinci ve Altıncı iklimde olmak üzere Türklerin yaşadığı 26 şehir, yerleşim yeri ve ülkeden bahsetmiştik. Bu makalede *Âsâr*’ın tamamında bahsi geçen Türk coğrafyası bir bütün olarak verilecektir. Her bir iklimin girişinde, Kazvini'nin o iklimle ilgili olarak verdiği temel bilgiler yer alacaktır.

* Bu makale 06.08.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 08.08.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 26.09.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atfı şekli; Murat Ağarı, Kazvini'nin *Asâr*’ında Türk Coğrafyası, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 105-140.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31122022.006

** Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, муратağarı@karabuk.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-1720-4598>

¹ Kazvini, Zakeriya b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, tah.: F. Sezgin, Göttingen, 1848, s. 15.

² Murat Ağarı, *Kazvini ve Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*’i-Inceleme ve Değerlendirme, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

³ Murat Ağarı, “Kazvini'nin *Âsâr*’ında Geçen Tabiata Dâir Bilgiler”, *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 11, Y: 2006, ss: 60-87.

⁴ Murat Ağarı, “Kazvini'nin *Âsâr*’ında Türkler, Devletleri, Şehirleri ve Kültürleri Hakkında Bilgiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 214, Y: 2015, ss: 109-140.

Anahtar Kelimeler: Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, Coğrafya, Türk Yurdu, Türk Coğrafyası

ABSTRACT

Qazwini's work *Asar al-Bilad Ahbar al-Ibad* is a rich source of geography that provides information about more than 700 cities and settlements according to seven climates. We have previously conducted an analytical study of this work and made it available to researchers. We have published another article in this field titled "Information about Nature in Qazwini's Asar" and in the article we have covered nature issues that we have not covered in the book. Finally, we have published the issues related to the Turks in Asar under the title "Information about the Turks, their States, Cities and Cultures in Qazwini's Asar". In the article, we talked about 26 cities, settlements and countries where Turks live, most of them in the Fifth and Sixth climates. In this article, the Turkish geography mentioned in the entire work will be given as a whole. The introduction of each climate will contain the basic information given by Qazwini about that climate.

Key Words: Qazwini, *Asar al-Bilad Ahbar al-Ibad*, Geography, Turkish Dormitory, Turkish Geography

GİRİŞ

13. yüzyıl müellifi olan Kazvinî, kendi dönemine kadar yapılmış olan çalışmaları bir bütün halinde sergileyerek eserini telif etmiştir. Bir diğer eseri olan *Acâibü'l-Mahlukât Garâibü'l-Mevcudât*, *Âsâr*'a nazaran daha meşhurdur. Kendi gözlemlediklerinin dışında 100'den fazla eserden rivayette bulunan Kazvinî, döneminin güvenilir eserlerinden birisini kaleme almıştır. Bu eser Türkler ve yaşadıkları coğrafya açısından da önemlidir. Özellikle Beşinci ve Altıncı iklimlerde olmak üzere Türk coğrafyasına dâir geniş bir bilgi kaynağıdır. Türk coğrafyasının iklimlere göre tasnif edilmesi araştırmacı açısından daha anlaşılır olacaktır.

İlk eserini ve örneğini İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912) *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı eseri ile verdiği Tarihî Coğrafya alanı ilerleyen süreçte gerek bölgesel ve gerekse astronomik anlamda pek çok ilerleme göstermiştir. Değişik açılardan değerlendirilebilecek olan bu süreci Irak ve Belh ekolleri bağlamında ele almak daha sağlıklı olacaktır. Zira Kazvinî'ye kadar olan yazarlar, ana hatlarıyla bu iki ekol bağlamında değerlendirilir. İbn Hurdazbih (ö. 300/912), Ya'kubî (ö. 292/905) ve İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902) ile başlayıp, İbn Havkâl (ö. 367/977'den sonra) ile sona eren bu süreç, H. 3. ve 4./M. 9. ve 10. yüzyıllara karşılık gelmektedir. Dönemin temel

özelliği, 5./11. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanan çalışmalara hazırlık niteliği taşımasıdır. Zira Coğrafya Müslümanların zorunlu ilgilendikleri bir alan görünümündedir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Emevî ve Abbâsî iktidarlarında genişleyen İslâm coğrafyası ve buna paralel olarak gelişen İslâm düşüncesi, coğrafyayı zorunlu olarak ilgilenilmesi gereken bir alan haline dönüştürmüştür.⁵ Kazvinî'ye kadar olan süreç Irak ve Belh ekolü olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁶ Yedi iklim teorisinin kullanılması veya kullanılmaması ise müellifin metodolojisini belirlemiştir.⁷

B. KAZVİNÎ ve ÂSÂR'I

Asıl adı Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ'dır. Rebûlâhîr 598'de (Ocak 1202) yılında Kazvin'de doğmuştur. Ensârî ve Enesî nisbeleriyle anılmasından hareketle soyunun ensardan Enes b. Mâlik'e dayandığı anlaşılmaktadır. Aslen uzun süreden beri Kazvin'de yerleşik olan Arap asıllı bir aileden gelmektedir. Çocukluğu Kazvin'de geçmesine rağmen burada uzun süre kalmamış ve Dımaşk'a göç etmiştir. İran, Irak ve Şam dolaylarını dolaşmış, Halife Mu'tasım döneminde Vâsıt ve Hille kadılkılarında bulunmuştur. 7 Muharrem 682/7 Nisan 1283 tarihimde vefat etmiş, cenazesi Bağdat'a götürülerek toprağa verilmiştir. Kazvinî'nin kayıtlarda geçen iki eseri mevcuttur. *Acâibü'l-Mahlûkât Garâibü'l-Mevcûdât* söz konusu iki eser daha meşhurdur ve İlhanlı veziri, münşî ve tarihçi Atâ Melik Cüveynî'ye sunulmuştur. Kahire'de tarihsiz bir baskısı yapılan eser Wüstenfeld tarafından neşredilmiş (Göttingen 1848), ayrıca Demîrî'nin *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserinin kenarında (Kahire 1305) ve sonunda (Kahire 1398/ 1978) basılmıştır. Herman Ethé eseri Almanca'ya çevirmiştir. (Leipzig 1868) Eserin Farsça ve Türkçe çevirileri de yapılmıştır. *Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd* ise diğerine nazaran daha az tanınan eserdir. Bir Önsöz ve üç Mukaddime'den sonra Yedi İklim'in ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Çok sayıda kaynaktan istifade edilerek yazılmıştır. İlk Mukaddime şehirler ve köyler, İkinci Mukaddime ülkelerin özellikleri, Üçüncü Mukaddime ise yeryüzündeki iklimler üzerinedir. Bu üç Mukaddime'nin ardından, her bir iklim bölgesindeki şehirler alfabetik düzen içerisinde tanıtılmış, şehirlerin tarihleri ile ilmî ve kültürel hayatları üzerine tespitlere yer verilmiştir. Her bir şehirle ilgili olarak şehrin ileri gelenlerinden bahsedilmiştir.⁸

C. ÂSÂR'DA TÜRK COĞRAFYASI

⁵ Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsâr'ı*, s. 14.

⁶ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve ilk Temsilcileri- İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 34, 2007, ss.: 169-192.

⁷ Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİF Dergisi*, C.: 47, Sayı: II, 2006, ss.: 157-176

⁸ Daha geniş bilgi için bkz: M. Ağarı, *Kazvinî ve Âsâr'ı*, s. 10 vd.

Kazvinî'nin eserini Yedi İklim teorisine göre tasnif ettiğini belirtmiştik. Biz de buna paralel olarak Türk coğrafyasını Yedi İklim tasnifine uygun olarak vereceğiz. Her iklim bölgesi ile ilgili olarak Kazvinî'nin yaptığı tanımlamalardan da bahsedeceğiz.

I. BİRİNCİ İKLİM

“(Birinci iklim) Güney bölgesidir. Zenc, Nûbe ve Habeşistan ülkelerini kapsar. Kuzeyinde İkinci İklim yer alır. Baş, gece ve gündüz birbirine eşit olduğunda, Gündönümünün (Nısfü'n-Nehâr) gölgesinin 1,5 adım olduğu yerdir. Sonu, içerisinde Gündönümünün gölgesi bulunan öğle vaktinin (istivâ) gölgesinin 2 adım olduğu yerdir. Doğunun en uzak noktasında bulunan Çin topraklarından başlayıp Çin'in güneyinden ilerler, Serendib adasından geçer, deniz sahilini izleyerek Hindistan'ın güneyine varır. Buradan itibaren denizi geçerek Arap yarımadasına, oradan Kızıldeniz'i geçerek Habeşistan topraklarına ulaşır. Mısır'daki Nil nehrini geçerek Magrib denizine⁹ ulaşır. Bu iklimin ortasında San'a ve Hadramût bulunur. Güney tarafına gelen yerde Aden toprakları vardır. Kuzey tarafına gelen yerinde ise Mekke yakınlarında bulunan Tihâme arazisi yer alır. Bu iklimde en uzun gün, başlangıcında 12,5 saat, ortasında 13 saat, sonunda ise 13 saat 15 dakikadır. Uzunluğu doğudan batıya doğru 9.772 mil 41 dakika, genişliği 442 mil 22 dakika 40 saniyedir. Alanı yaklaşık 4.320.877 mil, 21 dakikalık bir büyüklüktür.”¹⁰

Birinci iklimde Türk coğrafyasına dâir olarak bahsi geçen herhangi bir yerleşim yoktur.

2. İKİNCİ İKLİM

“(İkinci iklimin) baş, öğle vaktinin gölgesinin (zıllü'l-istivâ), gece ve gündüz eşit olduğunda 2 adım ve 3/5 adım olduğu yerdir. Sonu, gün ortasının gölgesinin (zıllü nısfü'n-nehâr) 3,5 adım ve 6/10 adım olduğu yerdir. Doğudan başlar, Çin, Hind ve Sind ülkelerini geçerek Hint okyanusu kavşağına varır. Necid, Tihâme ve Bahreyn üzerinden Arap Yarımadasını keser. Daha sonra Kızıldeniz, Mısır ve Nil'i keserek Magrib'e kadar uzanır. Bu bölgelerde en uzun gün, iklimin başlangıcında 13 saat, 15 dakika, sonunda 13,5 saat, 15 dakika, ortasında ise 13,5 saattir. Doğudan batıya kadar uzunluğu 9312 mil, 42 dakika, genişliği ise 402 mil, 51 dakikadır. Kapladığı alan dağınık olarak 3 milyon 690 bin 340 mil, 54 dakikadır.”¹¹

1. Saymûr/ صيمور

“Sind yöresi yakınlarında, Hind topraklarında bir şehirdir. Halkı güzel ve yakışıklıdır. Zira soyları Türklere ve Hindlilerden gelmez. Aralarında Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsi bulunmaktadır. Türk tacirler buraya kadar gelirler. Öd

⁹ “Mağrib denizi” ile Akdeniz'in batı ucunu kastetmektedir.

¹⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 15.

¹¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 73.

ağacının Saymûri türü buraya nisbet edilir. Burada Saymûr evi bulunur. Bu tapınak, patika bir yolun tepesinde bulunan bir heykeldir. Onların nezdinde büyük bir kudsiyeti vardır. Tapınağın bir muhafız odası mevcuttur. Burada taptıkları Feyrûzecz ve Beycâzek putları yer alır.”¹²

2. Kışmîr/ قشمير

“Türklerden bir topluluk ile sınır olan, Hind topraklarında bir yöredir. Hind soyu ile Türk soyu karışmıştır. Halkının çoğunluğu güzel ve yakışıklıdır. Kadınlarının güzelliği darbimesel olarak anlatılmaktadır. Onlar uzun boylu, aynı şekilde uzun suratlı, çok zarif ve uzun, gür saçlı kadınlardır. Bu yörede 60 bin civarında şehir şehir ve köy bulunmaktadır. Buralara tek bir yön dışında ulaşım yoktur. Çoğunluğuna ise tek bir kapıdan girilir.”¹³

3. ÜÇÜNCÜ İKLİM

“(Üçüncü İklimin) başı gün ortasının gölgesinin, gece ve gündüz eşit olduğunda 3,5 adım ve 6/10 adım olduğu yerdir. Sonu, içerisinde gün ortası bulunan öğle vaktinin gölgesinin 4,5 adım, 20 ve 13 adım olduğu yerdir. Doğudan başlayarak sırasıyla Çin ülkesinin kuzeyinden, Hind, Sind, Kâbul, Kirman, Sicistân, Fars, Ahvaz, İrakeyn,¹⁴ Şâm, Mısır, İskenderiye, Berka ve İfrikiye'ye uğrar, Okyanus sınırında sona erer. En uzun gün, iklimin başında 13,5 saat 15 dakika, ortasında 14 saat, sonunda ise 14 saat 15 dakikadır. Doğudan batıya uzunluğu 800.774 mil 45 dakikadır. Kaptığı alan 300.006.485 mil 29 dakikadır.”¹⁵

1. Eberkûh/ أبرقوه

“Fars topraklarında meşhur bir yerleşim yeridir. Burayı “*dağın yakınında*” (anlamında) *Derkûh* olarak da isimlendirirler. Zira burada büyük bir tepe vardır. Fars tarihinde anlatıldığına göre, Su'dâ bt. Tübbâ', Farsların hükümdarı Keykâvus'un karısıydı. Kocasının oğlu olan Siyâvuş'a¹⁶ âşık oldu ve onunla birlikte olmak istedi ancak o yanaşmadı. Bunun üzerine “*kendisiyle birlikte olmak istediği*” şeklinde yalan söyleyerek durumu Siyâvuş'un babasına haber verdi. Babası oğluna çok kızdı. Eberkûh'ta Siyâvuş'un içine girmesi için büyük bir ateş yaktırdı. Eğer suçsuz ise ateş onu yakmazdı. Ama eğer suçlu ise yakardı. Onların yemini bu şekildeydi. Siyâvuş ateşe girdi ve salimen oradan çıktı. Böylelikle ithamlardan aklanmış oldu. Bunun sonucu olarak babası ile arası bozuldu ve ondan ayrıldı. Türk hükümdarı olan

¹² Kazvini, *Asâr*, s. 97.

¹³ Kazvini, *Asâr*, s. 104.

¹⁴ İrakeyn, İslâm fetihlerinden sonra kurularak İrakeyn (iki Irak) adıyla anılan Basra ve Kûfe şehirleridir. Bkz: Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Irak”, *DİA*, C: 19, s. 86.

¹⁵ Kazvini, *Asâr*, s. 137.

¹⁶ Siyâvuş, İran'ın millî destan kahramanlarından biridir. Mitolojik İran tarihinin ve millî İran destanının önemli simalarından olan Keyânîler hanedanından Keykâvus'un oğludur. Bkz: Derya Örs, “Siyâvuş”, *DİA*, C: 37, s. 309.

Efrâsiyâb'ın¹⁷ yanına gitti. (Efrâsiyâb) kendisine hürmet gösterdi ve kızıyla evlendirdi. Daha sonra Efrâsiyâb'a “(Siyâvuş) seni tuzağa düşürmek istiyor” denildi. Bunun üzerine onu yakalayıp öldürdü. Böylelikle Farslar ile Türkler arasında bugüne kadar devam eden bir düşmanlık ortaya çıktı. Anlatıldığına göre, Eberkûh'taki büyük tepe Siyâvuş'un içinden çıktığı ateşin külleridir. Eberkûh'un şaşkıncu yönlerinden birisi şudur: Az bir miktar dışında içerisine yağmur yağmaz. Ancak sur olmaksızın çevresine yağmur yağar. Bunun sebebinin Hz. (İbrâhim) Halil'in (as) duası olduğunu iddia ederler. İddialarına göre Hz. (İbrâhim) Halil (as) tarımda ineklerin kullanılmasını onlara yasaklamıştı. Bu nedenle sayıları çok olmasına rağmen onları kullanmazlardı.”¹⁸

2. Fergana/ قرقانة

“Bünyesinde çok sayıda şehir barındıran ve Maverâünnehir'in uzak noktasında bulunan bir bölgedir. Türk şehirlerine sınırdır. Halkı güvenilirlik ve dine bağlılık yönüyle en olgun toplumdur ve Ebî Hanîfe mezhebindedir. Görünüş itibariyle güzel insanlardır. Hayrı ve ürünü boldur. Hârizmşah Muhammed'in¹⁹ saldırısında haraboldu. Zira askerlerin geçiş noktasındaydı. Dolayısıyla bu güzel şehirler haraboldu ve halk Mâverâünnehir ve Horasan'a göç etti. İçerindeki saygın insanlar öldükleri zaman, onların kulaklarını kestiklerini duydum.”²⁰

3. Kâdisiyye/ القادسية

“(Kâdisiyye) Hac yolunda, Kûfe yakınlarında bir şehirdir. (Yörenin) beyi Herât tarafından *Kâdis* olarak isimlendirildi. Kısra Ebrevîz kendisini Arapları kovması için bu bölgeye göndermişti. Hişâm babasından şunları aktardı: “Hazar Türklerinden²¹ 8 bin kişi Kısra'nın ülkesinde bozgunculuk ve yağma yaptılar. (Yörenin) beyi Herât Kısra'ya vardı ve ona: “Eğer bu sorunu halledersem istediğim şeyleri verir misin?” diye sordu. Kendisi de “Evet” şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine yörenin beyi (Herât) yöredeki köylerin halkına vardı ve onlara: “Türkler

¹⁷ Efrâsiyâb, İran millî destanında İran düşmanı olarak gösterilen Turan hükümdarıdır. İran efsanevi tarihinde korkunç bir savaşı ve büyük bir kumandan olarak geçen Efrâsiyâb, kötülük ilâhı Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi sayılır ve şeceresi yedi göbekte yine efsanevi hükümdarlardan Feridun'a ulaşır. Bkz: Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, *DİA*, C: 10, s. 478.

¹⁸ Kazvîni, *Âsâr*, ss: 137-138.

¹⁹ Hârizmşah Muhammed, 1172'den 1200'e kadar hüküm süren Tekiş'in yerine geçen oğludur. Bkz: Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C: 16, s. 229.

²⁰ Kazvîni, *Âsâr*, ss: 235-36.

²¹ Hazarlar, VII-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devletidir. Hazarlar tarih sahnesine Sabar Türkleri'nin devamı olarak çıkmışlardır. Günümüzde Hazar denizi adında yaşamaya devam eden Hazar ismi tarihî kaynaklarda, 558 yılında Sabarlar'ın siyasî varlıklarını kaybetmelerinden önceki Sâsânî-Sabar savaşları dolayısıyla geçer. Bkz: Ahmet Taşağıl, “Hazarlar”, *DİA*, C: 17, s. 116.

yanınıza gelecek; onların emrettiklerini yapın.” dedi. Türklerin yanına vardı ve onlara: “Topraklarımın tamamında kışı geçirin.” dedi. Böylelikle onun yanına geldiler. Köylerin her birine bir topluluk gelerek: “Falan gece size gelecek olan kişiyi öldürün ve üst dudaklarını getirin.” dedi. Böylelikle (Hazar Türklerinin) her birini öldürdüler ve üst dudaklarını getirdiler. (Yörenin Herât) bunları bir ipe dizdi ve Kisra'ya gönderdi. Kisra çabalarının karşılığı olarak teşekkür etti ve “Gel ve dilediğin şeyi iste.” dedi. Böylelikle yanına vardı ve kendisine: “Senden tahtın gibi bir taht ve tacın gibi bir taç yaptırmanı ve sabah erken vakitten geceye kadar da birlikte içki alemi yapmayı istiyorum.” dedi. Kisra bu isteklere bakarak bunları aklının yetersizliğine verdi ve isteklerini yerine getirdi. Daha sonra ise: “Herât asla görünmeyecek.” dedi. Söz verdiği gibi kendisiyle oturdu, konuştu ve bu bölgeye gönderdi. Böylelikle bu şehir kuruldu ve (insanlar) yerleşti.”²²

4. Killez/ كيلز

“Antâkiye ile Haleb arasında, Azez bölgesinde bulunan bir köydür. H. 619/ M. 1222 yılı Rebülevvel ayının sonlarında burada şaşkırtıcı bir olay meydana geldi ve bu olay Haleb'de yayıldı. Killez âmili de bu olayın doğru olduğunu Haleb'e yazarak bildirdi. Burada bir minare kalınlığında, siyah renkli ve yerde yılan gibi akıp giden büyük bir ejderha gördüler. Ağzından ve arkasından ateş çıkıyordu. Geçtiği yeri yakıyordu. Ağaçların ve tarlaların büyük çoğunluğunu yaktı. Geçtiği yolda Türkmenlerin evleri karşısına çıktı. Bunları, içlerinde bulunan hayvanlar ve insanlarla birlikte yaktı. Bu şekilde 10 fersah ilerledi; hatta uzaktan insanlar onu görebiliyordu. Allah Teâlâ denizden bir bulut ile bu bölgenin halkına yardım etti. (Bulut, gökyüzünde) asılı kaldı, (ejderhanın) üzerini kapladı ve onu gökyüzüne doğru kaldırdı. İnsanlar bütün bunları görebiliyordu. Sonunda insanların gözlerinden kayboldu. Kuyruğu ile bir köpeği tuttu, köpek havada havlıyordu.”²³

4. DÖRDÜNCÜ İKLİM

“(Dördüncü iklimin) başı gece ve gündüz eşit olduğunda, gündönümü 4 adım, 3/5 adım, 5/3 adım olduğu yerdir. Sonu gün ortasının gölgesinin öğle vakti 5 adım, 3/5 adım ve 3/5 adım olduğu yerdir. Çin, Tibet, Hutun topraklarından ve bunların aralarında bulunan yerlerden başlar, Keşmîr dağlarından, Belûr, Errecân, Bezeşân, Kâbul, Gûr, Horasan, Kûmis, Cürcân, Taberistân, Kuhistan, Azerbaycan, Aşağı Irak, el-Cezîre, Rodos, Sicilya'dan geçer ve Endülüs üzerinden Okyanusa ulaşır. Günlerin uzunluğu iklimin başlangıcında 14 saat 15 dakika, ortasında 14 saat 30 dakika, sonunda ise 14 saat 45 dakikadır. Doğudan batıya uzunluğu 8214 mil 14 dakika, genişliği ise 299 mil 4 dakikadır. Kapladığı alan parçalı olarak 1 milyon 473 bin 672 mil 22 dakikadır.”²⁴

²² Kazvinî, *Âsâr*, s. 239.

²³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 249.

²⁴ Kazvinî, *Âsâr*, s. 283.

1. Sâmerrà/ سامرا

“Mu’tasım, Vâsık ve Mütevekkil burada kasır inşa ettiler. Mütevekkil yazlık ve kışlık olmak üzere Dicle’den iki kanal açtırdı. Bu iki kanal camiye kadar girerek şehrin caddelerini dolaşıyordu. Camisinde bilinen bir tünel vardır ve Şiîler Mehdî’nin buradan çıkacağını düşünürler. Onların düşüncelerine göre Muhammed b. Hasan buradan girmişti. Tünelin kapısının kenarında Sultan Sencer b. Melikşâh²⁵ dönemine kadar eyeri ve yuları altın olan sarı bir at vardı. Bir cuma günü namaza geldi ve: “Burada bu atın ne işi var?” diye sordu. Bu soruya: “Bu mevkiden insanların en hayırlısının çıkıp binmesi için.” şeklinde cevap verdiler. Bunun üzerine: “Benden daha hayırlısı çıkmaz.” diyerek o ata bindi. Bu durumun kendisine uğurlu gelmediğini düşündüler; zira Oğuzlar²⁶ kendisini yendiler ve hükümdarlığı sona erdi. Sâmerrà’nın yapılaşması Mu’tasım döneminden Müstaîn dönemine kadar artarak devam etti. Bu dönemde Türkler güçlendi ve devlette bir muhalefet ortamı ortaya çıktı. Bu eksiklik Mu’tasım-Billâh dönemine kadar devam etti ve Sâmerrà’yı tümüyle terk edip Bağdat’a taşındı. Sâmerrà’nın Kerh’i ve bir meshed yeri dışında bir şey kalmadı. Geriye kalanı harabe ve yıkıktır. Bir zamanlar ondan daha güzel, hoş ve geniş bir mülk yok iken, bugün oraya bakan kişi ürker. İşte işleri bu şekilde dönüştüren ve zaman geçtikçe kendisi değişmeyen (Allah’ı) tesbih ederim.”²⁷

2. Turûz/ طروز

“(Turûz) Kazvin’in büyük köylerinden birisidir. Sularının, ağaçlarının, bahçelerinin ve ürünlerinin çok olmasıyla zengin (bir yerdir.) Güzelliği ve nezihliği dolayısıyla Acem Türkler burayı sultanlarının köleleri için yurtluk edindiler. Kasırlar inşa ettiler. Evlendiler ve çoluk çocuk sahibi oldular. Buraya giren birisi, iyiliklerinin, meyvelerinin ve ürünlerinin çokluğu, yapılarının güzelliği, havasının hoşluğu ve halkının yüzlerinin güzelliği dolayısıyla hayretler içerisinde kalır. Güleç ve tatlı yüzlü olmaları nedeniyle Türklerin çocukları gibidirler. Buraya giren birisi çıkmak istemez. Bu durum Tatarlar²⁸ ortaya çıkıncaya kadar bu şekilde sürdü.”²⁹

²⁵ Sencer b. Melikşâh Ebû'l-Hâris es-Sultânü'l-a'zam Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ahmed Sencer b. Melikşâh es-Selcûkî'dir. (ö. 552/1157) Son büyük Selçuklu hükümdarıdır. (1118-1157) Bkz: Abdülkerim Özeydin, “Sencer”, *DİA*, C: 36, s. 507.

²⁶ Oğuzlar, Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türkleri'nin ataları olan Türk kavimidir. Oğuz adına ilk defa Göktürk kitâbelerinde rastlanmaktadır. Kelimenin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan, ok kelimesiyle en eski Türkçe’de çokluk eki olan “z”den oluşan okuzdan (oklar) geldiği hakkındaki görüş en isabetli olanıdır. Göktürk kitâbelerine göre Oğuzlar (İslâm kaynaklarında Guz) dokuz boydan meydana gelmiş bir budundur. Bundan dolayı Tokuz (Dokuz) Oğuz diye de anılır. Bkz: Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *DİA*, C: 33, s. 325.

²⁷ Kazvinî, *Âsâr*, s. 386.

²⁸ Tatarlar ile kastedilen Moğollardır.

²⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 410.

3. Tamgâc/ طمغاج

“Türk ülkesinde büyük ve meşhur bir şehirdir. Çok sayıda köyü vardır. Köyleri iki dağ arasındaki bir boğazdadır. Bu boğazın dışında (oraya ulaşan) bir yol yoktur. Engel teşkil eden şeyler olsa da buraya girme imkânı yoktur. Türk hükümdarlardan herhangi birisi buraya saldırmaz; zira buraya (saldırmanın) faydalı bir şey olmadığını bilirler. (Tamgâc) sultanının Türk hükümdarları arasında (önemli bir) yeri vardır ve kudret sahibidir. Burada altın madenleri bulunur. Altının çokluğu nedeniyle (kullandıkları) kaplar altındandır. Halkının tüyü azdır. Bedenlerinde kıl bulunmaz. Bu durum hem erkekleri hem de kadınları için geçerlidir. Emir Ebü'l-Müeyyed b. Nu'mân, burada iki pınarın bulunduğunu anlattı. Bunlardan birisi tatlı, diğeri ise tuzluydu. Bu iki (pınar, aynı) havuza dökülür ve orada (birbirine) karışır. Havuzdan iki oluk uzanır. Bunların birinden tuzlu olmayan tatlı su, diğersinden ise tuzlu su (gelir.) Bu durumun *Melihü'l-Mellâh* denilen sâlih bir kişinin kerametlerinden olduğu anlatılır. (Melihü'l-Mellâh) bu topraklara varmış ve halkını İslâm'a davet etmişti. Bu havuz ve olukların durumu onun kerametlerindedir. Halkın bir kısmı (onun vasıtasıyla) Müslüman oldu ve hâlâ Müslümandır.”³⁰

4. Kürân/ کران

“(Kürân) Tibet³¹ taraflarında ve Türk topraklarında bulunan bir şehirdir. Hâzimî şunları söyledi: “Burada gümüş madeni vardır. (Ayrıca) burada işlenmiş cevherlerin batmadığı ve eridiği bir pınar bulunur.”³²

5. Bilâdü'd-Deylem/ بلاد الديدم

“Kazvin yakınlarında ve Cibâl topraklarındadır. Tamamı dağlardan ve vadilerden oluşan bir ülkedir. Burada Deylem'den kalabalık bir kitle bulunmaktadır. İnsanlar içerisinde en ahmak ve cahil olanları bunlardır. Aralarında mücadele vardır. Onlardan birisi öldürüldüğü takdirde, o kabileden mutlaka birisini öldürürler. Eski dönemlerden itibaren Cibâl yöresinin hâkimi oldular. Anlattıklarına göre, kökenleri Temîmoğullarındandır. Bu nedenle Arapçaya ve edebiyata meylettikleri görülür. Büveyhoğulları³³ onlardır. Onların tamamı faziletli ve edîb şahsiyetlerdi. Şemsü'l-Meâlî Kâbûs b. Veşmgîr buralıdır. Faziletli ve edîb bir hükümdardı. Kardeşi Merdâvîc³⁴ ise Cibâl yöresinin hakimiydi. Askerleri Türkler ve Deylemlilerden oluşurdu; aralarında da düşmanlık vardı. Kendisi ise mensubu olduğu Deylemlilere yardım ederdi. Türkler ona hamamda baskın yaptılar ve öldürdüler. Kâbûs onun

³⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 411.

³¹ Tibet (Xizang), aslında coğrafi bir mekân (plato) adı olup bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin güneybatı sınırında yer alan özerk bölgenin ismidir. Bkz: N. Chang - Kuan Lin, “Tibet”, *DIA*, C: 41, s. 123.

³² Kazvinî, *Âsâr*, s. 443.

³³ Büveyhoğulları, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedandır. Bkz: Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *DIA*, C: 6, s. 496.

³⁴ Merdâvîc, Ebü'l-Haccâc Merdâvîc b. Ziyâr b. Verdânşâh el-Cilî'dir. (ö. 323/935) Ziyârî hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. (928-935) Bkz: Ahmet Güner, “Merdâvîc b. Ziyâr”, *DIA*, C: 29, s. 178.

makamına geçti, ama iktidar yıkıldı. Böylelikle Cibâl yöresini Büveyhoğulları ele geçirdi.”³⁵

6. Belh/ بلخ

“(Belh) Horasan ülkesinin şehirlerinin analarından olan büyük bir şehirdir. Burayı Menücehr b. İrec b. Efridûn kurmuştur. Diğer Horasan şehirleri arasında halkının özelliği boş laf söylemesidir. Nevbahâr (tapınağı) buradaydı. Burası puthaneler içerisinde en büyük olanıdır. Dönemin hükümdarları Kâbe’nin şerefini ve Arapların buraya olan hürmetini duyunca, bu binayı Kâbe’nin bir benzeri (şeklinde) inşa ettiler. İpek kumaşlar ve kıymetli taşlarla süslediler. Etrafına putlar yerleştirdiler. Farslar ve Türkler de burayı kutsayarak haccederler ve çeşitli hediyeler sunarlardı. Evin eni ve boyu 100 arşın, yüksekliği ise 100 arşından fazlaydı. Hizmetini Bermekîler³⁶ yerine getirirdi. Çin ve Hind hükümdarları buraya gelirdi. Buraya vardıklarında putlara secde ederler ve Bermekî’ni elini öperlerdi. Bermekî bu ülkenin tamamına hükmediyordu. Bermekî’den sonra da Bermekîler Osman b. Affân (ra) zamanında Horasan fethedilinceye kadar burada hükümünü sürdürdü. Hizmet görevi Ebî Hâlid Bermekî’ye geçti. Kendisi İslâm’a girdi ve Hz. Osman’ın yanına gitti; şehri de (Beytü’l-)Mâl’a dahil etti.”³⁷

7. Zâveh/ زاوه

“Horasan’da bulunan bir bölgedir. Meşhur bir adam olan şeyh Haydar buralıdır. Şaşırtıcı bir durumu vardır: Yaz mevsiminde ateşin, kış mevsiminde ise karın içerisine girerdi. Etraftan insanlar kendisinin bu şaşırtıcı durumunu görmek için yanına giderlerdi. Onu bu halde görenler, dünyayı terketmekte, keçeden kıyafetler giymekte ve yalınayak yürümekteydi. Duyduğuma göre, emirlerin ve dünya insanların çoğu onu gördükten sonra atlarından inmişler ve keçe kıyafetler giymişlerdir. Ben yalınayak yürüyen ve keçe kıyafetler giyen oldukça güzel Türk memlûkler gördüm. Onların Haydar’ın arkadaşları olduklarını söylediler.”³⁸

5. BEŞİNCİ İKLİM

“(Beşinci iklimin) başı, gece ve gündüz eşit olduğunda Gündönümünün gölgesi beş adım, 3/5 adım, 6/5 adım olduğu yerdir. Sonu Gündönümünün gölgesi Doğu’da veya Batı’da altı adım, onun yarısı ve 10/ 6 adım olduğu yerdir. Doğudaki Türk topraklarından başlar, bilinen Türk topluluklarından geçerek Kâşgar, Fergana,

³⁵ Kazvinî, *Âsâr*, s. 330.

³⁶ Bermekîler, Abbâsîler devrinde başta vezirlik olmak üzere çeşitli makamlarda bulunan bir ailedir. 629-645 yılları arasında Orta Asya’yı dolaşan ve bu arada Belh’e de uğrayan Çinli seyyah Hiuan Ç’ang, Belh hakkında bilgi verirken bu şehirde yüz kadar Budist tapınağının olduğunu belirtir. Bunlardan şehrin güneyinde bulunan iki büyük tapınaktan birisi muhtemelen Bermekîler’in mensup olduğu Nevbahâr’dır. Bkz: Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, C: 5, s. 517.

³⁷ Kazvinî, *Âsâr*, s. 331.

³⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 382.

Semer kand, Hârizm, Hazar denizi, Bâbü'l-Ebvâb, Berzea, Meyyafârikîn, İrmîniye ve Rum ülkesine (doğru uzanır.) Bunların en uzun günleri, iklimin başında 14 saat, yarım (saat) ve çeyrek (saattir.) (İklimin) ortasında 15 saattir. (İklimin) sonunda 15 saat, çeyrek (saattir.) Doğu'dan Batı'ya doğru ortasından uzunluğu 7 bin 670 mil ve 10 dakikadır. Eni 254 mil ve 30 dakikadır. Kapladığı alan 1 milyon 48 bin 584 mil, 12 dakikadır.”³⁹

1. Bâbü'l-Ebvâb/ باب الابواب

“(Bâbü'l-Ebvâb) Hazar denizi kenarında şaşkıncu bir şehirdir. Taşlardan inşa edilmiştir. Deniz suları duvarına gelecek şekilde uzanır. Uzunluğu 1/3 fersah, eni bir ok atımı kadardır. Demirden yapılmış bir kapısı mevcuttur. Çok miktarda burcu vardır. Her bir burçta din ilimleriyle uğraşanlar ve komşu olanlar için bir mescit yer alır. Surun üzerinde düşmanlardan korunmak için muhafızlar yer alır.”⁴⁰

“Burayı kısıraların hayırlısı Enûşîrvân⁴¹ kurmuştur. Burası büyük sınır (bölgelerinden) birisidir. Zira, korktukları farklı milletlerden çok miktarda düşmanları vardır. Şehrin kenarında *Zeneb* olarak bilinen yüksek bir dağ mevcuttur. Her sene tepesinden ateş yakmak için çok miktarda odun toplanır. (Bunun sebebi) Errân, Azerbaycan ve İrmîniye'yi düşmanın geldiği konusunda uyarmak içindir. Kısıralar şiddetli korkuları ve büyük tehlikeler dolayısıyla bu yöreye çok önem verirdiler. Ebü'l-Abbâs et-Tûsî şunları anlattı: “Hazarlar yönlerini Fars hükümdarına çevirerek Hemedân ve Musul'a vardılar. Enûşîrvân hükümdar olunca Hazar hükümdarına elçi gönderdi. Düşmanlığa son vermek ve onun kızıyla evlenmek koşuluyla kendi kızını ona nişanladı. (Hazar hükümdarı) buna icabet gösterdi. Enûşîrvân güzel cariyelerinden birisini gönderdi. (Ancak) onu Hazar hükümdarına kendi kızı olarak (gönderdi.) Beraberinde hükümdar kızları için gönderilmesi gerekenleri de yolladı. Bunun üzerine Hazar hükümdarı Hakan kızını Enûşîrvân'a hediye etti. (Hakan'ın kızı) kendisine ulaşınca Hakan'a şöyle yazdı: “Aramızdaki konuların gerektirdiği biçimde, keşke bir araya gelseydik!” (Hakan) buna icabet etti ve bir araya geldiler ve günlerce beraber kaldılar. Enûşîrvân komutanlarından birisine, en kuvvetli adamlarından 300 kişi seçmesini, gözler uyuyunca, yakarak ve boğazlayarak Hazar askerlerine saldırmalarını ve (buldukları) yere geri dönmelerini emretti. O da bu şekilde yaptı. Sabah olunca Hakan Enûşîrvân'a: “Dün askerlerim saldırıya uğradı.” şeklinde haber gönderdi. Bunun üzerine Enûşîrvân: “Bizim tarafımızdan bir saldırı olmadı. Araştır ve bak!” şeklinde haber gönderdi. Bu şekilde yaptı; ancak bir şey bulamadı. Bu şekilde ona günlerce süre verdi ve benzerini tekrar yaptı. Hatta üçüncü kez yaptı. Her seferinde (Enûşîrvân) özür diliyordu. Bunun üzerine hakan komutanlarından birisini çağırdı ve Enûşîrvân'ın verdiği şekilde bir emir verdi. (Komutan) bu şekilde yapınca, Enûşîrvân: “Bu nedir? Gece askerim

³⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 491.

⁴⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 506.

⁴¹ Enûşîrvân, Kısra Enûşîrvân I. Hüsrev b. Kubâd'dır. (ö. 579) Sâsânî hükümdarıdır. (531-579) Bkz: Ahmed Tefazzulî, “Enûşîrvân”, *DIA*, C: 11, s. 255.

mahvoldu.” dedi. Bunun üzerine Hakan şöyle diyerek kendisine haber gönderdi: “Ne çabuk daraldın? Bunun bir benzeri benim askerime üç kez yapıldı. Sana ise bir kere yapıldı.” Enûşirvân şöyle diyerek kendisine haber gönderdi: “Muhakkak ki bu aramızı bozmak isteyen bir kavmin işidir. Kabul edersen görüşüm, aramıza bir duvar inşa etmek ve (duvara) kapılar yapmaktır. (Böylelikle) senin şehrine istemediğin giremez, benim şehrimde de istemediğim giremez.” (Hakan) buna icabet etti ve bunun üzerine ülkesine döndü. Enûşirvân (ülkesinde) kaldı ve taştan ve kurşundan bir duvar inşasına başladı. (Duvarın) enini 300 arşın, yüksekliğini dağın başına erişecek şekilde yaptı ve denizin içine kadar götürdü. Söylenildiğine göre, (temel olarak) sokaklar meydana getirdi; bunların üzerine inşa etti ve yer (düzeyine) kadar getirdi. Daha sonra inşaatı yükseltti ve yer (düzeyinde) yüksekliğini ve enini eşit hale getirdi. Yönlerinden birisini deniz tarafına yaptı ve burayı sağlamlaştırdı. (Duvarı) ağaçlık bir yere doğru yedi fersah uzattı. Burası gidişi olmayan yalçın bir dağdır. Burayı en küçüğünü 50 adamın taşıyabildiği kesilmiş taşlarla inşa etti, kurşun ve çivilerle sağlamlaştırdı. Bu yedi fersaha yedi yol yaptı. Her bir yolda bir şehir vardır. Her bir şehre atlı savaşçılardan bir kavim ile (şehri) koruyacak 100 adam yerleştirdi. Böylelikle 100 bin adama ihtiyacı (kalmadı.) Tahtını denizin üzerine inşa ettiği (yere) yerleştirdi. Kendi eliyle bittiği ve Türklerin kötülüklerini ve saldırılarını engellediği için Allah şükür olarak secde etti. Sonra sırtüstü uzandı ve: “Şimdi rahatladım.” dedi. Bâbü'l-Ebvâb şehri işte bu şehirlerdendir. Acemler burayı *Derbend* olarak isimlendirirler. Burada Türkleri kovmak için tılsımlı resimler vardır. Zira Türk askerleri sürekli bu yönden geliyor ve İran ülkesini yağmalyordu. Enûşirvân (söz konusu) duvarı inşa edip tılsım yapınca bu yönden İran ülkesine Türklerin girmesinden bahsedilmez oldu. Bunlardan birisi, Cihâd kapısı duvarı üzerinde, taştan iki sütun üzerinde bulunan iki aslan resmi. (Bu iki sütunun) altında iki taş vardır. Her bir taşta iki dişi aslan heykeli yer alır. Kapının yakınında, ayaklarının önünde tilki resmi bulunan bir adamın resmi mevcuttur. (Adamın) ağzında üzüm salkımı bulunmaktadır. Muhtemelen tilki(leri) üzümlerden kovmak için (yapılmıştır.) Şehrin bir yönünde merdivenli bir sarnıç vardır. (Merdivenle) su azaldıkça sarnıca inilir. Merdivenin iki yanında taştan iki aslan resmi yer alır. Dediklerine göre bu ikisi, bâkî kaldığı müddetçe şehre Türklerin afeti dokunmaması için yapılmış iki tılsımdır.”⁴²

2. Türkistan/ ترکستان

“(Türkistan) bütün Türk ülkesini toplayan bir isimdir. Sınırı, Doğu’da enlemesine Birinci iklimden başlayarak Yedinci iklime doğrudur. Çoğunluğu çadır halkıdır. İçlerinde köy halkı olanlar (da) vardır. Muhakkak ki onlar, tümüyle Güney’den Kuzey’e doğru iklimlerin doğusunda yerleşiklerdir. Sayılarının çok olması, dayanıklılık ve cesaretlerinin fazla olması, aslan görünümü, geniş yüzü, yassı burunlu, kalın pazulu ve dar tabiatlı olmalarıyla diğer milletlerden ayrılırlar. Onlara çoğunlukla gazap, zulüm ve zorbalık (tabiatı hakimdir.) Hayvanlarının etini

⁴² Kazvini, *Âsâr*, s. 508.

yerler. Bunun için bir bedel istemezler ve (hayvanları) semirinceye kadar otlatmazlar. Tıpkı aslanda olduğu gibi (bir şeyi) gasbetme dışında görülmezler. Yaşamları, baskın (düzenleyerek) saldırmak, ürkek bir geyiği ya da uçan bir kuşu avlamaktan ibarettir. Onların yorgun olduklarını düşündüğünüz anda, ata binme ve dağlara tırmanma konusunda ilk baştaki dirençte olduklarını görürsün. Onlardan biri esir alındığı zaman lider olmayı veya efendisinin askerinin önüne geçmeyi kabul etmez. Bilakis efendisinden iktidarı almak, makamını ele geçirmek ister. (İşte bu bile) onların büyük önem verdikleri şeyleri görmeyi için sana yeter. Tacirlerden birisi şunları anlattı: “Hârizm’den büyük bir kabile yola çıktı. Günlerce gittiler ve Hârizm’den uzaklaştılar. Bir gün yürüdüler. Kavim (bir yere) inince, Türk kölelerin kavmin ortasından dışarı çıktıklarını gördüler. Sayıları tacirlerin sayısından fazlaydı ve kavme ok atıyorlardı. (Tacirler:) “Ne istiyorsunuz?” dediler. (Türk köleler:) “Sizi öldürmek, bu malları almak, bunlarla silah ve at satın almak ve sultanın hizmetine gitmek istiyoruz.” dediler. (Tüccar) kavmi onlara: “Sizler bu kumaşları satmayı yapamazsınız. Onları bize bırakın. Biz sizin için (satışını) gerçekleştirir ve (bununla) at ve silah satın alırız. İçinizden birini emir yapalım. (Böylelikle) sultanın hizmetine gidersiniz.” dediler. Bu şekilde onları aldattılar ve durumu Hârizm şihnesine bildirmek için bir elçi gönderdiler. Çok geçmeden, kısa süre içerisinde şihne ulaştı ve (Türk) köleleri tutukladı. Kafile Hârizm’e geri döndü. Köleleri (ise) astılar. Hârizm’de şu çağrıyı yaptı: “Tüccarlardan birisi erkek köle (mamlûk) satın almasın.”⁴³

“(Buldukları) tarafın zorluğu ile baskın yönleri hususunda (Hz. Peygamber’in (sav)) sözü sana yeter: “Türkleri sizleri bıraktıkları gibi bırakın!” Türklerin (belirli) bir dinleri yoktur. İçlerinde yıldızlara tapanlar, ateşe tapanlar, Hıristiyan olanlar, Mani (dininde) olanlar, Seneviyye⁴⁴ (dininde) olanlar ve sihre (inanenlar) vardır. Meslekleri savaşma, mızrakla vurma ve vuruşmadır. (Vuruşma) onların yoldaşı olan Merih’in mesleğidir. Anlattıklarına göre, Hişâm b. Abdülmelik Türk hükümdarına, kendisini İslam’a davet eden bir elçi gönderdi. Elçi şöyle dedi: “Huzuruna girdim; elinde bir kandil tutuyordu. Tercümana: “Bu kimdir?” dedi. (Tercüman:) “Muhakkak ki o Arap hükümdarının gönderdiği elçidir.” dedi. Beni eti bol, ekmeği az bir eve götürdüler. Günler sonra beni çağırdı ve: “Talebin nedir?” dedi. Ona iltifatta bulunup: “Benim hükümdarım sana nasihat etmek ister. Senin dalalette olduğunu görüyor ve senin İslam dinine girmeni istiyor.” dedim. (Bana:) “İslam nedir?” dedi. Bunun üzerine kendisine İslam’ın rükünlerini,⁴⁵ şartlarını, helallerini ve haramlarını anlattım. Bunun üzerine beni günlerce bıraktı. Bir gün, her birinde sancak bulunan 10 kişiyle birlikte bineğine bindi ve beni de beraberinde götürdü. İlerledik ve sonunda bir tepeye tırmandık. Tepenin etrafında ormanlık alan vardı. Güneş doğunca, adamlarından birine “sancağını açmasını” emretti; o da bunu

⁴³ Kazvini, *Asâr*, s. 514.

⁴⁴ Seneviyye, âlemi birbirine zıt iki kadim aslın yarattığına inanan din veya mezheplere verilen genel isimdir. Bkz: Mustafa Sinanoğlu, “Seneviyye”, *DİA*, C: 36, s. 521.

⁴⁵ Rükün, bir ibadeti, hukukî fiil veya işlemi oluşturan ana unsur anlamında fıkıh terimidir. Bkz: Tevhit Ayengin, “Rükün”, *DİA*, C: 35, s. 286.

yaptı. Birden silahlı ve atlı 10 bin adam geldi. Daha sonra diğerine emretti. Böylelikle (adamlar) birer birer sancaklarını açtılar ve sonunda tepenin altına 100 bin silahlı adam gelmiş oldu. Daha sonra tercümana: “Bu elçiye söyle! Hükümdarının yanına dönsün ve ona şöyle desin: “Bunların içlerinde ayakkabıcı, hacamatçı ve terzi yok! Müslüman olduklarında, İslam’ın şartlarını yerine getirmeleri gerekir. O halde nereden yiyecekler?” Salih bir adam olan Dâvûd b. Mansûr el-Bâdgîsî şunları anlattı: “Oğuz hükümdarının oğluluyla bir araya geldim. Onu anlayışlı, akıllı ve zeki bir adam olarak gördüm. İsmi Lakik b. Cesûme idi. Ona: “Bize ulaştığına göre, Türkler ne zaman isterlerse yağmuru ve karı getirebiliyorlarmış. Bunun yolu nasıldır?” dedim. Bunun üzerine şöyle dedi: “Türkler Allah Teâlâ’nın nezdinde en hakir ve en zelif olmalı ki bunu yapabilsinler. Ama sana ulaşan bilgi doğrudur. Bu durumu sana anlatayım. Bana ulaştığına göre, atalarımın birisi hükümdar olan babasını terketti ve kendisine dostlar, hizmetliler ve köleler edindi. İnsanlara saldıracak ve yoluna çıkan şeyleri avlayarak Doğu’ya doğru ilerledi.”⁴⁶

“Halkın “bundan sonra gidiş yok” dediği yere kadar vardı. Yan (taraf)larında dağ vardı ve arkasından güneş doğdu. (Güneş) dokunduğu her şeyi yakıyordu. Oranın sakinleri gündüzleri yerin altındaki tünellerde veya dağdaki mağaralardaydı. Vahşi hayvanlara gelince, oradaki taşları topluyorlardı. Allah Teâlâ bunun bilgisini onlara ilham etmişti. Her bir vahşi hayvan oradaki taşı alıyor ve başını göğe doğru yükseltiyordu. Bu esnada bir bulut onu gölgeler ve güneş ile arasına perde çekerdi.” Şöyle dedi: “Atamın dostları gittiler ve taşı buldular. Taşıyabildikleri kadarını şehrimize getirdiler. Taşlar hala onlarla birlikte. Yağmur yağmasını istedikleri zaman, taşları hareket ettirirler. Böylelikle bulut ortaya çıkar ve ansızın yağmur yağar. Kar yağmasını istediklerinde, daha fazla hareket ettirirler. Böylece ansızın kar ve dolu gelirdi. İşte bu yağmurun ve taşın kıssası budur. Bu Türklerin bir hilesi değil, bilakis Allah Teâlâ’nın kudretidir.” Adil ve gazi bir hükümdar olan İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî⁴⁷ şunları anlattı: “Bir defasında Müslümanlardan 20 bin atıyla Türklerle savaştım. Karşıma onlardan 60 bin silahlı kişi çıktı. Onlarla günlerce savaştım. Savaşırken, bir gün Türk kölelerimden bir kavim geldi. Şöyle dediler: “Muhakkak ki, kafirlerin ordugahında akrabalarımız var! Onlar, falanın haberini vererek bizi uyardılar. Zira o bulut, yağmur, kar ve dolu meydana getiriyor. Ertesi gün bize şiddetli bir dolu yağdıracak. Buna yakalanan insan muhakkak ölür.” Onları azarlayıp kovdum ve: “İnsanlık içerisinde bunu yapabilecek olan var mıdır?” dedim. Ertesi gün olunca, gün yükseldi ve askerlerimle birlikte yaslanmış olduğumuz dağdan büyük bir bulut meydana geldi. (Bulut) yayılmasını sürdürdü ve sonunda askerlerimin gölgede bıraktı. Gördüklerim ve (bulutun) siyahlığı beni korkuttu. Gürültülü sesler duydum ve bunun bir fitne olduğunu anladım. Bineğimden indim ve iki rekât namaz kıldım.

⁴⁶ Kazvinî, *Âsâr*, s. 515.

⁴⁷ İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî, Ebû İbrâhîm el-Emîrî'l-âdil İsmâil b. Ahmed b. Esed es-Sâmânî'dir. (ö. 295/907) Sâmânî hükümdarıdır. (892-907) Bkz: Sadi S. Kucur, “İsmâil b. Ahmed”, *DİA*, C: 23, s. 84.

Askerlerim (arasında) bir dalgalanma vardı. Yüzümü toprağa sürerek Allah Teâlâ'ya dua ettim.” Şöyle dua etti: “Ey Allahım! Bizi kurtar! Muhakkak ki kullarını mihnetin karşısında zayıftır. Biliyoruz ki, bu Senin kudretindir. Fayda ve zarar ancak Senin mülkündedir. Ey Allahım! Eğer bu bulut biz yağmur yağdırırsa, bu durum müminler için fitne, müşrikler için ise güç anlamına gelecektir. Gücünle ve kuvvetinle onun serrini bizden uzaklaştır! Ey güç ve kuvvet Sahibi!”⁴⁸

“Şöyle dedi: “Allah Teâlâ'ya yönelerek ve (O'ndan) korkarak dua etmeyi çoğalttım ve yüzünü toprağa sürdüm. Ben bu durumda iken, hizmetliler gelip bana “selamete erdiğimizin” müjdesini verdiler. Kolumdan tutarak beni kaldırdılar. Çok sayıda demir (zırh) dolaysıyla oldukça ağırdım. Başımı göğe kaldırdığımda, bulut askerlerimin üzerinden kalkmış, Türk askerlerine yönelmiş ve şiddetli bir dolu yağdırmıştı. (Türkler, doludan dolayı) dalgalanır ve atları kaçar bir haldeyken, (kendimize) bir dolu dokunmadı, bir felaket olmadı ya da ölen olmadı. Arkadaşlarım: “Onlara saldıralım.” dediler. Bunun üzerine: “Hayır! Allah'ın azabı daha büyük ve çetindir.” dedim. Onlardan çok kimse öldü. Az sayıda kişi dışında kurtulan olmadı. Ertesi gün olunca ordugahlarına girdik ve ganimetler bulduk, mâşallâh! Bunları götürdük ve bizi selamete erdirdiği için Allah Teâlâ'ya hamdettik.”⁴⁹

“Zânek dağı buradadır. *Tuhfetü'l-Garâib*'in⁵⁰ yazarı şöyle dedi: “Türkistan topraklarında bir dağ vardır. Burada Ehl-i Beyt'ten *Zânek* denilen bir toplum bulunur. Bunlar tarım ve hayvancılığı olmayan insanlardır. Dağlarında altın ve gümüş madenleri mevcuttur. Kimi zaman koyun kafası (büyüklüğünde) parça bulunur. Küçük parçalardan edinenler bunlardan faydalanırlar. Büyük parçalardan edinenlerin evlerini ölüm kaplar. Eğer (bu büyük parçayı) yerine geri bırakırsa ölümün önu kesilir. Eğer (bu büyük parçayı) bir yabancı alırsa, ona herhangi bir zarar gelmez.” Nâr dağı buradadır. Bu dağ Türkistan topraklarındadır ve içerisinde büyük bir eve

⁴⁸ Kazvini, *Asâr*, ss: 516-517.

⁴⁹ Kazvini, *Asâr*, s. 517.

⁵⁰ *Tuhfetü'l-Garâib*, yazıldığı devrin coğrafya ve kozmografya telakkisine göre hazırlanmış, ansiklopedik bilgiler ihtiva eden, İslâmî edebiyatların ortak eserlerinden biridir. Eskiden coğrafya ve seyahatle ilgili kitaplara genellikle “*Acâibü'l-büldân*”, “*Acâibü'l-Hind*”, “*Acâibü'l-mahlûkat*” gibi isimler verilirdi. Buradaki acâib kelimesi “hârikalar, görülmemiş ve duyulmamış garip şeyler” anlamına gelmektedir. Bu çeşit eserlerden, Ebû Hâmid Muhammed el-Gırmâtî'nin (ö. 565/1169) yazdığı *Kitâbü'l-Mugrib an bazı acâibi'l-Mağrib* ile *Tuhfetü'l-elbâb ve Nuhbetü'l-acâib* adlı eserler sadece birer seyahat ve coğrafya kitabı olmayıp pek çok “acâib”i ve mitolojik bilgileri de ihtiva ederler. Kazvini'nin (ö. 682/1283) kaleme aldığı *Acâibü'l-mahlûkat* ve *garâibü'l-mevcûdât* adlı coğrafik ve kozmografik eser ise kendi türü içinde çok beğenilmiş, kısaltılarak veya aynen tercüme edilerek, bazan da ilâvelerle İran ve Türk edebiyatlarına kazandırılmıştır. Ne var ki bu konu Kazvini'den önce de Arap ve İran edebiyatlarında ele alınmış, değişik veya aynı adlarla bazı eserler yazılmıştı. Meselâ İbnü'l-Esîr İzzeddin el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *Tuhfetü'l-acâib ve tuhfetü'l-garâib* adlı Arapça eseri ile Kazvini'den bir asır önce Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî es-Selmânî'nin yazdığı aynı adı taşıyan eser buna örnek gösterilebilir. Bkz: Günay Kut, “*Acâibü'l-Mahlûkât*”, *DA*, C: 1, s. 316.

benzeyen bir mağara mevcuttur. Buraya giren hayvanlar, ateşin sıcaklığının şiddetinden dolayı hemen orada ölürlür. Keylesiyân dağı buradadır. *Tuhfetü'l-Garâib*'in yazarının dile getirdiğine göre, bu dağda bir yer vardır ve buranın üzerinde uçan her kuş hemen ölür. (Bu sebeple) etrafında ölü hayvanlar görülür, mâşallâh. Burada Ebü'r-Reyhân el-Hârizmî'nin *Âsârü'l-Bâkiye* isimli kitabında bahsettiği bir dağ vardır: “Türk topraklarında bir dağ vardır. Koyunlar üzerinden geçtiği zaman, taşların birbirine çarpmaması ve peşinden yağmur yağmaması için (koyunların) ayakları yün ile bağlanır.” Burada belhaş lacivert ve bîcâzek madenleri vardır. Bunların özelliği kaliteli kokusunun olmasıdır. (Ayrıca) sincap, samur, sansar, bozkır tilkisi, siyah tilki ve beyaz kurt mevcuttur. (Ayrıca) boz doğanlar, yeşim taşları, rahvan atlar ve güzel köleler bulunur.”⁵¹

“Tacirlerden birisinin anlattığına göre, Türk topraklarında bir yer vardır. Burada bir tahıl türü yetiştirilir ve meyvesi karpuz gibidir. Meyve görünmeye başlayınca, etrafına yeşillik ekilir. Meyve olgunlaştığında, yeşillik de mevcut olur. İşte bu esnada meyve yarılar ve buradan kuzu başı çıkar. Günlerce etrafındaki yeşillikleri yer. Sonunda güçlenir ve kabuğundan çıkar. Bu koyun türünü görenler konuştular ve şöyle dediler: “Şüphesiz ki bunlar koyuna benzer. Ancak ayakları uzun ve kuyruğu eksiktir. Türk topraklarında sefer yapan tacirlerin çoğu bunlar hakkında konuşmuştur. Başarıya erdiren Allah'tır.”⁵²

3. Tiflis/ تيفليس

“(Tiflis⁵³) korunaklı bir şehirdir ve ötesinde İslam yoktur. Burayı kısa Enüşîrvân kurmuş, Ümeyyeogullarının kölesi olan İshak b. İsmâil korunaklı hale getirmiştir. Kürr nehri (şehri) ikiye böler. Halkı Müslüman ve Hıristiyandır. Kürr nehrinin bir tarafında ezan okunur, diğer tarafında çan çalınır. Bahsettiklerine göre, şehir çam ağaçlarıyla kaplıdır. Mütevekkil, Buga'yı İshak b. İsmâil ile savaşmak için buraya gönderdiğinde, İshak savaşmak için ilerledi. Bunun üzerine Buga neftçilere emir verdi ve onlar şehre ateşli oklar attılar ve bu (çamları) yaktılar. Böylelikle şehir tümüyle yandı. Zira çam odunundan idi. (Bu esnada) 50 bin insan öldü.”⁵⁴

4. Cürcâniyye/ جرجانية

“(Cürcâniyye) Hârizm bölgesinin merkezî şehridir. Ceyhun kıyısında büyük ve meşhur bir şehirdir. Çok çeşitli eğlenceleri ve farklı iyilikleri bir arada

⁵¹ Kazvinî, *Âsâr*, ss: 517-18.

⁵² Kazvinî, *Âsâr*, s. 518.

⁵³ Tiflis Hz. Ömer devrinde başlayan Kafkasya'ya yönelik askerî harekât neticesinde Hz. Osman döneminde fethedildi. İlk fetihlerin ardından Tiflis'te bir garnizon yerleştirilerek emniyet sağlandı ve bölgeye Müslüman topluluklar iskân edildi. Daha sonraki yıllarda bölge Emevîler'le Bizanslılar arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne oldu. Bkz: Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, C: 41, s. 150.

⁵⁴ Kazvinî, *Âsâr*, s. 518.

toplamasıyla şehirlerin analarındandır. Buranın faziletleri üzerine İbn Mes'ûd'un⁵⁵ Hz. Peygamber'den (sav) aktardığı bir hadisten Zemahşerî⁵⁶ *Rebî'u'l-Ebrâr* kitabında bahsetmiştir. (Hz. Rasûlullâh) şöyle demiştir: “İsrâ gecesinde, Dördüncü semada, etrafında nurdan kandiller bulunan yaldızlı bir kasır gördüm. “Ey Cebrâil! Şu yaldızlı kasır nedir?” dedim. (Cebrâil:) “Burası Horasan topraklarında, Ceyhun civarında ümmetinin ele geçireceği bir ribâttır.” dedi. “Ceyhun nedir?” dedim. (Cebrâil:) “Horasan topraklarında bir nehirdir. Kim bu nehrin çevresinde yatağında ölürse, kıyamet günü şehit olarak dirilecektir.” dedi. “Ey Cebrâil! Neden böyledir?” dedim. (Cebrâil:) “Onların gaspları az ama hırsları çok *Türk* denilen düşmanları vardır. Kimin kalbinde onlardan bir korku oluşursa, kıyamet günü kabrinden şehitlerle birlikte şehit olarak dirilecektir.” Hasan'dan (şöyle nakledilmiştir:) “Doğu'da, her iki tarafı lanetli *Ceyhun* denilen nehrin kıyısında *Hârizm* denilen bir şehir vardır, değil mi? Muhakkak ki bu şehir meleklerle kuşatılmış ve çevrelenmiştir. Gelinin kocasının evine yol göstermesi gibi, o da cennete yol gösterir. Allah Teâlâ buradan 100 şehit diriltecek ve her bir şehit Bedir şehidine denk olacaktır.” Cürcâniyye halkı kalabalık olan büyük bir şehirdir. Halkının tümü, bakkal, kasap, fırıncı ve dokumacılar da dahil olmak üzere askerdir.”⁵⁷

“Anlattıklarına göre, hadiselerin birinde Sultan Muhammed b. Tekiş'⁵⁸ tuzağa düşürdüler ve Müslümanlardan pek çok kişiyi öldürdüler. Sultan ile birlikte bir miktar asker dışında kurtulan olmadı. Bunun üzerine (sultan), insanların sayılarının azlığını görmemesi için şehre gece girdi. İnsanlar az kişiyle döndüğünü görmediler. Günün ilk (saatlerin) 30 bin atıyla birlikte ilerledi ve düşmanın karşısına çıktı.”⁵⁹

“Cürcâniyye halkının tümü Mutezilidir.⁶⁰ (Halkın) çoğunluğu kelim ilminde uzmandır. Hatta çarşılarında ve sokaklarında taassuba kaçmadan hoş münazaralar yaparlardı. Eğer taassuba kaçan birini görürlerse, hepsi onu ayıplar ve: “Sen sadece bir delil ile yenilebilirsin! Sakın cahillerin yaptıklarını yapma!” derlerdi. Halkı demirci, marangoz ve benzerleri gibi titiz zanaatkarlardır. Zanaatlarında titizlikte aşırıya kaçarlardı. Bıçakçılar fildişinden ve abanozdan aletler üretirler. (Bu aletler)

⁵⁵ İbn Mes'ûd, Ebû Abdîrahmân Abdullâh b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzelî'dir. (ö. 32/652-53) İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden biri, Küfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusudur. Bkz: İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *DİA*, C: I, s. 114.

⁵⁶ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir. (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimidir. Bkz: Mustafa Öztürk-M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DİA*, C: 44, s. 235.

⁵⁷ Kazvini, *Âsâr*, s. 519.

⁵⁸ *Muhammed b. Tekiş, Hârizmşâh Alâüddîn (Kutbüddîn) Muhammed b. Tekiş'tir.* (ö. 617/1220) *Hârizmşâhlar Devleti hükümdarıdır. (1200-1220) Bkz: Abdülkerim Özeydin, “Muhammed b. Tekiş”, DİA, C: 30, s. 581.*

⁵⁹ Kazvini, *Âsâr*, s. 519.

⁶⁰ Mutezilî, itikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebinde olanlar anlamındadır. Bkz: İlyas çelebi, “Mu'tezile”, *DİA*, C: 31, s. 391.

Hârizm'de, sadece İsfahan arazisindeki bulunan *Tark* denilen köyde üretilir. Kadınları dikiş ve nakış gibi güzel tığ işleri ve titiz ürünler üretirler.”⁶¹

“Anlattıklarına göre, bu şehrin kurulma sebebi şudur: Hükümdarlardan birisi ülkesindeki bütün dostlarına kızmıştı. Bunların bayındırlıktan uzak bir yere sürülmelerini emretti. Onları bu yere sürdüler ve bırakıp gittiler. Burası tarım ve hayvancılığın olmadığı, şehirle (bağlantısı) kesi bir yerd. Bir müddet sonra hükümdarın yanında onların bahsi geçti. (Hükümdar) onların durumlarına bakılmasını emretti. (Yanlarına) vardılar ve onları kulübeler kurmuş ve balık avlayarak beslenmiş olarak buldular. Yanlarında çok miktarda odun vardı. Onlara: “Nasılısınız?” dediler. Onlar: “(Yanımızda) işte şu odundan ve şu balıktan var!” dediler. Böylelikle bu yer *Hârizm* olarak isimlendirildi. Zira onların lisanında خوار et, رزم ise odun demektir. Hükümdar, sürülen adamların sayısınca onlara Türk esirlerden 400 cariyeye gönderdi. Böylelikle çoluk çocuk sahibi oldular ve nesilleri devam etti. Bu sebeple, görünüşleri Türklerin görünüşü, Tabiatları da Türklerin tabiatı gibidir. Kendilerinde güç ve kuvvet vardır. Burayı imar ettiler. Sonunda Allah Teâlâ'nın şehirleri içerisinde en güzeli ve en bayındırı oldu. Burada harap bir durum görülmez. Arazisinin çoraklığına ve soğğunun şiddetine rağmen, yapılaşma birbirine bitişik, köyler birbirine yakındır. Kasırlar ve evler çoktur. Kazalarında yapılaşma olmayan yer miktarı çok azdır. Bunlarla beraber çok ağaçlıktır.”⁶²

5. Hutlân/ ختلان

“(Hutlân) Türk topraklarında meşhur bir şehirdir. Anlattıklarına göre, iki dağ arasında bir halk vardır. *Tuhfetü'l-Garâib*'in yazarı şöyle dedi: “Yılın belirli bir döneminde 3 gün (boyunca) bu halktan çok miktarda av gelir. Bu günler geldiğinde, evleri ve çatıları av ile dolar. Daha sonra bir sonraki seneye kadar kesilir.” Beyanı bu şekildedir. Buradan, bu civarda benzeri bulunmayan rahvan atlar getirilir.”⁶³

6. Ahlat/ خلاط

⁶¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 520.

⁶² Kazvinî, *Âsâr*, s. 520.

⁶³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 523.

“(Ahlât) büyük ve meşhur bir şehirdir.⁶⁴ İrmîniye'nin merkezî şehridir. Geniş hayırları ve olgun meyveleri vardır. Suları bol, ağaçları çoktur. Halkı Müslüman ve Hristiyandır. Halkın dili Acemce, Ermenice ve Türkçedir.”⁶⁵

7. Hârizm/ خوارزم

“(Hârizm) şehirleri ve köyleri çok olan meşhur bir bölgedir. Geniş alanlı, açık arazilidir. Çok çeşitli eğlenceleri ve farklı iyilikleri bir arada toplar. Cârullah ez-Zemahşerî şöyle dedi: “Hârizm’de diğer bölgelerde bulunmayan faziletler, onun dışındaki şehirlerde müttelik olunmayan övülmüş hasletler mevcuttur. Şirk ehli burayı kuşatmıştı. Etrafında Türk kabileleri dolaşıyordu. Halkı onlarla sürekli olarak savaştı. Aralarında çatışma vardı. Bu konuda niyetlerinde ihlaslı, düşüncelerinde samimi oldular. Genellikle bütün olanlarda Allah zaferini gösterdi ve onlara galibiyet bahşetti. (Hârizm’in) özelliği, geçişi zor, yolu uzak, suyu bol ve tehlikesi çok olan vadidir. Halkı cesur yürekli ve kendileri onurlu kişilerdir. İstikametleri ve diyanetleri vardır. Vefa ve emanet sahibidirler. Dinleri hayırları sevmek, şerlerden nefret etmek, yabancılara ihlanda bulunmak ve zayıfları korumak üzerinedir. Hârizm’e has olan (özelliklere) gelince; bunlar rahvan atlar, güzel köleler, doğan ve şahin (türü hayvanlar), *Dıvârî* (denilen) vergi, develer ve renkli kıyafetlerdir. Meyveleri en hoş, lezzetli, tatlı, verimli ve güzel olanlarıdır. Havası en sıhhatli havalardandır. Suyu en tatlı sularındadır. Karpuzunun bolluğunun bir benzeri yoktur.” Zemahşerî'nin sözleri (bu şekilde) sona erdi. Ceyhun nehri buradadır. el-A'mûd şöyle dedi: “Ceyhun nehri, Bezehşân sınırından çıkar ve *Ceryân* olarak bilinir. Huttel ve Vahş sınırında kendisine nehirler katılır ve büyük bir nehir haline gelir. Büttem ve Sagâniyân nehirleri ve Türk ülkesinden çıkan Vahşâb'ın sularıyla birleşir. Böylelikle buradaki bir dağdan Vahş topraklarına ulaşır. (Üzerinden) köprü ile geçilir. Dünyada suyun çokluğunun bu şekilde daralarak (aktığı) bir başka yer bilinmez. Köprü Huttel ile Vâşcird arasında sınırdır. Daha sonra pek çok şehirden geçerek Hârizm’e ulaşır. Hârizm kadar kendisinden faydalanan başka bir ülke yoktur. Hârizm'den uzanıp geçer ve *Hârizm gölü* olarak isimlendirilen göle dökülür. (Gölün) Hârizm ile arası altı gündür.”⁶⁶

⁶⁴ Hılât (Ahlât) Van gölünün kuz eybatı kıyısında mezar âbideleriyle meşhur tarihi bir şehir ve bugün Bitlis'e bağlı ilçe merkezidir. Şehrin en eski sakinleri olan Urartular buraya Halads, Ermeniler Şaleat (Şaliat), Süryâniler Kelath, Araplar Hılât, İranlılar ve Türkler ise Ahlat demişlerdir. Ahlat Hz. Ömer devrinde Cezîre fâtihî İyâz b. Ganm tarafından fethedildi (20/640-41). Yapılan antlaşmaya göre Ahlat beyi (batrik, patrici) vergi ödemeyi kabul ederek İslâm devletinin himayesine girdi. Emevîler devrinde Muâviye'nin ölümüyle başlayan iç karışıklıklar sırasında Ahlat ve yöresindeki halk da isyan ederek Bizans hâkimiyetine girdi. Ancak Emevîler'in Cezîre valisi Muhammed b. Mervân tarafından şiddetli bir şekilde cezalandırıldılar ve bölge Cezîre valiliğine bağlanarak oradan gönderilen âmillerce idare edildi. Bkz: Faruk Sümer, “Ahlât”, *DİA*, C: 2, s. 19.

⁶⁵ Kazvinî, *Âsâr*, s. 524.

⁶⁶ Kazvinî, *Âsâr*, s. 525 vd.

8. Şâş/ شاش

“(Şâş) Seyhun nehrinin arka tarafından Türk ülkesine sınır olan bir bölgedir.⁶⁷ Türklere karşısında en büyük sınır bölgesi idi. Allah’ın ülkeleri arasında hayrı en bol ve en nezih olanıydı. Evlerin tümünden su akar ve tamamı yeşille kaplıdır. Askerlerin ihtilafı sebebiyle Sultan Muhammed Hârizmşah döneminde harabe oldu. Askerler ilerledi, hükümdarı öldürdü ve zabtının zor olması nedeniyle halkını sürdü. Geriye işte bu yurtluk, nehirler, ağaçlar ve çardaklarıyla beraber çiçekler kaldı. Bütün bunlar Tatarların ortaya çıkışından önceydi.”⁶⁸

“Esbera dağı buradadır. İstâhrî şöyle dedi: “Bunlar yağ (neft) çıkan dağlardır. (Ayrıca) turkuaz, demir, tunç, kurşun ve altın madenleri vardır. Onlardan birisi taşları siyah olan ve kömürün yandığı gibi yanan dağdır. Bir veya iki yükü bir dirheme satılır. Yandığında küllü bembeyaz olur ve elbiselerin beyazlaştırılmasında kullanılır.”⁶⁹ Bir benzeri başka bir ülkede bilinmez. Tabiatıta sırrını Allah’tan başkasının bilmediği şaşırıtcı şeyler vardır.”⁷⁰

9. Tarâz/ طراز

“(Tarâz) Şâş ülkesinin ucunda, Türkistan tarafındadır. Burası İslam ülkelerinin sınırıdır. Zira, burayı geçince Karlukların⁷¹ obalarına girersin. Taraz hayrı bol, havası latif, suyu tatlı, toprağı bereketli ve cennetten bir parçaya benzeyen bir şehirdir. Zira halkı oldukça güzel yüzlüdür. Bu yörede en güzel yüzlü olanlar onlardır. Sınırdaki kadınlarının ve erkeklerinin yüzlerinin güzelliği darbimesel olarak anlatılır. Ebü’l-Hasan b. Zeyd el-Beyhakî⁷² şöyle dedi:

⁶⁷ Şâş, Özbekistan’ın kuzeydoğusunda Siriderya’nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur; tarihi milâttan önce II. binyıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çâç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi olarak geçer. Bu isimler şehrin şimdiki adı gibi taş mânasıyla irtibatlıdır. Çâç, Arap kaynaklarına Şâş biçiminde bölgenin ve şehrin adı olarak kaydedilmiştir. Bkz: Abdullah Muhammedcanov, “Taşkent,” *DİA*, C: 40, s. 145.

⁶⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 538.

⁶⁹ Bkz: İstâhri, *Mesâlikü’l-Memâlik*, Brill, 1927, s. 334; İstâhri, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020, s. 276.

⁷⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 538.

⁷¹ Karluklar, Orta Asya tarihinde önemli roller oynayan bir Türk boyudur. Çinliler’in Ko-lo-lu, Ka-la-luk; müslümanların Halluh, Harluh, Harlıg; Tibetliler’in Garlog; Soğdlar’ın Grr-wgt ve Moğollar’ın Har-lu-ut şeklinde kaydettikleri karluk kelimesinin “kar yığını” veya “karışmış” anlamında olduğu ileri sürülmektedir. Karluklar Çin kaynaklarına göre Göktürk Federasyonu’nun önemli gruplarından birini oluşturuyor ve Beşbalık’ın kuzeybatısında, daha yoğun biçimde de Altay dağlarının batısındaki Kara İrtiş nehriyle Tarbagatay yöresinde yaşıyorlardı. Bkz: Hüseyin Salman, “Karluklar”, *DİA*, C: 24, s. 509.

⁷² Beyhakî, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî’dir. (ö. 470/1077) *Târîh-i Beyhakî* adlı eseriyle tanınan Gazneliler devri tarihçisi ve devlet adamıdır. Bkz: Tahsin Yazıcı, “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, C: 6, s. 63.

“Geyik kanımı mübah kıldı ve gözlerimi uyutmadı,
 Türk soyundan olup Tarâz geyiklerindedir,
 Yanaklarında ipek kumaş güzelliği,
 Yanakları Tarâz gibi misk kokar,
 Ay halesi ile bülbül nağmesi,
 Tavusun güzelliği ile atmaca gayreti.”⁷³

10. Mâverâünnehir/ ماوراء النهر

“(Mâverâünnehir) “nehrin arka tarafı” ile kastedilen (nehir) Ceyhun’dur. Hayrı en bol, en bereketli ve en nezih yörelerdendir. Burada meraların, tarlaların, köylerin, şehirlerin ve yapılaşmanın olmadığı boş bir yer yoktur. Havaşı en sağlıklı havalardan, suları ise en tatlı ve hafif sulardandır. Tatlı suları bütün dağlarına ve çevresine yayılmıştır. Toprağı en bereketli topraklardandır. Şehirleri Buhâra, Semerkand, Cend ve Hucend’dir.”⁷⁴

“Halkı dininde hoşgörülü, ilim, hayır ve sulh ehlidir. Mâverâünnehir’in çoğu yerinde insanlar tek bir evde gibidir. İster yerli ister yabancı olsun, birisi buradaki birisinin evine sanki kendi evine iner gibi iner. Niyetleri, karşılık beklemezsizin ellerinde bulunanlarla tanıdıklarının dışındakilere cömert davranmaktır. İstahrî’nin anlattığına göre, kendisi Soğd’daki bir eve indi. Kapısına (kapanmaması için) kazık vurulmuş bir ev gördü. Bunun üzerine: “100 seneden fazladır bu kapı kapanmamıştır. Gece ya da gündüz ulaşan birisinin girmesine engel olunmaz.” dediler.⁷⁵ (Evlerin) çoğunluğu ribât binaları, yol imaretleridir ve ilim ehlerinden ya da cihat yolunda olanlar için vakıftırlar. Bunların olmadığı bir köy, bir misafir konağı ya da çorak arazi yoktur. Burada yollarından (gelerek) inenlerin tercih ettikleri ribâtlar mevcuttur. (İstahrî) şöyle dedi: “Mâverâünnehir’de 10 binden fazla ribât vardır. Bunların çoğunda kendileri ve (binek) hayvanları için ihtiyaç duydukları yiyecek ve yem mevcuttur.”⁷⁶ Maveraünnehir’in tamamı Hârizm sınırından İsbîcâb’a kadar sınır bölgesidir. Burada Oğuz Türkleri vardır. İsbîcâb’dan Fergana’ya kadar Halaç Türkleri⁷⁷ mevcuttur. Mâverâünnehir, Hârizmşah Muhammed b. Tekiş 600/ 1204 senesinde burayı ele geçirinceye kadar bu şekilde kaldı. (Muhammed) suçluları sürdürdü ve *Hanlar* olarak bilinen Mâverâünnehir hükümdarlarını öldürdü. Bütün yöreyi ele geçirince, burayı

⁷³ Kazvini, *Asâr*, s. 544.

⁷⁴ Kazvini, *Asâr*, s. 557.

⁷⁵ İstahrî, *Mesâlik*, s. 289; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 246.

⁷⁶ İstahrî, *Mesâlik*, s. 290; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 247.

⁷⁷ Halaç, bir Türk aşiretidir. Türkler arasında Kalaç diye anılan Halaçlar, IX. yüzyıldan itibaren İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde “Halac” (الخلاج), “Halaciyye” (الخلجية) imlâsı ile kaydedilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, kabile hakkında bilgi verirken Yirmi İkiler’in onlara Türkçe “aç kal” anlamında Kal-Aç dediklerini ve sonradan bunun Halaç’a döndüğünü söyler. Bkz: Enver Konukçu, “Halaç”, *DIA*, C: 15, s. 228

kontrol etmekten aciz kaldı. Bunun üzerine askerlerini gönderdi, yağmaladı ve insanları çıkarttı. Çardaklarının üzerindeki bahçelerinin güzelliğini ve bol bol akan sularını vafsettiğim işte bu yurtluk boş ve şenliksiz kaldı. Bunun ardından 617/1220'de senesinde Tatar askerleri ortaya çıktı ve onlar da kalanları harabettiledi. Günümüzde olanlardan birkaçı kaldı. Zevalden ve bozulmadan uzak olan (Allah'ı) tesbih ederim. O'nun dışındakiler bir halde bir başka hale değişir.”⁷⁸

11. Mûgân/ موغان

“(Mûgân) Azerbaycan'da, köyleri ve ovaları bulunan geniş bir vilayettir. Erdebil'den Tebriz'e giden kişinin sağında kalır. Burası sıcak iklimdir; Azerbaycan'ın tamamı ise soğuk iklimdir. Çayırlarının çok ve refahının bol olmasından dolayı burada Türkmenlerin evleri mevcuttur. Ebû Hâmid el-Endelûsî⁷⁹ şöyle dedi: “Burada çok sayıda kazası bulunan büyük bir kale gördüm. Yılanların ve sürüngenlerin çokluğundan dolayı halkı buradan kaçmıştı.”⁸⁰

6. ALTINCI İKLİM

“(Altıncı iklimin) başı, Gündönümünün gölgesi öğle vakti yedi adım ve 6/10 adım olduğu yerdir. Sonunun gölgesi, başının gölgesine göre sadece bir adım fazla olur. Doğu'da Türk yurtlarından başlar, Kânî, Tûn, Kırgız, Kîmâk Dokuzoğuz, Türkmen toprakları, Hazar ülkesi, Lân ve Serîr'den (ilerleyerek) Kustantiniyye, Büyük Roma, Alman ülkesi, Frank (ülkesi) ve Endülüs'ün kuzeyinden geçer ve Akdeniz'de sona erer. Bunların en uzun günleri, iklimin başında 15 saat, yarım (saattir.) (İklimin) sonunda 15 saat, yarım ve çeyrek (saattir.) Doğu'dan Batı'ya doğru ortasından boyu 7 bin 175 mil 63 dakikadır. Eni 215 mil 39 dakikadır. Kapsadığı alan 2 milyon 46 bin 20 mil ve birkaç dakikadır.”⁸¹

1. Burtâs/ برطاس

“(Burtâs) Hazar'da, İtil nehri kenarına yayılmış geniş bir vilayettir. Halkı Müslümandır. Diğer bütün dillerden farklı bir dilleri vardır. Kışın barındıkları yapıları ahşaptandır. Yaz gelince, (yazlık) evlerinde yayılırlar. Burada oldukça güzel bir tilki türü vardır. Tüyü çok, rengi kırmızıdır. Derileri Burtâsiyye kürküdür. Yazları geceler çok kısadır; yaklaşık bir saattir. Bu sebeple yolculuk yapan kişi bir fersahtan fazla gitmeye hazırlık yapamaz.”⁸²

⁷⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 559.

⁷⁹ Gırnâtî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdîrrahmân (Abdîrrahîm) b. Süleymân el-Mâzinî el-Gırnâtî'dir. (ö. 565/1169) Endülüslü coğrafyacı ve seyyahıdır. Bkz: Mehmet Özdemir, “Ebû Hâmid el-Gırnâtî”, *DİA*, C: 10, s. 128.

⁸⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 564.

⁸¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 575.

⁸² Kazvinî, *Âsâr*, ss: 579-580.

2. Becenâk (Peçenek) Ülkesi/ بلاد بجنك

“(Becenâk ülkesi) Slavların yakınlarında, Altıncı iklimde bir Türk kavimidir.⁸³ Uzun bıyıklı ve uzun sakallı bir kavimdir. Çokluk, kuvvet ve dayanıklılık özellikleridir. Asla kimseye haraç vermezler. İçlerinden birisi diğerine aslan gibi saldırır. İnsanlara gösteriş olarak kadınlarıyla cima ederler. Yiyecekleri darıdır. Ülkeleri yürüyerek 12 gündür.”⁸⁴

3. Becâ Ülkesi/ بلاد بجا

“(Becâ ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek bir aylıktır. Onlar müşrik (bir kavimdir.) Hükümdarlarına secde ederler ve Tahtâh'a vergi öderler. İneği kutsarlar ve onu ta'zîm ederek etini yemezler. Ülkelerinde üzüm, incir ve siyah alıç çoktur. Burada ateşin yakmadığı ağaç(ların) odunu vardır. İşte bu ağaçtan (yapılma) putları mevcuttur. Hıristiyan tarikatçılar bu odunu alırlar. İddia edildiğine göre, Hz. İsa'nın (as) çarımha gerildiği tahta bundandır.”⁸⁵

4. Bugrâc Ülkesi/ بلاد بغراج

“(Bugrâc ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Sakalsız bıyıkları vardır. Ülkeleri yürüyerek bir aydır. Saygın bir hükümdarları vardır. Bahsedildiğine göre Yahyâ b. Zeyd soyundan bir Alevîdir. Yanlarında altın süslemeli, arkasında Zeyd'e *mersiye* olarak (yazılmış) beyitler bulunan bir Mushaf bulunmaktadır. (İşte bu) Mushaf'a ibadet ederler. Onların yanında Zeyd Arapların hükümdarı, Ali b. Ebî Tâlib ise Arapların ilahıdır. Bu Alevî soyundan olmayan birisini hükümdar yapmazlar. Gökyüzünü karşılarına alarak ağızlarını açarlar, gözleri (göğe) dikerler ve şöyle derler: “Arapların ilahı buradan inip, buraya tırmanır.” İşte bu hükümdarların mucizesi şudur: Zeyd'in soyundan olanlar uzun sakallı, dik burunlu ve geniş gözlüdür. İşte bu kavmin atlı askerleri ve adamları çoktur. Zanaatları silah üretmektir. Gerçekten çok güzel (savaş) aletleri üretirler. Yiyecekleri darı ve koyun etidir. Ülkelerinde inek ya da keçi yoktur. Kıyafetleri keçedir. Buradan geçenlerden malının öşrünü almak adetlerindedir.”⁸⁶

5. Tatar Ülkesi/ بلاد تاتار

“(Tatar ülkesi) Türklerden büyük bir soydur. Altıncı iklimin doğusunda yerleşiklerdir. Kalplerinin katılığı, tabiatlarının kabalığı, bedenlerinin kuvvetliliği, sert tabiatlı oluşları, düşmanlığı ve kan dökmeyi sevmeleri ve hayvanlara işkence etmeleriyle vahşi hayvanlara benzerler. Onların ortaya çıkışları Hz. Rasûlullâh'ın

⁸³ Peçenekler, IX-XII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki stepelerde yaşayan bir Türk boyudur. Peçenekler hakkındaki ilk bilgiler IX. yüzyıl Arap kaynaklarında yer alır. Bkz: Faruk Sümer, “Peçenekler”, *DİA*, C: 34, s. 213

⁸⁴ Kazvini, *Asâr*, s. 580.

⁸⁵ Kazvini, *Asâr*, s. 580.

⁸⁶ Kazvini, *Asâr*, ss: 580-581.

(sav) mucizelerindedir. Ebî Bürde'nin⁸⁷ babasından rivayetine göre, (babası) şöyle demiştir: Hz. Rasûlullâh'ın (sav) yanında otuyordum. Şöyle dediğini duydum: “Muhakkak ki ümmetimi geniş suratlı, küçük gözlü bir kavim sürükleyecektir. Yüzleri üç defa dövülmüş kalkan gibidir. Sonunda onları Arap yarımadasına sürecektir. Birinciye gelince, onlardan kaçanlar kurtulacaktır. İkinciye gelince, bir kısmı helak olacak, bir kısmı kurtulacaktır. Üçüncüye gelince, tümü helak olacaktır.” (Ona:) “Onlar kimlerdir ya Rasûlullâh?” dediler. (Hz. Rasûlullâh:) “Onlar Türkler'dir. Nefsim elinde olan (Allah'a) yemin olsun ki, atlarını Müslümanların mescitlerine bağlayacaklardır.”⁸⁸ (Hz. Rasûlullâh'tan (sav): “Allah'ın Doğu'da, ismi Türk olan bir ordusu vardır. İsyân edenlerden onlarla intikam alır. Nice gizlenenler ve silahsız olanlar vardır ki, merhamet dilerler ancak onlara merhamet edilmez. İşte bunun gördüğünüzde, kıyamet için hazırlanın.” Dinlerine gelince, onlar (bir din üzere) değillerdir ve helalleri ve haramları yoktur. Buldukları şeyleri yerler, Güneş'e secde ederler ve onu *ilah* olarak isimlendirirler. Diğer Türklerin (dilinden) farklı bir dilleri vardır. Yazdıkları yazı, diğer yazılardan farklıdır. Kadının biri anlattı ve şöyle dedi: “Bir müddet onlarda esir kaldım. Beni esir alan adamın hastalandığı anlaşıldı. Durumunu akrabalarına söyledi. (Onlar:) “Belki de bu kadın ona bir şey yedirdi.” dediler. Beni öldürmeye kalkıştılar. Hasta olan kişi beni öldürmelerine engel oluyordu. Bir gün kalabalık bir şekilde toplandılar ve bir keçi getirdiler. Beni üzerine bindirdiler. Elinde çevirdiği bir orakla büyücü kadın geldi. Bir şeyler okuyordu. Topluluk kınlarından çıkardıkları kılıçlarıyla yanımda duruyordu. O esnada altımdaki keçi gürtlüyle bağırды. Kavim geri döndü ve beni serbest bıraktılar. (Bana:) “Bu (durum) bizim zannettiğimiz gibi değildir.” dediler.”⁸⁹

6. Toğuzguz (Dokuzoğuz) Ülkesi/ بلاد تغرغز

“(Toğuzguz ülkesi) Türklerden bir kavimdir.⁹⁰ Ülkeleri yürüyerek 20 gündür. Tapınakları yoktur. Atları kutsarlar ve onun üzerinde duruşu güzelce yaparlar. Boğazlanarak kesilen ya da boğazlanmadan kesilen (hayvanları) Pamuk ya da keçe giyerler. Gökkuşağının çıkması onların nezdinde bayramdır. Saygın bir hükümdarları ve onun kasrının üzerinde altından bir otağı vardır. (Otağ) bin insanı alacak genişliktedir ve beş fersahtan görülür. Burada kan taşı vardır. Bu (taş), burnu veya bir başka (yeri) kanayana asılırsa, kanımı kesen bir taşır.”⁹¹

⁸⁷ Ebî Bürde, Ebü Bürde Büreyd b. Abdillâh b. Ebî Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî el-Kûfî'dir. (ö. 140/757 [?]) Muhaddistir. Bkz: M. Yaşar Kandemir, “Ebü Bürde, Büreyd b. Abdullah”, *DİA*, C: 10, s. 115.

⁸⁸ “Hadislerde Türkler” ile ilgili olarak bakınız: Abdülkerim Özyayın, “Türk”, *DİA*, C: 41, s. 475.

⁸⁹ Kazvîni, *Âsâr*, ss: 581-582.

⁹⁰ Dokuzoğuz, Göktürk ve Uygurlar'la çağdaş olan bir Türk kavimidir. Dokuz (Tokuz) Oğuz adına kaynaklarda ilk defa Orhun kitâbelerinde rastlanır. Bu tabir, “dokuz boydan meydana gelen Oğuzlar” anlamını taşır. İslâm kaynaklarında ise Toguz Guz şeklinde geçer. Bkz: Faruk Sümer, “Dokuz Oğuzlar”, *DİA*, C: 9, s. 500.

⁹¹ Kazvîni, *Âsâr*, s. 582.

7. Cakil Ülkesi/ بلاد جكل

“(Cakil Ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 40 gündür. Ülkeleri güvenilir ve huzurludur. İçlerinde Hıristiyanlar vardır. Aydınlık yüzlüdürler. Onlardan erkekler kızları, kız kardeşleri ve diğer mahrem olanlarla evlenir. Mecûsî değillerdir; ancak mezhepleri budur. Süheyl, Cevzâ ve Benât-ü Na’s (yıldızlarına) ibadet ederler ve Şi’râ’l-Yemânî (yıldızını) *Rabbü'l-Erbâb* olarak isimlendirirler. Nezaketlidirler, (dolayısıyla burada) kötülük görülmez. Bütün Türk kabileleri onların nezaketini ve yumuşak tabiatını arzular. Yiyecekleri arpa, burçak ve koyun etidir. Ülkelerinde inek ve deve yoktur. Kıyafetleri yün ve kürktür; bunlardan başkasını giymezler. Burada fâdezher (الفاذهر) taşı mevcuttur. Hükümdarları yoktur. Evleri ahşaptan ve kemiktendir.”⁹²

8. Hıtyân Ülkesi/ بلاد الختيان

“(Hıtyân ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 20 gündür. Diğer Türklerin aksine akıl ve sahih görüş sahibi insanlardır. Hükümdarları yoktur; bilakis her bir topluluğun hakemliğine başvurdukları akıl ve (sahih) görüş sahibi bir şeyhi vardır. (Ülkelerinden) geçenlere karşı bir haksızlıkları ve suikastları yoktur. Bir aydan az ya da çok itikafa girdikleri bir tapınakları vardır. Yiyecekleri arpa ve burçaktır. Sadece boğazlanmış hayvanın etini yerler. Boyanmış (kıyafet) giymezler. Burada, topraklarında kaldığı sürece keskin kokusu olan misk vardır. Buradan götürüldüğünde, (kokusu) değişir ve dönüşür. Burada, içerisinde yılanlar bulunan bir dağ vardır. Buna bakan kişi ölür. Ancak bunlar elbette buradan çıkmazlar. Burada hummayı sakinleştiren taş vardır. Ancak sadece onların topraklarında iş görür. (Topraklarında) kaliteli fâdezher (taşı) mevcuttur. (Bu taşın) alameti içerisinde kırmızı damarlar olmasıdır. Yanlarında faydalı sebzeler çöktür.”⁹³

9. Hırhîz (Kırgız) Ülkesi/ بلاد خرخيز

“(Hırhîz ülkesi) Türklerden kavimdir.⁹⁴ Ülkeleri yürüyerek bir aydır. Yönetiminde alim olan, itaat ettikleri bir hükümdarları vardır. Önünde sadece 40 yaşını aşanlar oturur. Dualarında okudukları ölçülü sözleri vardır. Güney yönüne doğru dua ederler. Senede üç bayramları vardır. Bayramlarda astıkları yeşil sancakları vardır. Zühal ve Zühre yıldızlarını kutsarlar. Merih'i uğursuz sayarlar. Vahşi hayvanlar topraklarında gerçekten çoktur. Yiyecekleri darı, pirinç, inek ve koyun etleri ile deve dışında diğer (hayvanların) etleridir. Bir tapınakları ve

⁹² Kazvini, *Asâr*, s. 582.

⁹³ Kazvini, *Asâr*, s. 583.

⁹⁴ Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre en eski Türk kabilelerinden olan Kırgızlar ilk devletlerini Ki-Ku, Kien-Kun veya Gen-gün, Gegun adıyla bugünkü Kırgızistan'ın doğusunda ve kuzeydoğusunda milâttan önce II. yüzyılda kurmuşlardır. Bir süre sonra bu devletin yıkıldığı ve Kırgızlar'ın Hun İmparatorluğu yönetimine girdiği anlaşılmaktadır. Hunlar'ın zayıflaması üzerine Baykal gölünden Tibet'e kadar uzanan sahada Hakas Devleti'ni kuran Kırgızlar, VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk Devleti'nin idaresi altına girerler. Bkz: Mehmet Saray, “Kırgızistan”, *DIA*, C: 25, s. 442.

yazdıkların bir yazıları vardır. İşlerinde görüş ve bakış (sahibidirler.) Bir kandili kendiliğinden sönmüncye kadar söndürmezler. Burada gece ışık veren taşlar vardır. Bu (taşlarla) kandillere ihtiyaç duymazlar.”⁹⁵

10. Harluh (Karluk) Ülkesi/ بلاد الخرخ

“(Harluh ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 25 gündür. Azgınlık ve zulüm ehlidirler. Yiyecekleri nohut ve mercimektir. Darıdan içki yaparlardı. Eti tuzlayarak yerlerdi. Kıyafetleri yündür. Duvarlarında eski hükümdarlarının resimleri bulunan bir tapınakları vardır. Evleri ise ateşin yakamadığı odundandır. Bu tür odun ülkelerinde çoktur. Burada gümüş madeni vardır ve bunu civa ile çıkarırlar. Burada Hindistan eriği (ağacı) ve (onun) gövdesi yerine (kullandıkları) bir ağaç vardır. Özsuyu hararetili şışliklere sürüldüğünde, anında iyileşir. Kutsadıkları yeşil taşlar vardır. Ona yakınlaşmak için kurban keserlerdi. Burada içerisinde yılanlar bulunan bir nehir vardır. Hayvanlardan birisinin bakışı üzerine düşecek olsa, kendisinden geçer.”⁹⁶

11. Hazar Ülkesi/ بلاد الخزر

“(Hazar ülkesi) Türklerden büyük bir soydur. Ülkeleri *Derbend* denilen Bâbü'l-Ebvâb'ın arkasıdır. (Hazarlar) iki sınıftır: Beyaz olan sınıf, soylu develere sahiptir. Esmer olan sınıfa Kara-Hazarlar denir. Binaları çamurla sıvanmış evlerdir. Çarşıları ve hamamları vardır. Yerleşimleri İtil nehri kenarıdır. *Belek* olarak isimlendirdikleri bir büyük hükümdarları vardır. İçlerinde kalabalık Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve putlara tapan bir halk vardır. İçlerinden bir kavim hüküm olunmasını istediğinde, onları kendi hâkimlerine gönderirler. Hükümdar aralarına girmez. Kavimlerden birinin kendi hâkimi vardır. Hükümdarlarının İtil nehrinin uzağında tuğladan kasrı vardır. Onandan başka tuğladan yapısı olan yoktur. Anlattıklarına göre, hükümdarları dört ayda bir (ata) biner. (Atına) bindiğinde askerleriyle arasında bir mil kadar mesafe olur. Kendisini birisi gördüğünde, secde ederek yer kapanır. Hükümdar geçinceye kadar bu şekilde kalır. Bir askeri birlik gönderdiğinde, (bu birlik) yenilgiye uğrarsa, kaçanların tamamını öldürürdü. Bunların kadınlarını, çocuklarını ve eşyalarını getirtir, (eşyalarını) hibe eder, (kadın ve çocuklarını) öldürürdü. Anlattıklarına göre, hükümdarları 40 yaşını geçtiğinde onu azlederler ve milislerince öldürülürdü. (Onun hakkında:) “Artık bunun akli eksilmiştir, hükümdarlık işlerini yapamaz.” derlerdi.”⁹⁷

12. Hatluh Ülkesi/ بلاد ختلخ

“(Hatluh ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 10 gündür. Diğer Türk kabilelerinden daha cesurdurlar. Çevrelerine saldırırlar. İşlerinde görüşleri ve önlemleri mevcuttur. Kız kardeşleriyle nikah yaparlar. Bir kadının sadece bir kocası

⁹⁵ Kazvini, *Âsâr*, s. 583.

⁹⁶ Kazvini, *Âsâr*, s. 583.

⁹⁷ Kazvini, *Âsâr*, ss: 584-585.

olur ve onunla evli kalır. Kocası öldüğünde ise, ömrünün kalanında bir daha evlenmezdi. Yanlarında kim Onlarda boşanma yoktur. Kadının mihrî kocasının malik olduğu şeylerin tamamıdır. Arpa, burçak, buğday ve evcil olmayan hayvanların etleridir. Eğer bir adam parası (mâl) olmayan bir kadınla evlenirse, onun mihrî velisine bir yıl hizmet etmektir. Yanlarında kısas meşrudur. Yaralanma ederiyle tazmin edilir. Ederini alır ve yaralı olarak ölürse, kanı heder olurdu. Hükümdarları kötülüğe şiddetle karşı çıkar ve bundan razı değildir. Hükümdarlığın şartı evlenmemektir. Evlenirse öldürülür.”⁹⁸

13. Rus Ülkesi/ بلاد الروس

“(Rus ülkesi) Türklerden büyük bir millettir. Ülkeleri Slavlara sınırdır. Makdisî'nin⁹⁹ anlattığına göre, onlar etrafını bir gölün çevrelediği vebalı bir adadadır. Burası onların kalesidir ve düşmanlarından korumaktadır. Ahmed b. Fadlân,¹⁰⁰ *Risâle*'sinde şöyle dedi: “Rusların ticaret (mallarıyla) İtil nehri kenarına geldiklerini görmüştüm. Bedenleri onlardan daha tam olanını görmedim; sanki bir hurma (ağacı) gibidirler. Sarışın, beyaz (tenlidirler.)”¹⁰¹ Onların diğer Türklere benzemeyen şeriatları ve dilleri vardır. (Hükümdarın) orduyu yöneten, halkın işlerini yürüten ve düşmanla savaşan bir halifesi vardır. 10 bin dirhemi olanın (hükümdarın) eşine altından bir gerdanlık vermesi adetlerindedir. Eğer 20 bin dirheme sahipse, iki gerdanlık verir. Bu sebeple bazen boynunda çok miktarda gerdanlık olurdu. Buldukları bir hırsız uzun bir ağaca asarlar ve parçalanıncaya kadar (orada) bırakırlardı.”¹⁰²

14. Guzz (Oğuz) Ülkesi/ بلاد الغز

“(Guzz ülkesi) Türklerden büyük bir millettir. Hıristiyanlıklar. Sencer b. Melikşah zamanına kadar Selçukoğulları sultanlarının itaatindeydiler. (Sencer) onlara haracı ödemeleri için haber gönderdi. (Vergi) tahsildarı¹⁰³ vergi ve töre olarak haracı (tahsil) için (topraklarına) geçti. İsmi *Tütî-Bek* olan hükümdarları onu vurdu ve tahsildar öldü. (Tütî-Bek) sultana özrünü bildirdi. Sultan özrünü uygun buldu; ancak taraftarları yağmalamayı, (onları) esir almayı ve parayı tahsil etmeyi istediler.

⁹⁸ Kazvini, *Asâr*, s. 585.

⁹⁹ Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî'dir. (ö. 390/1000 civarı) *Ahşenü 't-tekâsim* adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Bkz: Marina Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C: 27, s. 431.

¹⁰⁰ İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd'dır. (ö. 310/922'den sonra) İdil Bulgar Hanlığı'na gönderilen Abbâsî elçilik heyetinin kâtibî ve bu seferi anlatan seyahatnâmenin yazarıdır. Bkz: Saleh Muhammedoğlu Aliev, “İbn Fadlân”, *DİA*, C: 19, s. 477.

¹⁰¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlân Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul, Yeditepe Yay., 9. Bsk. 2019, s. 33.

¹⁰² Kazvini, *Asâr*, s. 586.

¹⁰³ Câbî, Osmanlılar'da vakıflara ait kira ve gelirleri toplayan görevlidir. “Mal ve haraç toplamak” anlamına gelen Arapça cebce kökünden türetilmiştir. Osmanlı öncesi İslâm ve Türk devletlerinde haraç ve vergi toplayan görevlileri ifade etmekte iken Osmanlılar'da erken dönemlerden itibaren daha çok vakıf gelirlerini toplayanlar için kullanılmıştır. Bkz: Mehmet İpşirli, “Câbî”, *DİA*, C: 6, s. 529.

Şöyle dediler: “Bunların özürleri kabul edilemez. Muhakkak ki sultana ihanet ve cüret etmişlerdir. Onlarla savaşalım ki, başkaları bu şekilde bir kaba davranış sergilemesin.” Sultan askerleriyle birlikte onların üzerine yürüdü. (Oğuzlar) yalvardılar ve tevazu gösterdiler. Sultana: “Kadınlarımıza ve çocuklarımıza merhamet et! Bizden öldürülenin diyetini kat kat al! Üzerimizdeki haracı da fazlalattır!” Bunun üzerine sultan yumuşadı; (ancak) arkadaşları kabul etmedi. (Oğuzlar) onlara karşı güvenlerini kaybettiler ve savaşa hazırlandılar. Şöyle dediler: “Biz hepimiz öldürülmüş olacağız. Fakat bundan sonraki savaşta her birimiz karşısındaki öldürmeden ölmeyeceğiz.” Kadınlar ve erkekler (atlarına) bindiler Müslümanlara karşı tek bir adamın hamlesi gibi hamle ettiler. Çok çirkin bir şekilde meydana çıktılar ve onları hezimete uğrattılar. Sultanı götürdüler ve Horasan ülkesine girip burayı harabeye çevirdiler. Yağmaladılar ve (buradakileri) esir aldılar. İşte bunlar 548/1153 senesinde oldu. Sultan bir sene esir olarak kaldı, sonra kaçtı. Mis’ar b. Mühelhil’in¹⁰⁴ anlattığına göre, onların taştan, ahşaptan ve sazdan (evleri olan) şehirleri ve tapınakları vardır. Hind’e ve Çin’e ticaretleri mevcuttur. Yiyecekleri buğday ve koyun etidir. Kıyafetleri keten ve kürktür. Burada barsak iltihabına iyi gelen beyaz bir taş ve kılıca sürtüldüğünde bir şey kesmez hale getiren kırmızı taş vardır. Ülkeleri yürüyerek bir aydır.”¹⁰⁵

15. Kîmâk Ülkesi/ بلاد كيمك

“(Kîmâk ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 35 gündür. Evleri hayvan derilerindedir. Yiyecekleri nohut, bakliyat, koyun ve keçinin erkeklerinin etidir. Bunların dişilerini yemezler. Burada yarısı beyaz, yarısı siyah üzüm vardır. Burada istediklerinde yağmur yağdırdıkları taşları vardır. Ovalık bir arazide, parçalar halinde buldukları altın madeni mevcuttur. (Ayrıca) selin ortaya çıkardığı elmas (madeni) mevcuttur. Yanlarında uyutan ve uyuşturan bitkiler vardır. Hükümdarları ve tapınakları yoktur. Yazdıkları bir yazları vardır. Herhangi bir derdi yoksa, 80 yaşını aşan kişiye ibadet ederlerdi. Burada *Menkûr* olarak isimlendirilen bir dağ ve (bu dağda) bir çukurda pınar mevcuttur. Ebü’r-Reyhân el-Hârizmî¹⁰⁶ *Âsârü’l-Bâkiye*¹⁰⁷ kitabında şöyle dedi: “Muhakkak ki bu çukur, büyük kalkan kadardır. Suyu ağzına kadar gelmektedir. Belki de çok sayıda asker ondan su içmiştir; (yine) bir parmak kadar eksilmemiştir. Bu pınarın yanında insan ayak izi,

¹⁰⁴ Mis’ar b. Mühelhil Ebü Dülef Mis’ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî’dir. (ö. 390/1000 [?]) Arap seyyahı ve şairidir. Bkz: İnci Koçak, “Mis’ar b. Mühelhil”, *DİA*, C: 30, s. 176.

¹⁰⁵ Kazvîni, *Âsâr*, s. 588.

¹⁰⁶ Kazvîni’nin “Ebü’r-Reyhân el-Hârizmî” ile kastettiği kişi Bîrûnî’dir. Bîrûnî, Ebü’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî’dir. (ö. 453/1061 [?]) Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli eserler veren, Türk - İslâm ve dünya tarihinin en tanınmış ilim adamlarından biridir. Bkz: Günay Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, C: 6, s. 206.

¹⁰⁷ Ebü Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev: D. A. Batur, İstanbul, Selenge yay., 2011, s. 268.

parmaklarıyla beraber avuç izi ve iki dizinin izleri bulunan bir kaya vardır. Sanki secde etmiş gibidir. (Ayrıca) çocuğu ayak ve eşeğin toynaklarının izi mevcuttur. Oğuz Türkleri gördüklerinde buraya secde ederler. Çünkü Hıristiyanlar bunları Hz. İsâ'ya (as) nispet ederler.”¹⁰⁸

16. Beldet-ü Behâ/ بلدة بها

“(Beldet-ü Behâ) Türk ülkesinden gelişmiş ve zengin bir şehirdir. Halkı Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Mecûsî ve puta tapıcılarıdır. Bayramları çoktur; zira her bir kavmin diğerlerine uymayan bayramı mevcuttur. Behâ yurdu yürüyerek 40 gündür. *Behâ* olarak isimlendirdikleri güç ve siyaset sahibi saygın/ azîm hükümdarları vardır. Burada göz iltihaplarına faydalı olan taşlar ile dalağa faydalı olan taşlar vardır. Burada kaliteli çivit bulunur. Türk ülkeleri ve kabileleri üzerine olan bu (bilgilerin) Mis'ar b. Mühelhil bildirmiştir. Muhakkak ki o seyyah olduğu için bütün buraları görmüştür.”¹⁰⁹

17. Beykar/ بيقر

“(Beykar) Şervân arazisinden korunaklı bir kaledir. Kalenin üzerinde, zamanı geçtiğinden dolayı faydası bilinmeyen taştan heykeller ve resimler vardır. Burada kapısında şunlar yazılı olan bir emirlik konutu vardır: “Bu evde 11 ev vardır. İçeri giren kişi 10 evi görebilir. (Böylece) amacını gerçekleştirdi. 11'inci (ev) kimsenin bilmediği bir yere yerleştirildi. Zira içerisinde hükümdarın hazinesi vardır.”¹¹⁰

18. Türkistan/ تركستان

“Bahsetmiş olduğumuz gibi Yedi iklimden her birinin doğusu Türklerin yerleşimleridir. (Türklerin) ülkeleri Birinci iklimden Yedinci iklime kadar enlemesine uzanır. Dayanıklılık ve cesaret, kalplerinin katılığı, vahşi hayvanlara benzemeleri, tabiatlarının baskın tarafı zulüm, zorbalık ve tahakküm olarak onların diğer milletlerden (daha) seçkin olduklarını açıklamıştık. Vahşi hayvan tabiatı gereği bir malı zorla almaya göremezsin. İlgileri baskın düzenleyerek saldırmak, geyik aramak ve kuş avlamak üzerinedir. Onlardan birisi esir olarak alınsa ve kölelik içerisinde büyüse, güç ve kuvvete kavuştuğu zaman, askerlerin lideri ve efendisi olmak ister. Üstelik (kendisini yetiştirene) karşı çıkararak onun makamına oturmak ister. Yetiştirme hakkını ve geçmişteki nimetleri de unuttur. Türklerin nefsi kötülüğe ve şeytanın itaat etmek olan fesada meyillidir. Çoğunlukla putlara, yıldızlara, ateşe taptuklarını veya Hıristiyan olduklarını görürsün. Sihir yapmaları ve taşla yağmur yağdırmalarının dışında bahsedilen şaşırtıcı yönleri yoktur. Bu taşın özellikleri geniş bir şekilde anlatılmıştı. *Tuhfetü'l-Garâib*'in yazarının anlattığına göre, Türk topraklarında *Zânek* denilen bir kavmin dağı vardır. Bunlar tarımı ve hayvancılığı olmayan insanlardır. Dağlarında altın ve gümüş çoktur. Bazen koyun başı gibi büyüğü bulunur. Bunlardan küçük parçalar alan kimse onlardan fayda görür. Büyük

¹⁰⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 588.

¹⁰⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 589.

¹¹⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 589.

parçalar alan kimsenin kendisi ve parçanın bulunduğu evin halı ölür. Eğer yerine geri bırakırsa, ölüm onlardan kesilir. Eğer yabancı birisi (büyük parça) alırsa, ona bir zararı olmaz. Anlattıklarına göre, Türkistan’da *Cebelü’n-Nâr* denilen bir dağ vardır. İçerisinde büyük bir eve benzeyen bir mağara vardır. İçerisine giren bütün hayvanlar anında ölür.”¹¹¹

19. Şâbur/ شابر

“(Şâbur) Bâbü’l-Ebvâb yöresinde küçük bir yerleşimdir. Beycen ılıcası buradadır. Derin bir ılıcadır. Türk hükümdarı Efrâsiyâb Beycen’de Farsların liderine karşı zafer kazandı. Elde edebileceği şeylerin çokluğu dolayısıyla onu olay yerinde öldürmek istemedi ve zincirleyip bu ılıcaya hapsederek eziyet etmek istedi. (İlıcanın) başına büyük bir kaya bıraktı. Rüstem eş-Şedîd gizlice onu kaçırdı. İlıcanın başındaki taşı kaldırıp içerisine attı. Onunla birlikte Fars ülkesine geldi. Türkleri karşılaşıp onları belaya uğratmak üzere askerleriyle Beycen’e geri döndü. İlıcanın başındaki taş buraya bırakılmıştı. İnsanlar bunun büyüklüğüne şaşırmışlardı. Rüstem onu tek başına kaldırdı. *Şehnâme*’de Beycen kıssasında bahsi geçen Dicletü’l-Hanâzir buradadır.”¹¹²

20. Fârâb/ فاراب

“(Fârâb) Sâgû şehri yakınlarında, Türk sınırında bir vilayettir. Alanı en ve boy olarak bir günden azdır. Ancak burada korku ve mukavemet vardır. Arazisi çorak ve çalılıktır. Edîb, fâdil İsmâil b. Hammâd el-Cevherî¹¹³ buralıdır. *Kitâb-u Şihâhu’l-Lüga*’nın yazarıdır. Aynı şekilde, dayısı İshak b. İbrâhim de dayısı olur. *Dîvânü’l-Edeb*’in yazarıdır. Şaşırtıcı olan tarafı, her ikisi de Türk ülkesinin uzaklarından olmalarına rağmen, Arapça’nın imamlarından olabilmeleridir.”¹¹⁴

21. Fergana/ فرغانة

“(Fergana) Mâverâünnehir’de bir yöredir. Türk ülkesine sınırdır. Hayrı çok ve ürünü boldur. İbnü’l-Fakîh¹¹⁵ şöyle dedi: “Burayı kisraların en hayırlısı Enûşirvân kurmuştur. Her ev halkından (birilerini) buraya nakletti ve *Herhâne* olarak

¹¹¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 590.

¹¹² Kazvinî, *Âsâr*, s. 600.

¹¹³ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî’dir. (ö. 400/1009’dan önce) Tâcü’l-luğa adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili âlimidir. Şihâhu’l-luğa, eş-Şihâh fi’l-luğa veya kısaca eş-Şihâh diye de bilinen eseri Arap sözlükçülüğü tarihinde tertip itibariyle yeni bir çığır açtığı gibi sadece sahih kelimeleri (Bedevî Araplar’dan gelen fasih kelimeler) ihtiva etmesi açısından da ayrı bir özellik arz etmektedir. Hulusi Kılıç, “Cevherî, İsmâil b.Hammâd”, *DİA*, C: 7, s. 459.

¹¹⁴ Kazvinî, *Âsâr*, s. 603.

¹¹⁵ İbnü’l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhim el-Hemedânî’dir. (III-IV./IX-X. yüzyıl) *Kitâbü’l-Bıldân* adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Bkz: Cengiz Tomar, “İbnü’l-Fakîh”, *DİA*, C: 21, s. 39.

isimlendirdi. Burada Türk ülkesine doğru uzanan dağlar vardır. İçerisinde üzüm, elma, ceviz ve diğer meyveler, reyhan (türlerinden) gül, menekşe ve bu ikisinin dışındakiler bulunur. Hepsi mubahtır; zira bir sahibi yoktur. İçerisinde ve Mâverâünnehir'in çoğu dağlarında mubah, (sahipsiz) fıstıklar vardır. Burada madenlerden altın, gümüş, civa, demir, bakır, turkuaz, karaboya, nişadır, yağ (neft) ve katran bulunur. Burada tıpkı kömür gibi taşları yanan bir dağ vardır. (Bu taşlar) satılır. Yandığı zaman külü kıyafetleri beyazlatmakta kullanılır. İstahrî¹¹⁶ şöyle dedi: “Bütün dünyada bu taş gibisini bilmiyorum.” Burada yazları, şiddetli sıcak olmasına rağmen donan pınarlar vardır. Kışları ise gerçekten çok sıcak olur. Öyle ki, yerin sıcaklığından dolayı zehirli hayvanlar burada kalırlar.”¹¹⁷

7. YEDİNCİ İKLİM

“(Yedinci iklimin) başı, gündüzün öğle vaktinin yedi buçuk adım ve 6/ 10 adım olduğu yerdir. Altıncı iklimde olduğu gibidir. Zira (altıncı iklimin) sonu (yedinci iklimin) başıdır. (Yedinci iklimin) sonu Gündönümünün gölgesi öğle vaktinde sekiz buçuk adım ve on buçuk adımdır. İçerisinde yapılaşma çok değildir. Zira burasının doğusu çalılık ve dağlıktır. Burada insanlardan uzak olarak Türk toplulukları yerleşiktir. Başgirt dağlarından, Tahmâkiyye, Sivâr ve Bulgâr sınırından geçer ve Okyanus'ta sona erer. Bu iklimin çok az arkasında Vîsû, Vernek ve Yûra gibi milletler vardır. (İklimin) aşağısı, yani güneye düşen tarafı, Altıncı iklimin kuzeye düşen tarafıdır. Bunların en uzun günleri, iklimin başında 15 saat, yarım ve çeyrek (saattir.) (İklimin) ortasında 16 saattir. (İklimin) sonunda 16 saat, çeyrek (saattir.) Doğudan batıya doğru boyu 6 bin 780 mil 54 dakikadır. Eni 85 mil 10 dakikadır. Kapladığı alan 1 milyon 224 bin 824 mil ve 49 dakikadır. Bu iklimin sonu yapılaşmanın da sonudur. Buranın ötesinde kendilerine karşı herhangi bir hazırlık yapılamayan ve vahşi (hayvanlara) benzeyen kavimler vardır.”¹¹⁸

1. Başgirt/ باشغرت

“(Başgirt) Kustantiniyye ile Bulgâr Türklere ait büyük bir soydur.¹¹⁹ Anlattıklarına göre, Muktedir-Billâh'ın Slavların hükümdarına (gönderdiği) elçisi

¹¹⁶ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. (ö. 340/951-52'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseriyile tanınan coğrafyacıdır. Bkz: Marina Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, C: 23, s. 203.

¹¹⁷ Kazvinî, *Âsâr*, s. 603.

¹¹⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 609.

¹¹⁹ Başgirt, Orta Asya Türk kavimlerindenir. Ural dağlarının kuzey ve doğu kısımları ile İdil (Volga) havzasının kuzey kesimini teşkil eden bozkırlarda yaşarlar. Yaşadıkları bölgeye Başkırdistan denir. Buranın başşehri Ufa'dır. Başkırt (Başkurt) Türkleri'ne mensup olan A. Zeki Velidi Togan'a göre Başkırt kelimesi Beş Ogur'dan gelmektedir. Başkırtlar'ın aslı Türkistan'ı terkederek kuzeye yönelen ve sonra batıya geçen Kıpçak Türkleri'ne dayanmaktadır. Hatta bir kaynağa göre bunlardan bir grup Macaristan'a kadar gitmiştir. X. yüzyıldan itibaren Başkırtlar'ın faaliyetleri hakkında daha geniş bilgiye rastlanmaktadır. Oğuzlar'ın X. yüzyılda batıya doğru harekete geçmelerinden sonra bölgenin nüfusça tenhalaşmasından istifade eden Başkırtlar Hive'ye (Hârizm) kadar indiler. Fakat aralarında sık sık meydana gelen kavgalar yüzünden Karakalpak hanlarının idaresini kabul etmek zorunda kaldılar. Devrin kaynaklarında Başkırtlar'ın XI.

Ahmed b. Fadlân Müslüman olunca şöyle dedi: “Başgirt bahsinde, Türklerden bir kavmin ülkesine vardık. Onları Türklerin en şerlileri, zorbalı ve en çok öldürenleri olarak bulduk. Onları: “Yazın rabbi, kışın rabbi, yağmurun rabbi, rüzgârın rabbi, ağaçların rabbi, insanların rabbi, hayvanların rabbi, suyun rabbi, gecenin rabbi, gündüzün rabbi, ölümün rabbi, hayatın rabbi, yeryüzünün rabbi, gökyüzünün rabbi vardır. (Gökyüzünün rabbi) en büyükleri olup, ittifakla bunları (etrafında) toplayandır. Bunların her biri ortağının yaptığından razıdır.¹²⁰ (İbn Fadlân’ın) anlattığına göre, turna kuşuna tapan bir kavim gördü. (Kendi kendime:) “Bu en şaşırtıcı şeylerden birisidir!” dedim ve onlara “turna kuşuna tapmalarının sebebi” sordum. Bunun üzerine: “Düşmanlarımızdan bir kavimle savaşıyorduk. Biz hezimete uğrattılar. Arkalarından turnalar bağıştı. Bunun bizim bir tuzağımız olduğunu düşündüler ve hezimete uğradılar. Evrenin (şansı) bizim lehimize onların aleyhine olarak geri döndü. Düşmanlarımızı hezimete uğrattığından dolayı onlara tapıyoruz.”¹²¹

“Başgirt’tan bir fakîhin anlattığına göre, Başgirt halkı büyük bir millettir. Çoğunlukla Hıristiyanlardır. İçlerinde, İmam Ebî Hanîfe mezhebinde Müslümanlar bir topluluk vardır. Tıpkı Hıristiyanların işte buralarda Müslümanlara ödedikleri gibi, onlar da Hıristiyanlara cizye öderler. Askeri ok olan bir hükümdarları vardır. Başgirt halkı evlerde yaşar. Kaleleri yoktur. Boylardan her bir boyun güç sahibine takdim edilmek üzere iktaları vardır. İktalar dolayısıyla aralarında husumet çok meydana gelir. Bunun üzerine Başgirt hükümdarı (bu durumu) gördü ve onlardan iktaları geri istedi. Onlara hazineye düşmanları yenmeleri için maaş ödenir. Tatarlar üzerlerine yürüyünce, Başgirt hükümdarı onlarla savaşmak üzere hazırlandı. Öncü (savaşçılar): “İktalarımızı bize geri vermezsen savaşmayız!” dediler. Bunun üzerine hükümdar: “Size bu şekilde (iktalarınızı) geri vermeyeceğim. Eğer savaşsanız kendiniz ve çocuklarınız için savaşsınız.” dedi. Bunun üzerine kalabalık bir topluluk ayrıldı. Böylece Tatar kılıcı engelsiz bir şekilde onlara baskın yaptı. Onları biçilmiş cansız ekin (gibi) bıraktılar.”¹²²

2. Becne/ بجنة

“(Becne) Türk ülkesinde bir yerdir. Burada, tepesinde taştan bir ev bulunan bir dağ vardır. Evin içerisinde kendisinden su kaynayan bir pınar mevcuttur. Evin arkasında, kendisinden su çıkan bir baca vardır. (Su) evden dağa, dağdan da yer doğru dökülür. Söz konusu sudan hoş bir koku yayılır.”¹²³

yüzyıla kadar şaman oldukları, fakat Moğol hâkimiyetinden önce İslâmîyet’i kabul ettikleri belirtilmektedir.

Bkz: Mehmet Saray, “Başgirt”, *DİA*, C: 5, s. 130

¹²⁰ R. Şeşen, *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, s. 20.

¹²¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 609-610.

¹²² Kazvinî, *Âsâr*, s. 610.

¹²³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 611.

3. Bulgâr/ بلغار

“(Bulgâr) Mânîtas denizi sahilinde bir şehirdir. Ebû Hâmid el-Endelûsî şöyle dedi: “Burası büyük bir şehirdir ve çam kerestesinden inşa edilmiştir. Suru ise meşe kerestesindedir. Etrafında sayısız ve hesapsız Türk milletleri yer alır. Kustantiniyye ile Bulgâr arası yürüyerek iki aylık mesafedir. Hükümdarları arasında savaş vardır. Bulgâr hükümdarı kalabalık ordusuyla birlikte gelir ve Kustantiniyye şehrine saldırılar düzenler. Ebû Hâmid el-Endelûsî şöyle dedi: “Bulgâr’da gündüz uzunluğu 20 saattir, gecelerine 4 saat kalır. Gündüzler kısaldığında tersi olur. Soğuk buralarda gerçekten çok şiddetlidir. Yazları ve kışları topraklarından kar eksik olmaz. Ebû Hâmid el-Endelûsî’nin anlattığına göre, salih bir adam Bulgâr (şehrine girdi. Hükümdar ve eşi hastaydılar ve hayattan ümitlerini kesmişlerdi. Onlara: “Sizi tedavi ettiğim takdirde benim dinime gireceksiniz.” dedi. (Hükümdar ve eşi:) “Evet!” dediler. İkisini tedavi etti ve İslâm dinine girdiler. Onlarla beraber o şehrin halkı da Müslüman oldu. Hazar hükümdarı bu durumu işitti ve büyük bir ordu ile onlara saldırdı. Bunun üzerine bu salih adam: “Korkmayınız! Onlara karşı geliniz! Allâh-u Ekber deyin!” dedi. Bu şekilde yaptılar ve Hazar hükümdarını hezimete uğrattılar. Bunun ardından Hazar hükümdarı onlarla sulh yaptı ve şöyle dedi: “Askerlerinizin içerisinde, boz atlar üzerinde cüsseli adamlar gördüm; benim arkadaşlarımı öldürüyorlardı” Salih adam: “İşte onlar Allah’ın askerleridir!” dedi. O salih adamın ismi Bulâr (بلار) idi. Bunu Araplaştırdılar ve Bulgâr dediler. Aynı şekilde Bulgârlı bir kadı *Târihü'l-Bulgâr*’da bundan bahsetti.”¹²⁴

“İmamü'l-Haremeyn’in¹²⁵ dostları idiler. Şiddetli soğuklarda Bulgâr hükümdarı kafirlerle savaşır ve onların kadınlarını ve çocuklarını esir alır. Bulgâr halkı soğuğa karşı en sabırlı olanlardır. Bunun sebebi yiyeceklerinin çoğunun bal ile kunduz ve sincap eti olmasıdır. Ebû Hâmid el-Endelûsî’nin anlattığına göre, kendisi Bulgâr topraklarında Hz. Hûd’a (as) iman etmiş olan Âd soyundan olup Kuzey yönüne kaçanlardan bir kişi gördü. Boyu yedi arşından fazlaydı. Adam beline doğru uzundu. Kuvvetliydi. Başkalarının baltayla kesmeyi beceremediği atın bacağına keserdi. Bulgâr hükümdarının hizmetindeydi. Kendisine ona yakınlaştırdı. Ona göre bir zırh ve kazan gibi bir miğfer yaptırdı. Savaşlara bunları bir araç üzerinde götürürdü; zira deve onu taşıyamazdı. Ağırlığı dolayısıyla savaşa araç üzerinde yürür ve yürürken yorulurdu. Elindeki uzun bir odunla yaya olarak savaşır ve kimsenin ona hamle etmeye gücü yetmezdi. Herhangi birimizin elindeki asa gibiydi. Türkler gördüklerinde ondan korkarlar ve hezimete uğrarlardı. Buna rağmen latif, barışçıl ve iffetli birisiydi. *Siyerü'l-Mülûk*¹²⁶ kitabında (şöyle anlatır:) “Hz. Hûd’a (as) iman

¹²⁴ Kazvinî, *Asâr*, s. 612.

¹²⁵ “İmamü'l-Haremeyn” ile kastedilen Cüveynî’dir. Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâburî’dir. (ö. 478/1085) Eş’arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir. Bkz: Abdülâzîm ed-Dîb, “Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn”, *DİA*, C: 8, s. 141.

¹²⁶ “*Siyerü'l-Mülûk*” ile kastedilen Nizâmülmülk’ün *Siyâsetnâme*’sidir. Bkz: Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev: M. T. Ayar, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 3. Bsk. 2011.

eden kavim kuzey ülkelerine doğru kaçtılar ve orada çoğaldılar. Bulgâr topraklarında kemikleri bulunmuştur. Ebû Hâmid şöyle dedi: Eni iki karış, boyu dört karış olan bir diş gördüm. Kafatası kubbe gibidir. Yeralında kar gibi beyaz ve fildişine benzer dişler vardır. Bir tanesinin ağırlığı 200 mendir. Hangi hayvana ait olduğu anlaşılmaz. Muhtemelen hayvan dişleri Hârizm'e götürülmüştür. Kafileler Bulgâr ülkesinden Hârizm'e bağlanır. Ancak yolları üzerinde Türklerin bulunduğu bir vadi vardır. Söz konusu dişler Hârizm'de çok yüksek değere satılır. Fil dişinden yapıldığı gibi bunlardan hokka ve tarak yapılır. Ancak bunlar fil dişinden yapılanlardan daha kuvvetlidir ve kırılmaz. Şaşırtıcı durumlardan biri olarak anlatıldığına göre, Vîsû ve Yûrâ halkları Bulgâr ülkesine girdiklerinde, yaz ortası olsa dahi hava soğuk olur. (Hava) kışa dönüşür ve ekinleri bozulur. Bu olay onların yanında meşhurdur. Bu ülkelerin halkından olanları Bulgâr'a sokmazlar. Burada başka bir ülkede bulunmayan bir kuş türü vardır. Ebû Hâmid şöyle dedi: Bu uzun gagalı bir kuştur. Gagasının ucu tıpkı Lâm-Elif gibi altı karış sağa, altı karış sola eğiktir. Yerken kapanır. Eti böbrek taşlarına ve mesaneye faydalıdır. Yumurtası karda veya buza düşecek olursa, ateş gibi erir."¹²⁷

SONUÇ

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Kazvinî Türkler ile ilgili olarak oldukça geniş bir coğrafyadan bahsetmektedir. Buna göre, Türklerden herhangi bir şekilde bahsedilmeyen Birinci İklim dışarıda bırakıldığında, diğer altı iklimde Türkler ilgili pasajlara yer almaktadır. İkinci İklim'de, Saymûr ve Kışmîr, Üçüncü İklim'de Eberkûh, Fergana, Kâdisiyye ve Killez, Dördüncü İklim'de Sâmerî, Turûz, Tamgâc, Kürân, Bilâdü'd-Deylem, Belh ve Zâveh, Beşinci İklim'de Bâbü'l-Ebvâb Türkistan Tiflis Cürcâniyye Hatlân, Ahlat, Hârizm, Şaş, Tarâz, Mâverâünnehir ve Mûgân, Altıncı İklim'de Burtâs, Becenâk (Peçenek) Ülkesi, Becâ Ülkesi, Bugrâc Ülkesi, Tatar Ülkesi, Toğuzguz (Dokuzoğuz) Ülkesi, Cakil Ülkesi, Hıtyân Ülkesi, Hırhîz (Kırgız) Ülkesi, Harluh (Karluk) Ülkesi, Hazar Ülkesi, Hatluh Ülkesi, Rus Ülkesi, Guzz (Oğuz) Ülkesi, Kîmâk Ülkesi, Beldet-ü Behâ, Beykar, Türkistan, Şâbur, Fârâb ve Fergana, Yedinci İklim'de Başgirt, Becne ve Bulgâr olmak üzere toplam 46 yerleşim yerinden Türklerden bahsetmiştir. Söz konusu alan hayli geniş bir coğrafya anlamına gelmektedir.

Her ne kadar yedi iklimin altısında Türklerden bahsedilse de özellikle Beşinci ve Altıncı iklimler Türklerin yoğun olarak buldukları bölgelerdir. Kazvinî de "her iklimin doğusunda Türkler bulunur" şeklinde toparlayabileceğimiz bir ifadeyi kullanmaktadır.¹²⁸ Söz konusu geniş coğrafyanın

¹²⁷ Kazvinî, *Âsâr*, ss: 613-614.

¹²⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 590.

gerek Kazvinî'den ve gerekse diğer coğrafya eserlerinden izini sürmek Türk dünyası çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Kazvinî'nin iklim başlarında vermiş olduğu bilgileri biz de aktardık. Zira bunlar astronomik içerikli bilgileri oluşturmaktadır. Eserde olduğu şekliyle tasnifi Yedi iklim bahsi üzerine tasarladık ve alfabetik sırayla söz konusu yerleşimleri verdik. Şehirlerden bahsederken, alıntıyı bütün halinde yapmak yerine ilgili olan yerleri vermeyi tercih ettik. Kimi yerlerde, okuyucunun ihtiyacı olduğunu düşündüğümüz konuları açıkladık.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı-İnceleme ve Değerlendirme-*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2019
- Ağarı, Murat, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve ilk Temsilcileri- İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 34, 2007, ss.: 169-192
- Ağarı, Murat, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİF Dergisi*, C.: 47, Sayı: II, 2006, ss.: 157-176
- Ağarı, Murat, "Kazvinî'nin Âsâr'ında Geçen Tabiata Dâir Bilgiler", *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 11, Y: 2006, ss: 60-87
- Ağarı, Murat, "Kazvinî'nin Âsâr'ında Türkler, Devletleri, Şehirleri ve Kültürleri Hakkında Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 214, Y: 2015, ss: 109-140
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *DİA*, C: 19, s. 477.
- Aydın, Mustafa, "Tiflis", *DİA*, C: 41, s. 150
- Ayengin, Tevhit, "Rükün", *DİA*, C: 35, s. 286
- Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah b. Mesûd", *DİA*, C: I, s. 114.
- Chang, N.-Kuan Lin, "Tibet", *DİA*, C: 41, s. 123
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, C: 31, s. 391.
- ed-Dîb, Abdülazîm, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, C: 8, s. 141
- Güner, Ahmet, "Merdâvîc b. Ziyâr", *DİA*, C: 29, s. 178
- İpşirli, Mehmet, "Câbî", *DİA*, C: 6, s. 529
- İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Brill, 1927
- İstahri, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020
- Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Bürde, Büreyd b. Abdullah", *DİA*, C: 10, s. 115
- Kazvinî, Zekerîya b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, tah.: F. Sezgin, Göttingen, 1848
- Kılıç, Hulusi, "Cevherî, İsmâil b.Hammâd", *DİA*, C: 7, s. 459
- Koçak, İnci, "Mis'ar b. Mühelhil", *DİA*, C: 30, s. 176.
- Konukçu, Enver, "Halaç", *DİA*, C: 15, s. 228

- Kut, Günay, “Acâibü'l-Mahlûkât”, *DİA*, C: 1, s. 316
- Kucur, Sadi S., “İsmâil b. Ahmed”, *DİA*, C: 23, s. 84
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Irak”, *DİA*, C: 19, s. 86
- Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, C: 6, s. 496
- Muhammedcanov, Abdullah, “Taşkent”, *DİA*, C: 40, s. 145
- Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev: M. T. Ayar, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 3. Bsk. 2011.
- Örs, Derya, “Siyâvuş”, *DİA*, C: 37, s. 309
- Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed b. Tekiş”, *DİA*, C: 30, s. 581
- Özaydın, Abdülkerim, “Türk”, *DİA*, C: 41, s. 475
- Özaydın, Abdülkerim, “Sencer”, *DİA*, C: 36, s. 507
- Özdemir, Mehmet, “Ebû Hâmid el-Gırnâti”, *DİA*, C: 10, s. 128
- Öztürk, Mustafa-M. Suat Mertoğlu, “Zemahşeri”, *DİA*, C: 44, s. 235.
- Salman, Hüseyin, “Karluklar”, *DİA*, C: 24, s. 509
- Saray, Mehmet, “Başkirt”, *DİA*, C: 5, s. 130
- Saray, Mehmet, “Kırgızistan”, *DİA*, C: 25, s. 442
- Sinanoglu, Mustafa, “Seneviyye”, *DİA*, C: 36, s. 521
- Sümer, Faruk, “Ahlat”, *DİA*, C: 2, s. 19
- Sümer, Faruk, “Dokuz Oğuzlar”, *DİA*, C: 9, s. 500
- Sümer, Faruk, “Oğuzlar”, *DİA*, C: 33, s. 325
- Sümer, Faruk, “Peçenekler”, *DİA*, C: 34, s. 213
- Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlân Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul, Yeditepe Yay., 9. Bsk. 2019
- Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C: 16, s. 229
- Taşagül, Ahmet, “Hazarlar”, *DİA*, C: 17, s. 116
- Tefazzulî, Ahmed, “Enûşirvân”, *DİA*, C: 11, s. 255
- Tolmacheva, Marina, “İstahrî”, *DİA*, C: 23, s. 203.
- Tolmacheva, Marina, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C: 27, s. 431.
- Tomar, Cengiz, “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, C: 21, s. 39.
- Tümer, Günay, “Bîrûnî”, *DİA*, C: 6, s. 206
- Yazıcı, Tahsin, “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, C: 6, s. 63.
- Yazıcı, Tahsin, “Efrâsiyâb”, *DİA*, C: 10, s. 478
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekiler”, *DİA*, C: 5, s. 517

ŞERİF HÜSEYİN VE SİYASİ PROPAGANDA ARACI OLARAK EL-KIBLE GAZETESİ*

SHERIFI HUSEYIN AND THE EL-KIBLA NEWSPAPER AS A TOOL OF POLITICAL PROPAGANDA

Nevzat SAĞLAM**

ÖZ

Yaklaşık 400 sene Osmanlı idaresinde bulunan Ortadoğu coğrafyası Birinci Dünya Savaşı sonunda yeniden dizayn edilmiştir. Bölgenin siyasi şekillenmesinde bütün Arap ülkelerinin kralı olmak hevesiyle Osmanlı Devleti'ne karşı 1916'da Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in başlattığı isyan hareketinin de etkisi olmuştur. İngilizlerle de işbirliği yaparak hedefine ulaşacağını düşünen Şerif Hüseyin, sonunda büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Şerif Hüseyin'in isyan hareketi başlatmasından hemen sonra yayın hayatına giren Arapça el-Kible Gazetesi onun siyasi mesajlarının Arap coğrafyasına yayılmasında çok önemli bir vasıta olmuştur. Bu çalışmada Şerif Hüseyin'in kontrolünde faaliyet gösteren Kible Gazetesi'nde yer alan siyasi yazıların mahiyeti, gazetenin muhtelif nüshalarından seçilen örneklerle ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şerif Hüseyin, Kible Gazetesi, İsyân, Hicaz.

ABSTRACT

The geography of the Middle East, which was under Ottoman rule for about 400 years, was redesigned at the end of the First World War. In the political shaping of the region, the rebellion movement initiated by the Emir of Mecca, Sharif Hussein in 1916, against the Ottoman Empire, with the enthusiasm of

* Bu makale 06.10.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 08.10.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 26.10.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; Nevzat Sağlam, Şerif Hüseyin ve Siyasi Propaganda Aracı Olarak El-Kible Gazetesi, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 141-174.
ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31122022.007

** Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, nevzat.saglam@medeniyet.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-0733-8939

being the king of all Arab countries, also had an impact. Sharif Hussein, who thought that he would achieve his goal by collaborating with the British, was ultimately disappointed. The Arabic al-Qibla Newspaper, which was published immediately after Sharif Hussein started the rebellion, has been a very important tool in spreading his political messages to the Arab geography. In this study, the nature of the political articles in the Kible Newspaper, which operates under the control of Şerif Hüseyin, will be revealed with examples selected from various copies of the newspaper.

Key Words: Sharif Hussein, al-Qibla Newspaper, Rebellion, Hijaz.

Giriş

Sultan II. Abdülhamit, devlete karşı bir harekete kalkışmasından şüphe ettiği için Mekke Şerifi Hüseyin'i 1893'te bazı hususları görüşme bahanesiyle davet etmiş, geri gönderilmeyip, uzun süre İstanbul'da misafir edilmiştir.¹ Ancak II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1908 senesi sonuna doğru Emir olarak Mekke'ye dönmüştür. Şerif Hüseyin Emirliğe, oğlu Kral Abdullah'a göre II. Abdülhamit tarafından, bazılarına göre, İttihatçılar tarafından tayin edilmiştir. Başka bir kanaate göre ise İttihatçıların muhalefetine rağmen II: Abdülhamit tarafından Sadrazam Kâmil Paşa ve İngiliz büyükelçisinin etkisiyle tayin edilmiştir.²

İttihat ve Terakki, daha sonra yaşananlar sebebiyle Şerif Hüseyin'in emirliğe iade edilmesinin büyük bir hata olduğunu anlamıştır. İstanbul'da bulunduğu yıllarda Arap topraklarında ortaya çıkan problemler karşısında devletin güçsüzlüğünü yakından görme imkânı bulan Şerif Hüseyin'i bu durum isyan konusunda cesaretlendirmiştir.³ II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle idareyi ele geçiren İttihat ve Terakki'nin ırkçı politika izlediği ve hilafetin sembol olmaktan başka bir anlamı kalmadığı düşüncesi ortaya çıkmıştır.⁴ Şerif Hüseyin'in isyanında İttihat ve Terakki hakkındaki bu düşüncelerin de etkisi olmuştur. Şerif Hüseyin'e göre, Türkiye bunların elinde kalması halinde çok geçmeden ölecektir. Çünkü bunlar kemirgenler gibi Türkiye'nin hayati organlarını kemirmektedir. İmam Yahya'ya silah vererek savaşa sevk edenler de onlar olmuştur. Şerifliğin otoritesini yıkması karşılığında ona Mekke prensliği ve bütün Arap ülkesini vadedmişlerdir. Şerif Hüseyin, Türkiye'nin içine düşürüldüğü

¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982, 68-69.

² Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, İstanbul 1998, s. 164.

³ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 70-72.

⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 70.

⁴ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, trc. Halit Özkan, İstanbul 2006, s. 20-21.

durumu düşündüğümde gözyaşı döküyorum. İttihat ve Terakkiciler biz Arapları köle saymakta ve istedikleri zaman bertaraf edeceklerini zannetmektedirler. Hicaz'a Türk vali tayin etmemelerini defalarca söyledim. Bu valiler hakkındaki şikâyetlere kulak tıkmıyorlar. Valilerden biri Müslüman gibi giyinmiş bir bayan arkadaşıyla geldi. Bayanın yanında içki içti. Valiyi hemen memleketten çıkarttım,⁵ sözleriyle İttihatçıların yanlış politikalarını dile getirmiştir.

İngiliz İstihbaratının rehberliğinde Şerif Hüseyin'in isyanının hemen sonrasında onun direktifiyle kurulan el-Kible Gazetesi siyasi propaganda vasıtası olarak hizmet etmiştir. Bu çerçevede isyanın haklılığı ve meşruiyeti, gerekçeleri, askeri başarılarına ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Haftada iki gün yayınlanan El-Kible, radyo ve televizyonun olmadığı dönemde Hicaz hükümeti için resmi haberleri, yazarların, şairlerin, yazılarını yayınlayan bir enformasyon merkezi fonksiyonu icra ediyordu. Arap Rönesans'ı ordularının askeri harekâtlarına dair haberlere yer vermiştir. Arap coğrafyası yanında Hindistan'a kadar ulaşan gazete aynı zamanda Irak, Mısır ve Suriye'den hac ve umre için gelenler de dâhil çeşitli vesilelerle Hicaz bölgesine gelenlerin bilgilendirilmesinde de önemli bir fonksiyona sahipti.

Bu çalışmada, “Büyük Arap Devrimi veya Rönesans'ı” olarak nitelendirilen Şerif Hüseyin isyanının gerekçeleri ve el-Kible Gazetesi'nin bu süreçte yayın politikası yürüttüğü ele alınacaktır.

Şerif Hüseyin'in İsyana Kalkışmasının Nedenleri

Şerif Hüseyin'in Arap coğrafyasında bağımsız bir devlet kurma düşüncesi eskiden beri bulunmaktaydı. Ancak bu düşüncesini gerçekleştirmek üzere harekete geçmek için uygun zamanı ve zemini beklemiştir. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve İttihat ve Terakki mensuplarının iktidarı ele geçirmesiyle artan siyasi karışıklıklar ve Birinci Dünya Savaşının çıkmasını bir fırsat olarak görmüştür.

Şerif Hüseyin yayınladığı bildiride, sultanın otoritesine karşı değil, İttihat ve Terakki'ye ve iktidarı gasp edenlere karşı ayaklandığını, İttihat ve Terakki'nin din ayırımı yapmaksızın Osmanlı vatandaşlarına zulüm uyguladığını vurgulamaktaydı. Ona göre, Türkler, Suriye ve Filistin Araplarına karşı istibdatta bulunmuşlardır. İttihat ve Terakki, Osmanlı'yı İslam'la birleştiren bağları koparmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'ni tamamen Enver ve Cemal Paşa ile Talat Bey'in ülkeyi keyiflerine göre yönettiklerini belirterek dini ve milli

⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 72.

haklarını İttihat ve Terakki Partisi'nin eline bırakmamaya kararlı olduklarını dile getirmiştir.⁶

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, Arapların bir kısmında bağımsızlık düşüncesi daha da artmıştır. Arap milliyetçilerine karşı uygulanan sert cezalar Osmanlı'ya karşı tepkilerin artmasına ve isyan hareketlerine zemin hazırlamıştır. Cemal Paşa otorite sağlamak için Arap milliyetçilerinden on beşini 1915'te idam ettirmiştir.⁷

Cemal Paşa askeri ve sivil alanlarda tam yetkili olarak Suriye bölgesine atanmıştı. Cemal Paşa iç siyasetin kendisine bırakılması için uygun biri değildi. Çünkü arzularına düşkün ve gururlu bir yapıya sahipti. Cemal Paşa'nın siyaset tarzı keyfilik üzerine inşa edilmişti. Arap-Türk birlikteliğini bozacak gaddarlık derecesinde davranışlarda bulunmuştur. Bölge halkı Osmanlı yönetimine adeta yabancılaşmıştır. Suriye bölgesinde kendisine verilen yetkileri kullanarak Suriye'nin ileri gelenlerinden pek çok kişinin hain olmadıkları halde ölümüne hükmetmiştir. Buna Said Halim Paşa ve Sultan Reşad da karşı çıkmıştır.⁸

Cemal Paşa'nın Suriye'de uyguladığı siyaset Osmanlı Devleti ve İslam ümmetinin başına büyük dertler açmıştır. Enver ve Talat paşaların da yapılanları onaylamaları ve göz yummaları sebebiyle bunda sorumlulukları vardır.⁹ Cemal Paşa'nın Türk-Arap birliğini zedeleyecek keyfi ve haksız uygulamalarına mani olmak için kendisine tavsiyelerde bulunmanın yanında Enver Paşa ile görüşmeye ve Talat Paşa'ya ulaşmaya çalışan Emir Şekip bu çabalarında başarılı olamamıştır.¹⁰ İstibdada yatkın bir karaktere sahip olan Cemal Paşa'nın, I. Dünya Savaşı boyunca Suriye'de geniş yetkilere sahip olması hem Osmanlı Devlet hem Araplar için büyük bir talihsizlik olmuştur. Mısır seferinde karşılaştığı başarısızlığını Arap liderleri suçlayarak kapatmaya çalışmıştır. Arap bölgelerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılacağına ihtimal vermiyordu. Şerif Hüseyin'in isyana kalkıştığını duyduğunda, kendisinden korktuğu için buna cesaret edemeyeceğini düşünerek inanmamıştı.¹¹

Öte yandan Şerif Hüseyin'in İngilizlerle ilişkisi ve Osmanlı Devleti'ne başkaldırmak için uygun zemin ve zaman arayışı Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar uzanıyordu. Bunu bildiği için Sultan Abdülhamit onu İstanbul'da

⁶ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 116-118.

⁷ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 67.

⁸ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 217; Emir Şekip Arslan, *Bir Arap Aydının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, çev. Selda Meydan, Ahmet Meydan, İstanbul 2005, s. 346-347.

⁹ Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 347.

¹⁰ Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 354-359.

¹¹ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 217; Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 407.

ikamete mecbur etmişti. Şerif Hüseyin 1912 senesinde Londra'ya gönderdiği bir elçi vasıtasıyla Osmanlı'ya isyan etmek ve gelecekte İngilizlerle iş birliği yapmak üzere Araplara silah verilmesini talep etmişti. Ancak Arap topraklarını istila etmeyi tasarlayan İngilizler, başlangıçta silah vermek bir yana savunmasız bırakmak için Arapların elindeki silahları yüksek fiyatlara satın alıyorlardı.¹² Savaşın uzaması üzerine Araplara ihtiyaç duyan İngilizler, Şerif Hüseyin'in teklifini kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Şerif Hüseyin'in isyanını, tamamen Cemal Paşa'nın bölgedeki uygulamalarına bağlamak doğru olmasa da Türklere karşı nefret oluşmasında ve İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne galip gelmesine sevinmelerinde payı olmuştur. Ayrıca Şerif Hüseyin'in taraftar bulmasında da etkisi olmuştur.¹³ Şerif Hüseyin isyanından önce ve sonra Cemal Paşa'nın Suriye'de takip ettiği şiddet yanlısı politika halkın Şerif Hüseyin'e sempati duymasına sebep olmuştur.¹⁴

Cemal Paşa'nın otoritesini sağlamlaştırmak için öldürttüğü kişilerin bir kısmının katledilmelerini haklı gösterecek bir delil ve kanıt yoktu. Bu durum Araplarda kin ve nefret duygularının oluşmasına ve Türklerin her fırsatta intikam peşinde olduklarına dair bir kanaat uyandırmıştır. Cemal Paşa Osmanlı düşmanlarına Arap-Türk ayrışmasını ve düşmanlığını isteyenlere uyguladığı siyasetle gerekçe vermiştir. Cemal Paşa halkı itilaf devletlerini aratır hale getirmiştir. Cemal Paşa'nın öldürttüğü veya sürgüne gönderdiği kişilerin bu cezaları hak ettiklerine dair ileri sürdüğü deliller ikna edici olmaktan uzak olduğundan onun bu siyaseti daha sonra Türkleri aratacak kötülüklerde bulunan itilaf devletlerine teveccüh doğmasına sebep olmuştur.¹⁵ Cemal Paşa'nın siyaseti Hicaz'daki ayaklanmayı hızlandırmıştır.¹⁶ Dolayısıyla Cemal Paşa'nın yanlış uygulamaları Araplarla Türkler arasında nefret doğmasına sebep olmuştur. Şerif Hüseyin İngilizlerle iş birliğine girmeden önce Cemal Paşa'dan Arap bölgelerinde baskılara son vermesini istemiştir. Fakat Cemal Paşa bu talebe olumlu cevap vermemiştir.¹⁷ Şerif Hüseyin'in cihad ilanı üzerine Araplardan askeri destek talebine karşı siyasi suçluların affedilmesi, Suriye ve Irak'ta merkezîyetçi yönetimden vaz geçilmesi, Mekke'de şeriflik idaresinin veraset usulüyle intikalinin sağlanması gibi şartlar ortaya koymuştur.¹⁸ Bu şartların kabul edilmemesi üzerine Şerif Hüseyin Arapların makul isteklerinin Osmanlı Devleti

¹² Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 408.

¹³ Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 408.

¹⁴ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁵ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 218; Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 409.

¹⁶ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁷ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁸ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 99.

tarafından kabul edilmediğini, Arapların İslam'a ve Araplara hizmet dışında savaşmak istemediklerini bu şartlar kabul edilmediği sürece Araplarla Türkler arasında bağın kopacağını Cemal Paşa'ya bildirmiştir.¹⁹

Şerif Hüseyin 1914 ilkbaharında İngiltere ile temasa geçerek oğlu Abdullah vasıtasıyla silah talebinde bulunmuştur. İngiltere, Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini ve Şerif Hüseyin'in Araplar nezdindeki itibarını hesaba katarak Şerif Hüseyin'in talebine önce ihtiyatla yaklaşmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ve Şerif Hüseyin'in cihat çağrısına uymayacağına dair teminat vermesi üzerine onunla yakınlaşmaya başladı.²⁰ İngiltere, Arapların savaşta kendilerine yardım etmesi halinde Arabistan'a hiçbir müdahalede bulunmayacağına dair güvence verdiği gibi dışarıdan yabancı saldırısına karşı da Araplara yardım edeceğini bildirmiştir.²¹

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşına girmesi Şerif Hüseyin'in ayaklanmasını tetikledi. Onun isyanı Osmanlı Devleti'nin direnişini zayıflatmış, itilaf devletlerinin işine yaramıştır. Savaş sonunda Osmanlı'nın dağılması ve çöküşü Arap milliyetçiliğinin yükselmesine yaramıştır. Şerif Hüseyin de ayaklanmasıyla İngilizlerin Suriye ve Filistin'i işgal etmelerine kolaylık sağlamıştır.²²

27 Haziran 1916 tarihinde Şerif Hüseyin ittihatçıların İslam'dan uzaklaşmalarını dayandırarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettiğini ilan etti. Ayaklanmanın dayandırıldığı diğer gerekçe ise, Araplar Osmanlı'nın yanında savaşsalar da ister Türkler ve Almanlar isterse İngilizler ve Fransızlar galip gelsin başkaları tarafından yönetileceklerdi. Bu yüzden Araplar ayaklanarak başkalarının tahakkümünden kurtulmak için bir çare aramışlardır.²³ Şerif Hüseyin'in yanında Arap subaylar, Cidde ileri gelenleri, Mısırlı milliyetçiler ve Suriyeli şahıslar da bulunuyordu.²⁴ İsyaniyle birlikte Mekke'de bulunan Osmanlı askeri mevzilerine saldırıda bulunmuştur. Aynı zamanda ayaklanma nedeninin haklı göstermek üzere bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride yaptığı hizmetleri saymış, laik yasa reformlarını ve İttihatçıların padişahın yetkilerini elinden almalarını kınayarak Suriye'deki idamları lanetlemiştir.²⁵ Mekke'den sonra Taif, Yenbu ve diğer Hicaz şehirlerinde Arap ayaklanmasının başladığı ilan

¹⁹ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 101-102.

²⁰ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 76-77.

²¹ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 79.

²² Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 193-194.

²³ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 97-99.

²⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 115.

²⁵ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 221.

edildi. Ayaklanmanın duyurusu bizzat Şerif Hüseyin tarafından yapıldı.²⁶ Arap isyan hareketlerinin odağını Suriye ve Mısır oluşturmakla birlikte, bu hareketin liderliğini Mekke Emiri Şerif Hüseyin üstlenmiştir.²⁷ Fakat Şerif Hüseyin'in isyan daveti Suriye, Filistin Irak ve Mısır gibi Arap memleketlerinde Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti son buluncaya kadar istenen desteği bulamadığı artık bilinmektedir.²⁸ Şerif Hüseyin ve beraberindekiler Türklerin gözünde bir asi, Türk düşmanlarının gözünde bir devrimci olarak görülmekteydi. Oğlu Abdullah, arkadaşlarıyla görüşerek babası Şerif Hüseyin'e Arap Kralı olarak biat edilmesini kararlaştırmıştır. Bu teklifi kabul etmemesi halinde ayrılacakları tehdidinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine 1 Muharrem 1335/28 Ekim 1916'da Mescid-i Haram'da biat merasimi yapılması kararlaştırılmış ve gerçekleştirilmiştir.²⁹

İki yıldan fazla süren Şerif Hüseyin'in isyanı, İngilizlerin desteği sayesinde mümkün olmuştur. Osmanlı hükümetinin Mekke emirlerinin yetkilerini sınırlandırmak ve Hicaz'da merkezi yönetimi güçlendirmek istemesi, Şerif Hüseyin'i öteden beri rahatsız etmiştir.³⁰

Arap dünyasının lideri ve halifesi olma hayaliyle Osmanlı Devleti'ne karşı isyana kalkışan Şerif Hüseyin Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Arap coğrafyasının İngiltere ve Fransa arasında paylaşıldığını görmüştür. Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği isyan hareketi bütün Arapları kapsayan bir hareket değildi. Nitekim Mısır'da İngiliz, Trablusgarp'ta İtalyan, Fas, Cezayir ve Tunus'ta Fransız yönetimi kurulmuştur. Şerif Hüseyin'in oğullarından Faysal'ın Irak Kralı, Abdullah'ın Ürdün Kralı yapılması onun beklentilerinin karşılığı değildi.³¹ Çünkü Şerif Hüseyin bütün Arap topraklarında başında bulunacağı bir krallık istiyordu. Ancak Arap topraklarında kendi hâkimiyetini tesis etmek isteyen İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yenilmesi için Arapların ayaklanmalarını gerekli görüyor, bunun için de Şerif Hüseyin'i destekliyordu.³²

Hicaz'da ortaya çıkan bu isyan hareketi basında bir ay sonra yer almıştı. Osmanlı Devleti, Şerif Hüseyin'in gücünü zayıflatmayı ve bu isyan hareketini olabildiğince en az zararla atlatmayı istiyordu.³³ Ancak İngilizlerin de desteği

²⁶ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 102.

²⁷ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 67.

²⁸ M. Talha Çiçek, "İttihatçılar ve Şerif Hüseyin: Mekke İsyanının Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sy. 16 (Yaz 2013), 42.

²⁹ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 122-123.

³⁰ M. Talha Çiçek, *a.g.m.*, s. 57.

³¹ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 248.

³² Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 80.

³³ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s.221.

sayesinde bu isyan hareketi, Arap bölgelerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasında önemli bir etken olmuştur.³⁴ Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne karşı iş birliği yaptığı devletlerden savaş sonrası memleketinin bağımsızlığı konusunda bir teminat alamamıştır. Mekke'de neşredilen *el-Kible Gazetesi*'nde Hicaz, Irak, Suriye ve Filistin'i içine alan Toroslara kadar uzanan bir Arap imparatorluğu kurmak için İngiltere ile bir anlaşma yaptığını ve bu anlaşma gereği 1915'te müttefiklerinin yanında yer aldığını beyan etmiştir.³⁵ Ancak bu anlaşma hiçbir zaman açıklanmamış, Şerif Hüseyin *el-Kible Gazetesi*'nde İngilizlerin vaatlerini ve sözlerini yerine getirmediklerini belirtmekle yetinmiştir. İngiltere ise Hüseyin ile bir anlaşmaları olmadığını belirtmiştir.³⁶

Savaş sonrasında İtilaf devletleri, Osmanlı'yı Arap topraklarından çıkarmak üzere 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşmasını imzalattırken, Suriye'de Fransa'ya ve Mısır'da İngiltere'ye karşı yükselen Arap milliyetçiliğinin önüne geçmeye çalışmışlardır.³⁷ Şerif Hüseyin, Arapça konuşan Hristiyan ve Yahudileri de kapsayan bir Arap imparatorluğu hevesiyle hareket etmiştir. Cuma günü adına hutbe okunması isyanının meşru olduğuna dair *el-Kible Gazetesi*'nde çıkan yazılarla haklılığını ispata çalışmıştır. Ancak İngilizlerin izniyle yerleştiği Kıbrıs'ta hüsrana içinde hayatını kaybetmiştir.³⁸

İngilizler ve Gazeteler

Osmanlı Devleti'nde Arapça gazete neşri 1828 yılında Kahire'de *el-Vekāyiu'l-Mısriyye* isimli gazete ile başlamıştır. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra Beyrut ve Suriye merkezli olmak üzere Arapça yayınlarda artış olmuştur. 1860-1870 yıllarında Halil Nuri tarafından çıkarılan *Hadikatü'l-Ahbâr*, Ahmet Faris Şidyak tarafından neşredilen *el-Cevâib* ve *el-Furat* isimli devletin politikasıyla örtüşen gazetelerin dışında, devlet aleyhine yayınlarda bulunan ve Beyrut'ta neşredilen *El-Basir* gazetesi, Butrus el-Bustani' tarafından çıkarılan *El-Cenne* gazeteleri vardı. Ayrıca *Lisanü'l-Hal Gazetesi* ve Cizvit papazlarının ve Ortodoksların yayınladığı gazeteler de bulunmaktaydı.³⁹

Arap coğrafyasında kontrolü elinde bulunduran İngilizler siyasi çıkarlarına hizmet edecek ve kendi propagandalarını yapacak yayın organlarını desteklemişlerdir. Bunun aksine politika izleyenlere hayat hakkı tanımamışlardır.

³⁴ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 238.

³⁵ *Sebilürreşâd Mecmuası*, ed. Ertuğrul Düzdağ, "Arablar Nasıl Aldatılmış," İstanbul 2021, C. 21, s. 145.

³⁶ Ertuğrul Düzdağ, "Arablar Nasıl Aldatılmış," C. 21, s. 145.

³⁷ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 248.

³⁸ Mehmet Ali Ayni, *Ulusçuluk (Milliyetçilik)*, İstanbul 1997, s. 225.

³⁹ Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17 / 28 (Mayıs 1995), s. 105-106.

Mısır gazeteleri İslami matbuatın merkezi durumunda idi. Müslümanlar Mısır'da basılan gazeteler vasıtasıyla bilgi edinirlerdi. Müslümanların bilgi edinmelerini engellemek için I. Dünya Savaşı sırasında Mısır gazetelerinin Hindistan'a girişi yasaklanmıştır. Sadece İngiliz taraftarı *el-Mukattam* arada sırada girerdi. Hicaz'da yayınlanan *el-Kible* de muntazam olarak gönderilir, hükümet adamları tarafından siyasi ve askeri tutuklulara bile ücretsiz dağıtılabildi.⁴⁰ *El-Kible* dışında bölgede Arap bağımsızlık taraftarı gazeteler arasında Şam'da çıkan *el-Muktebes* isimli yayın organı en etkili gazetelerin başında geliyordu. Hilafetin Osmanlı'da olmadığını, saltanatın gayrimeşru olduğu iddiasıyla Arapları, Osmanlı Devleti'nden koparmaya çalışmıştır.⁴¹ Mısır'da çıkmakta olan ve bütün Arap coğrafyasına dağıtılan *el-Ahram Gazetesi* de Arap milliyetçiliği yönünde yayın yapan en önemli yayın organlarından biri olup, Fransızlar tarafında desteklenmekteydi.⁴² Beyrut'ta *el-Mufid*, Mısır'da *el-Mukattam*, Lübnan'da *el-Mühezzeb*, Şam'da *el-Kabs* gibi gazeteler de Arap milliyetçiliği taraftarı, Türk aleyhtarlığı yönünde yayın yapanlardan bazıları idi.⁴³

Diğer taraftan İngiltere ve Fransa Cihad-ı Ekber ilan edilmesi üzerine Arabistan'da bu çağrının karşılık bulmaması için Pan-Turanist yazarlar tarafından kaleme alınan İslam ve Arap karşıtı yazıları yaymaya başlamışlardır. İttihat ve Terakki idarecilerinin haksızlık ve zulümler yaptıkları yolunda propagandalar yapmış ve başarılı da olmuşlardır. İngiliz Dışişlerinin denetiminde sürdürülen Cihad-ı Ekber karşıtı faaliyetlerin propagandaları Basra ve Aden'de Kasım 1916'da yayınlanmaya başlayan ve masraflarının bir kısmını İngilizlerin karşıladığı *Kevakib*, Mekke'de önemli bir okuyucu kitlesi bulunan *Hakikat*, Osmanlı aleyhtarı yayınlarıyla bilinen *Kible* ve büyük etkiye sahip *Mukaddem* gibi Arapça gazetelerde yayınlanmıştır.⁴⁴

İngiltere'nin Planları

İngiltere, I. Dünya Savaşı'ndan seneler önce Arap Yarımadası ile alakalı planlar yapmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin ayakta olması planlarını gerçekleştirmesine engel teşkil ediyordu. Onun için imparatorluğun parçalanması gerekiyordu. Mısır ve Hindistan elinde, İran nüfuzu altında idi. Bunlara ortada kalan Arap Yarımadası'nı dahil ettiğinde Asya'nın önemli bir kısmı elinde

⁴⁰ Ertuğrul Düzdağ, "Arablar Nasıl Aldatılmış," C. 21, s. 88.

⁴¹ Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri (1908-1938)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ 1999, s. 47-48.

⁴² Ömer Osman Umar, *a.g.t.*, s. 48-49.

⁴³ Ömer Osman Umar, *a.g.t.*, s. 50-54.

⁴⁴ Metin Hülagü, *Pan-İslamizm Osmanlının Son Umudu*, İstanbul 2006, s. 98-99.

olacaktı. Fakat bölge tamamen İslam unsurunun meskûn olduğu bölgeydi.⁴⁵ Bölgede Osmanlı aleyhine herkes tarafından kabul görececek bir otorite/idare tesis edebilirse burasını da tamamen avucunun içine almış olacaktı.⁴⁶ Türkiye'nin bu coğrafyadaki hakimiyetine son verebilir, hilafeti de Arap Yarımadası'nda bir yere çevirebilirse Türkiye'nin İslam âlemi üzerindeki dini nüfuzunu tamamen ortadan kaldırmış olacaktı.⁴⁷ Bunu gerçekleştirmek için de Arap Yarımadası'nda yaşayan aşiretler, kabileler ve muhtelif zümrelere etki edebilecek ve onları yönlendirebilecek yolcu, seyyah, ziyaretçi kılığında kişiler göndererek bunları yönlendirmek gerekiyordu. Şemmer Aşireti, İbnü'r-Reşid Aşireti, Kuveyt Aşireti, Bahreyn Aşireti, İbn Suud Aşireti, Şerif Hüseyin Aşireti, İmam Yahya Aşireti gibi muhtelif bölgelerdeki aşiretleri elde etmiştir.⁴⁸ Bu çerçevede İngiltere, Mısır'ı merkez seçerek bölgedeki faaliyetlerini artırmıştır. Kurdukları Arap Büro vasıtasıyla Arap Yarımadası'nda kabileler, şeyhler hakkında bilgi toplayarak maddi menfaatler ve vaatler karşılığında İngiltere tarafında yer almaları için çalışmışlardır.⁴⁹

Hicaz Şerifi Hüseyin b. Ali de bir köle misali İngilizlerin emrine girmiştir. Böylece Hicaz İngiltere'nin hâkimiyetine geçmiş, Osmanlı için yeni bir cephe açılmıştır.⁵⁰ Bölgede meydana gelecek çatışmalarla Müslüman Müslümanı kırarak, Türklük ve Araplık rekabeti ve düşmanlığı bütün çıplaklığıyla kendisini gösterecekti.⁵¹ Hüseyin b. Ali Hicaz hükümdarı ve Arapların kurtarıcısı olacak, hilafet makamını da elde edecekti.⁵² Ne var ki, daha altı ay geçmeden kendisinin bir hilafet unvanı olan emîrul-müminin lakabıyla anılmamasını gazetelere bildirmek zorunda kalmıştır.⁵³ İngiltere Şerif Hüseyin'e verdiği tahsisatı keserek onun ve oğullarının nüfuzunu kırmaya karar verince Şerif Hüseyin'in rakibi olan Necid Emiri İbn Suud'u harekete geçirmiştir. Hicaz idaresinde bulunan Huzme, Tarba kasabalarını ve Taifi, İbn Suud tehdit etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Hüseyin b. Ali (Şerif Hüseyin) ümitsizliğe kapılmıştır. Mekke'de çıkan *el-Kible Gazetesi*'nin 19 Kânûnusâni 1922 tarihli nüshasında yer aldığı üzere

⁴⁵ Sebülreşâd Mecmuası, ed. Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", İstanbul 2021, C. 20, s. 86.

⁴⁶ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, s. 86.

⁴⁷ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, s. 86.

⁴⁸ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, s. 86-87.

⁴⁹ Geniş bilgi için bk., Mustafa, Çabuk, (2019), "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)", *Belgi Dergisi*, C. 2, Sy.17, (Kış 2019), 1130-1147.

⁵⁰ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, s. 98.

⁵¹ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, s. 99.

⁵² Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, s. 99.

⁵³ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları," C. 20, s. 100.

Hüseyin b. Ali İngiltere hükûmetine ulaştırılmak için Times Gazetesi'ne bir telgraf çekmiştir. Şerif Hüseyin Telgrafta İngiltere'nin bu hareketinden hoşlanmadığını açıkça beyan etmiştir.⁵⁴

Siyasi Propaganda Aracı Olarak Kible Gazetesi

Kible Gazetesi, Şerif Hüseyin'in resmi yayın organı olması sebebiyle isyan sürecinde izlediği siyaseti ve hareketlerinin takibi açısından önem arz etmektedir. Bu anlamda bir bakıma Şerif Hüseyin önderliğinde başlatılan Arap İsyanının arşivi mahiyeti taşımaktadır. Belka Uygulamalı Üniversitesi hocalarından İhlas Muhammed el-İdî tarafından Kible Gazetesi esas alınarak "Prince Abdullah bin Al-Hussein as Chronicled in Al-Qibla Newspaper (1334-1338Ah/1916-1920AD)" isimli Prens Abdullah'ın faaliyetlerine ilişkin bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada Şerif Hüseyin'in oğullarından Abdullah'ın askeri ve siyasi başarıları anlatılmaya çalışılmıştır. Bir hareketin lideri pozisyonundaki bir şahıs hakkında kendi resmi yayın organı referans alınarak yapılan çalışmanın değeri ve orijinalitesi ise tartışmaya açık bir husustur.

Şerif Hüseyin tarafından gazeteyi kurmakla görevlendirilen Muhibeddin Hatib (1885-1969) 27 Eylül 1920 tarihine 419. sayıya kadar "sorumlu gazete müdürü" ve editörü olarak görevini sürdürmüştür. Suriye asıllı Muhibeddin El-Hatib, aynı zamanda Lübnan asıllı fikir ve siyaset adamı Şekip Arslan'ın ideolojik bir müttefiki idi.⁵⁵

30 Eylül 1920'de Hasan Dabban (Şeyh al-Tayyib al-Sassi) atandı. O da dokuzuncu sayı 823'e kadar devam etti. Gazetenin politikasını belirleyen ve denetleyen, birçok makalesini kendi eliyle yazıp yayına hazırlayan Şerif El-Hüseyin bin Ali idi. Sevgili şehzade olarak tanımlanan oğlu Abdullah da editörlerdendi. Daha sonra Hicaz ile Necd arasında çıkan çatışmada Necd kuvvetlerinin Mekke'ye girmesinden sonra yayını durdurulmuştur.

El-Kible Gazetesi, Bakara Suresi 143. ayetinde geçen: "Senin yöneldiğin yeri (Kâbe'yi) biz ancak Peygamber'e uyanı, ökçeleri üzerinde geri dönenen ayırt etmemiz için kible yaptık," ifadesinden hareketle *Kible* isim olarak benimsemiştir. Gazete ilk sayısından 110. sayısına kadar sayfalarının başında bu ayete yer vermiş ise de daha sonra bu ayeti okuyucu gazeteyi okuduktan sonra yere atar diye kaldırmıştır. Şerif Hüseyin'in de çoğunlukla İbn Celâ müstear isimle yazılar yazdığı, Şerif Hüseyin'in gazeteye ve yayınlanmasına çok büyük ehemmiyet verdiği, yayınlanmadan önce onun kontrolünden geçtiği, birçok siyasi haberlere yer verildiği bunlardan bazılarına müdahale ettiği belirtilmektedir.

⁵⁴ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, s. 135.

⁵⁵ William I. Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, trc. Selahattin Ayaz, İstanbul 1991, s. 127.

Makaleleri Şerif Hüseyin tarafından denetlenen *el-Kible*, günlük konuşma dilinden kaçınarak, görünümde sadelik tercih etmiştir. Şerif Hüseyin taraftarlarının iddialarına göre, o dönemde ortaya çıkan milli, İslami ve insani meseleleri cesurca ele almış, emsalleri arasında büyük yankı uyandırmıştır. Dört sayfa halinde neşredilen gazete, 1916-1924 yıllarında Arapların şahit olduğu fikrî ve siyasî hareketlilik, Büyük Arap İsyanının üniter söylemini anlatan resmi bir belge niteliğindedir.

Ecyad el Mekki semtinde devlete ait Âmiri matbaasında basılmıştır. *El-Kible Gazetesi*'nin ilk sayısında, Büyük Arap Rönesans'ının (Büyük Arap İsyanı) askeri yönünün yanı sıra siyasî ve sosyal yönleri de ele alınmaktadır. Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftada iki sayı olarak sekiz yıl boyunca çıkmıştır. Son sayısı olan 823 numaralı nüshası 25 Eylül 1924'te yayınlanmıştır. Büyük Arap İsyanının yüzüncü yılı vesilesiyle, Prens El Hassan bin Talal, tüm sayılarının yeniden basılmasını emretmiştir.. Ürdün Yayıncılık ve Dağıtım Dar Koşuşu bu projeyi benimsemiştir. Profesör Muhammed Ahmed Al-Sharqawi, Profesör Muhammed Al-Abbadi ile birlikte, gazetenin tüm sayılarını toplayıp incelemeyi ve her biri yaklaşık yüz sayı içeren sekiz cilt olarak el-Hassan bin Talal'ın himayesinde yayınlanmıştır.

Gazetenin bütün sayıları Ürdün Kraliyet Haşimi Dokümantasyon Merkezinde sekiz cilt olarak bulunmaktadır.

Cilt	Tarih	Sayı
1	15 Şevval 1334-14 Şevval 1335/15 Ağustos 1916-3 Ağustos 1917	1-100
2	18 Şevval 1335-14 Şevval 1336/7 Ağustos 1917-23 Temmuz 1918	101-199
3	17 Şevval 1336-12 Şevval 1337/26 Temmuz 1918-11 Temmuz 1919	200-297
4	16 Şevval 1337-11 Şevval 1338/15 Temmuz 1919-28 Haziran 1920	298-396
5	18 Şevval 1338-14 Şevval 1339/5 Temmuz 1920-21 Haziran 1921	397-493
6	17 Şevval 1339-12 Şevval 1340/24 Haziran 1921-8 Haziran 1922	494-592
7	16 Şevval 1340-12 Şevval 1341/12 Haziran 1922-28 Mayıs 1923	593-690

8	15 Şevval 1341-25 Safer 1343/31 Mayıs 1923-1024	691-823

Esas amacı Arap milliyetçiliğine hizmet etmek amacı taşıyan bir yerel yayın organıydı. Ancak yayınlandığı dönemde mahalli gazete olmanın ötesinde aynı dönemde çıkan gazetelerle de irtibat sağlayarak bütün Arap coğrafyasında tanınan siyasi, asker, sosyal ve dini haberlere yer veren bir işleve sahip olmuştur. Reuters Haber Ajansı yanında Mukattam, el-Efkâr, el-Ahram, el-Hilal, el-Kawakib ve Hartum'dan çıkan el-Sudan Gazetesi, Beyrut'taki el-Balagh Gazetesi, Fransız Eyfel Kulesi Gazetesi, İsviçre Gazetesi Tribune de Geneve, Türk Gazetesi el-Vatan; Rus Nova Frema, Fransa'da yayınlanan el-Shark el-Arabi, Arjantin'de yayınlanan el-Vatan, New York'ta yayınlanan el-Huda gazetesi gibi Arap ve uluslararası gazeteler ve haber ajansları ile makale ve haber alışverişinde bulunmuş ve geniş bir haberleşme ağına sahip olmuştur. Şüphesiz bunda Şerif Hüseyin'in İngilizlerle beraber hareket etmesinin inkâr edilemez bir etkisi vardır. Zira İngilizlerin söz sahibi oldukları coğrafyada onların izni olmadan hareket etmek pek mümkün görünmemektedir. Şerif Hüseyin'in İngilizlerin himayesinde olduğu aralarında yapılan gizli anlaşmada da belirtilmektedir. İngiltere ile Şerif Hüseyin arasında yapılan gizli anlaşmada yer alan ikinci maddeye, Mekke'de yayınlanan *el-Kible Gazetesi*'nden naklen İskenderiye'de çıkan *el-Ümme Gazetesi*'nin 31 Kânunusânî 1922 tarihli nüshasında yer verilmiştir. Buna göre, Büyük Britanya hükûmeti, Hicaz hükûmetini korumak ve iç işlerinde her ne suretle olursa olsun meydana gelecek müdahaleye ve herhangi bir şekilde olsun kara ve deniz sınırlarına yapılacak saldırılara korumayı taahhüt etmiştir. Düşmanların tahrikleri veya diğer sebeplerle Hicaz'da bir isyan olursa Büyük Britanya hükûmeti bu isyan ortadan kaldırılıncaya kadar maddi ve manevi yardımda bulunacaktır. Dâhili isyan durumunda yardımların süresi Arap hükûmetinin oluşturulmasıyla mukayyettir.⁵⁶

Kible Gazetesinin Yayın Hayatına Girmesi

Kendisini Araplara ve İslam'a hizmet için haftada iki defa yayınlanan dini, siyasi ve içtimai bir gazete olarak tanımlayan *El-Kible Gazetesi*.⁵⁷ 15 Ağustos 1916 tarihinde yayın hayatına başlamıştır.

Hicaz bölgesinde Büyük Arap isyanının tam bir sözcülüğünü yapan gazete Şerif Hüseyin'in kontrolünde idi. Yayın müdürleri Şerif Hüseyin tarafından belirlenen gazetenin ilk yayın müdürü Muhibeddin el-Hatîb, 419. sayıya kadar gazetenin yöneticiliğini yürütmüştür. el-Hatîb'den sonra eş-Şeyh Hasan es-

⁵⁶ Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları,"C. 20, s. 100.

⁵⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. SYS, 2452/38-22.

Dabbân yayın müdürlüğünü üstlenmiştir.⁵⁸ Bir ara aslen Cezayirli olan ve ailesinin Medine'ye yerleşmesi üzerine burada yetişen Tayyib el-Ukbî (ö.1960) de Melik Hüseyin tarafından 1920 yılında el-Kible Gazetesi yayın müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁵⁹

El-Kible Gazetesi sekiz yıllık bir yayın döneminden sonra 1924 yılında kapanmıştır. Siyasi, dini, içtimai bir gazete olan ve pazartesi ve perşembe günleri haftada iki defa yayınlanan *el-Kible Gazetesi*, Şerif Hüseyin'in Büyük Arap İsyanı ile ilgili propagandaları ve bildirilerinin yanı sıra isyan ile alakalı günlük haberleri de sütunlarına taşımıştır. Savaşa ilişkin haberlerde genellikle dikkat çekici manşetler atarken, yerel haberlere, resmi yazışmalara, orduda terfilere de yer verilmekteydi. Şerif Hüseyin'in kendisi de bu gazetede zaman zaman müstear isimle siyasi ve edebi yazılar kaleme almıştır.⁶⁰ Gazetenin sloganı, Bakara Suresi 143. Ayetinde geçen: “Biz bu yöneldiğin kibleyi özellikle resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik.”⁶¹ Bu ayette sırt çevirenler ve gerisin geri dönenlerden kastedilenler münafıklardır. Dolayısıyla Kible Gazetesi'nin bu sloganı kullanması bir anlam taşımaktadır. Burada sırt çevirenlerden kastedilenler Osmanlılar, Türkler ve özellikle de İttihatçılardır. Şerif Hüseyin ve onun etrafında yer alan Araplara göre, İslam'dan uzaklaşmış olan Türklere/Turancılara hala bağlı kalmak gerekmez.⁶²

El-Kible Gazetesi'nin Muhtevası

Gazetenin ilk sayısında yer alan bir yazıda, Arapları hür evlatlar olarak tanımlanıyor ve onların Cengiz ailesinin soyundan olmadıkları ve onları bekleyen bir şafakları olduğu belirtiliyor. İsyanı milliyetçi duygularla İslam'a duyulan istekten dolayı onurlu ateşe başvurmak olarak tanımlanıyor. İlk sayısından itibaren gazete Şerif Hüseyin ve ona bağlı orduların askeri operasyonlarını haber, makale ve resmi notlar şeklinde vermeye devam etmiştir. “Ahbaru't-Taif” başlığıyla buradaki Türk garnizonunun gücünü kaybettiği bildiriyordu. Türk subaylarının direnişi sürdüremeyeceklerini anladıklarından Arap kuvvetlerinin saldırısını hafifletmek ve kalenin bombardımanını engellemek için Taif'lilerden aldıkları rehineri kalenin önüne yerleştirerek kendilerini korumaya çalıştıklarını iddia edilmektedir. Ancak çatışmalar isyancıların başarısıyla sonuçlanmıştır.

⁵⁸ Yasin Beyaz, “Osmanlı Bakıyesinde Bir Osmanlı Aydını: Rıza Tevfik Ürdün'de,” *Divân* C. 21, Sy. 41, (2016/2), 30.

⁵⁹ Turgay Gökgöz, *Modern Cezayir Edebiyatı*, İstanbul 2019, s. 124.

⁶⁰ Hind Ebu'ş-Şa'r, “Ceridet'ül-Kible es-Sevra elletî lem Nedrusuhâ Tivâlu Karn,” *el-Düstür*, 3 Şubat 2016.

⁶¹ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا ۗ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتُمْ عَلَيْهَا إِلَّا لِنُعْبِحَ إِلًا إِلَّا اللَّهُ بِالَّذِي لَرُؤْفٍ رَحِيمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ ۗ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ ۗ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ عِبَادَكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ بِالَّذِينَ لَرُؤْفٍ رَحِيمٍ

⁶² Yasin Beyaz, *a.g.m.*, s. 30.

Gazete haberi verirken Şerif Hüseyin ve oğulları muharebeleri yönetirken merhamet, nezaket ve hoşgörü içerisinde davrandıklarına özellikle dikkat çekilmektedir. Hz. Peygamber'in komutanlarına çocuk, kadın, yaşlı ve hastalara ilişmemeleri konusundaki emrine uydukları vurgulanmaktadır.

İsyancılar Medine ile Şam arasındaki demiryolu hatlarına da saldırdıkları ve tahribe çalıştıkları anlatılmaktadır. Gazetenin 51 ve 57, 59 ve diğer sayıların belirttiği üzere bunu kuşatmaları etkin kılmak, Türklerin ikmal, erzak ve mühimmat takviyesine fırsat vermemek, böylece Türklerin teslim olmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Gerçekleştirdikleri sabotajlarla onlarca istasyonu harabeye çevirmişler, şehirleri birbirine bağlayan tren hatlarını havaya uçurmuşlardır. Bunları büyük başarılar olarak gazetenin muhtelif sayılarında haber olarak duyurmuşlardır.⁶³ Gazetenin 82-226. sayısı arasında verilen haberlerde Hicaz ülkesindeki demiryollarının tamamen kesildiği ve Türk garnizonunun demiryolu hattı üzerindeki tüm kuvvetlerini Medine'ye çektiği teyit edilmektedir. Artık tamamen yıkılmış olan demiryolundan yararlanmalarının mümkün olmadığı belirtilmektedir.⁶⁴

Gazetenin 13. sayısında Taif'in isyancıların eline geçtiği, Galip Paşa'nın teslim olduğu ve çok miktarda silah ve cephane ele geçirdikleri belirtilmektedir. Gazetede yazıda bunun Şerif Hüseyin'in dürüst ve yiğit ordusuna Allah'ın bir lütfu olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁵ Gazetenin 25 ve 26. Sayılarında da Prens Abdullah ile Taif'in ele geçirilmesine dair yapılan bir röportaja yer verilmiştir. Bu röportajda Taif Kalesi'nin kuşatılması ve ele geçirilmesi ayrıntılı olarak anlatılmış, Mekke ile Taif arasındaki telgraf hatlarının kesildiği belirtilmiştir. Prens Abdullah'ın askeri dehası, savaş ve muharebe konularında deneyimli bir komutan olduğu öne çıkarılmaktadır. Arapların ne kadar maharetli savaşçılar olduğu da dile getirilmektedir. Böylece âsiler İslam için bir zafer kazanmışlardır. Röportajda teslim aldıkları Türklere ne kadar insancıl davrandıkları, her türlü ihtiyaçlarının en mükemmel biçimde karşılandığı da ifade edilmektedir. Koyun, un, ekmek, yağ, pirinç, sebze ve meyveler verildiği belirtilmektedir. Bu da emirin soyluluğunu göstermektedir.⁶⁶

Gazetenin amacı, Arap ordusunun zafer haberlerini vermektir. Aksini gösteren herhangi bir haber yayınlamaktan kaçınmaktadır. Çünkü bunda okuyucunun moralini yükseltme ve devrim ordularının zaferine olan güveni sağlama çabası yatmaktadır. Ordular savaşırken ülkelerin resmi yayın

⁶³ el-Kible, 1916-1917, 51, 57, 59.

⁶⁴ el-Kible, 1916-1918, 82-226.

⁶⁵ el-Kible, 1916, 13.

⁶⁶ el-Kible, 1916, 25, 26.

organlarının rolü çoğunlukla budur. Kible Gazetesi de aynı şekilde Hicaz bölgesinde ve diğer bölgelerde çatışmalarda hep isyancıların başarılarından bahsetmiştir.

Gazetenin 46. Sayısında yer alan "Taif Fatihi İçin Yeni Bir Zafer" başlığı altında, Türklerin ani bir saldırıyla nasıl esir edildiği, çok miktarda ganimet ve cephane alındığı anlatılmaktadır. Bu başarının İttihat ve Terakki Hükûmetinin adamlarından Cemal Paşa'nın sağ kolu olan ve soygun, cinayet gibi alçakça işler yapmak ve yolsuzlukla görevlendirilen çetelerin lideri olan Binbaşı Eşref Bey'e karşı kazanılması sebebiyle özel bir önem taşıdığı ifade edilmektedir. Gazetenin 53. Sayısında Eşref Bey ve beraberindekilerin bu savaşta esir edildiği "Eşref Bey'in esir düştüğü muharebeye ilişkin yeni bir detay" başlığıyla verilmiştir.⁶⁷

Haberler verilirken okuyucunun dikkati bu zaferlerin önemine ve dünya üzerindeki etkisine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Arap isyanının başarılarını övüldüğü yazılarda zulmün direklerinin ve dalâlet binasını yıkılması için Allah'ın lütfuyla başarılar kazanıldığına dikkat çekilmiştir. Gazetenin iddiasına göre, Osmanlı yönetimi altındaki ülke yıkım, geri kalma ve zayıflıktan mustarip olmuştur. Esas görev ise ülkenin ıslah ve inşası, Araplara saadet ve refah yollarını kolaylaştırmaktır. Gazetenin 231 ve 241, 246, 248. sayılarında "Düşman Kuvvetleri Komutanının İtaati" başlığı altında Fahreddin Paşa'nın teslim olması meselesine yer verilmiştir. 261. Sayıda Hicaz demiryolu hattının yeniden onarılacağından bahsedilmektedir.⁶⁸

Diğer taraftan Hicaz'da bağımsız bir Arap sivil devleti için temel anayasal kurumların temellerini atmaya başlamak ve diğer Arap ülkeleri için birleşik bir devlet olmasının önünü açmak üzere Şerif Hüseyin tarafından yapılan düzenlemelere de gazetenin muhtelif sayılarında yer verilmiştir. Gazetede gerek Şerif Hüseyin gerek oğullarının İngilizlerle ve Fransız yetkililerle yapılan görüşmeler ve pazarlıklara yer verilmekten kaçınılmıştır. Gazetenin 22. sayısında Arapların Kralı ve onların dini mercii olarak Şerif Hüseyin'e biat edilmesi konu edilmiştir.⁶⁹

Şerif Hüseyin isyanını meşru göstermek için gazete Osmanlı Devleti'nin başında bulunan İttihat ve Terakki mensuplarının Masonlar ve Dönmeler olduğu fikrini yaymaya çalışmıştır. Şerif Hüseyin bu "kâfirler"le karşı karşıya gelmiştir. Yazılarda, I. Dünya Savaşı'nın sonunda yıkılma noktasına gelen ve cihat çağrısıyla Araplardan da asker toplamaya çalışan Osmanlı Hilafetinin Almanlar tarafından kontrol edildiği fikri dile getirilmiştir. Arap milliyetçiliğinin

⁶⁷ el-Kible, 1916-1917, 53.

⁶⁸ el-Kible, 1918-1919, 231, 241, 246, 248.

⁶⁹ el-Kible, 1916, 22

(Arabizmin her Arap'ın gurur duyması gereken kutsal bir hak olduğunu) İslam ile uyumlu olduğu fikri vurgulanmıştır. Büyük Arap İsyanının İslam ve Araplar için çıktığını (kibleye) işaret ederek: "Öyleyse bekleyin ey İslam oğulları, ama vallahi, sıçrama farzdır ve Rönesans farzdır. Siz Araplar vatan ve Müslümanın iyiliği için savaşıyorsunuz. Ey Araplar, Arap olun, bu yeter." Arap Rönesans'ı Federalistlere (İttihatçılara) karşıydı, Osmanlı halifesine ve Osman ailesine değildir. Gazete isyanı meşru göstermek için bu söylemi çok sık kullanmıştır. Kible Gazetesi, Hüseyin'in dini, milleti ve vatanı için İttihatçılara karşı koymayı seçtiğini, bunu da açıkça ortaya koyduğuna işaret etmiştir: "Ben sizden ayrılıyorum. Dinimi sömürgecilerden koruyacağım ve halkımı ve ülkemi adi saldırganlardan ve katillerden koruyacağım. Çünkü bu, sıhhatin en güvenlisi, şerrin en kolayı ve en az tehlikesiz olanıdır." Zafer ve bağımsızlığın elde edilmesi konusunda umutlu olduğunu ve bunun önünde kimsenin durmasına izin vermeyeceğini sözlerine eklemiştir. Ayrıca Rönesans'ın, ülkesine karşı dürüst ve milletine sadık olmak kaydıyla, kim olursa olsun her Arab'ı kapsadığını vurgulamıştır. Araplara şöyle seslenmiştir: "Haydi, ey Kahtan'ın evladı Ya'rub'un oğulları, sözü birleştirmek için ilerleyin. Saadet, izzet ve şeref hürmetine, ecdadınızın izzetini yeniden ihya edip, o hakikî şehri diriltmede muvaffak olabilmeniz için haydi kalkın"!

El-Kible devrimin fikirlerini yerleştirmek ve askeri operasyonlar hakkında bilgi vermiştir. İkinci sayısında Türklerden alınan silah ve ganimetlerinin çok olduğu belirtiliyor. Türk ordusu ile Şerif el-Hüseyin bin Ali'nin ordusu arasında Mekke'de gerçekleştirilen askeri harekâtları ve Ecyad Kalesi ile Osmanlı kışlasının düşmesinden sonra Türk ordusunun yok edildiği, karakol ve hükümet konağının alındığı haber verilmektedir. Yine ikinci sayıda isyanın gerekçelerini anlatırken Osmanlı padişahları döneminde Arap coğrafyasının onların idaresine razı olduğu, gönüllerde bir sevinç olduğu, fakat İttihatçıların vatanı sattıkları, ordunun yabancı güçlerin himayesine girdiği dile getirilmektedir. İttihatçılar bu davranışlarıyla istiklali zedeledikleri gibi ümmeti küçük düşürmüşlerdir. Arab'a karşı Arap olmayandan yardım istemişlerdir. Almanlarla bir oldular. Bütün bunlar şahide gerek kalmaksızın gözümüzün önünde yapılmıştır. Araplar yıllarca Müslümanlar bölünmesin diye İslam'a bağlılıktan dolayı hiçbir vakit ayrılıktan söz etmemişlerdir. Ancak Araplar tabiatları gereği özgür, onurludurlar. Onların şimdi bütün gayesi bağımsızlıklarını korumaktır.

Gazetede Suriye'de yapılanlar da siyasi malzeme olarak kullanılmıştır. Burada halkın kıtlık çektiği, zulüm gördüğü, özgür insanların katledildiği ve darağacında asıldıklarına ilişkin haberlere özel bir yer ayrılmıştır. Gazetenin ikinci sayısında Türklerin Medine'de aralarında kadınların ve çocukların da bulunduğu bir kabileye saldırdıkları iddialarına yer verilmiştir. Böylece toplumda Türklere karşı bir nefret oluşturulması hedeflenmiştir.

El-Kible Gazetesi'ne çok büyük bir ilgi ve teveccüh gösterildiği her fırsatta vurgulanmıştır. Gazetenin onuncu ve sonraki sayılarında ekonomik problemlerle de ilgilenildiği, halkın menfaatlerinin korunduğu, Osmanlı yönetiminin ilgilenmediği sahtekârlık ve kalpazanlıkla mücadele edildiği belirtilmektedir. Gerçeklerden haberdar olmak için *el-Kible Gazetesi*'ne kulak vermek gerektiği dile getirilmiştir. Şerifin İslam'ın ruhuyla örtüşen bir Arap sistemi kurulması için çalıştığı belirtilmiştir. Müslümanlara ve Araplara hizmeti esas aldığı vurgulanmıştır. Arap milletini ilerletme görevini üstlenmiş olan gazete üst düzey hür aydınların makalelerine yer vermiştir.

Büyük Arap İsyanı (Rönesans'ı), 10 Haziran 1916/9 Şaban 1334 Cumartesi gecesi başlamıştır.⁷⁰ Lideri Şerif Hüseyin bin Ali, *el-Kible Gazetesi*'nin "Muhterem Haşimi Mahsülü" adıyla yayınladığı resmi bir yayında isyan hakkında, "Ayağa kalktık, kin, nefret ve düşmanlık peşinde değiliz. Bizim düşmanlığımız Enver, Talat, Cemal ve onların yandaşlarıdır. Bizim görüşümüze Osmanlı ülkesinde ve diğer beldelerde olan Müslümanların hepsi katılmaktadır. Çünkü onlar kendi hırslarına devleti ve Müslümanları kurban etmişlerdir."⁷¹

Her ne kadar İslam'a ve Araplara hizmet ettiğini ilan etse de Osmanlı Devleti aleyhtarlığı ve Arap milliyetçiliği yapan *Kible Gazetesi*, I. Dünya Savaşı sırasında Mısır'da hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak isteyen İngiliz propagandalarının benimsenmesi ve yerleşmesinde önemli etkisi olmuştur.⁷² Zira Mısır'daki Suriye Arapları, bu gazeteye çok rağbet ediyordu. Bu sebeple Türk aleyhtarı ve Arap taraftarı bu gazetenin Kuzey Afrika'daki Müslümanlar arasında propagandalarını kabul ettirmek ve askeri güç temin etmek için İngilizler, *Kible Gazetesi*'nin bölgede dağıtılmasını kararlaştırmıştır.⁷³ İngilizlerin Mısır'da basın sayesinde yürüttükleri propagandalar semeresini vermiş, *el-Kible Gazetesi*'nin rağbet görmesiyle el-Ezher'de Arap yanlısı Türk aleyhtarı olanların sayısı artmaya başlamış, yazıları Mısır'da yaşayan Suriye Arapları tarafından ilgiyle takip edilmiştir.⁷⁴ Şerif Hüseyin ve etrafındakilerin kendi davlarına hizmet ettiğini zannettikleri yayın organları *el-Kible Gazetesi* İngilizlerin istihbarat örgütü Arap Büro tarafından desteklenmekte, dini konularda ve halifelik

⁷⁰ Kible, 1916, 1-10.

⁷¹ El-Kible, 1916, Sayı 11.

⁷² Metin Hülagü, *a.g.e.*, s. 86.

⁷³ Metin Hülagü, *a.g.e.*, s. 148.

⁷⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 138; Metin Hülagü, *a.g.e.*, s. 86.

meselesinde kargaşa ve tartışma yaratmak için kullanılmaktaydı.⁷⁵ Böylece onlardan çok İngilizlerin emellerine hizmet etmekteydi.

El-Kible Gazetesi'nde Türklere Dair Anlatım

Rızaeddin b. Fahreddin 9 Kasım 1917 tarihinde Şura Gazetesi'nin 443-446 sayfada yayınlanan bir yazıda *el-Kible Gazetesi'nde* Türklere hakkında yayınlanan bir makaleyi ele almıştır. Önce makalede Türklere hakkında yer alan ifadelere daha sonra bu asılsız iddia ve iftiraların tutarsızlığını değerlendirmiştir.⁷⁶

Mekke'de çıkmakta olan *Kible Gazetesi'ndeki* bir habere göre Araplar Medine'yi Türklere almaya çalışıyorlarmış. Medine'nin Bâbü'l-Kuba denilen mahallinde savaştıkları ve meydana gelen patlamalar sebebiyle birçok kişinin telef olduğu belirtilmektedir. *el-Kible Gazetesi'nin* 48. sayısının dört sayfası tamamen zafer ve galibiyet haberleriyle dolu olsa da özü, Bâbü'l-Kuba'daki savaş ve Medine'deki patlamalardan ibarettir. Medine'de infilak eden nedir, bu bilinmemektedir.⁷⁷ *Kible Gazetesi'nde* Münafıklar (Türkler) Medine'de hacdan önce dolaşanlar, Haydar Paşa ile Medine kumandanı huzurunda ziyafetlerde bulunanlar Peygamberimizin kabrini ziyaret ettiler. Bu mürtedler (Türkler) Rasulüllah'ı ziyaret edecek olsalar, bunu sırf nifaklarını artırmak ve Müslümanları (Arapları) aldatmak için yaparlar. İslam'ı terk edip, Arapları düşman gören bu insanlar arasında iki Alman yazarının da bulunduğu söylenmektedir. Bu Alman yazarların Medine'ye girmesine müsaade emesi İstanbul hükümetinin büyük kabahatlerindedir. Medine'ye Hristiyanları alıp gelmekle bu Türkler Peygamberimizi son derece tahkir etmektedir. Medine'de bulunan Şerif Haydar Paşa'nın itibarsızlığı ve babası (Rasulullah) hakkındaki saygısızlıkları bu dereceyi bulmuşsa artık bundan ne beklenir? Bunlar (Türkler) Arapların başkaldırmalarına ve kendileriyle savaşmalarına Hüseyin b. Ali Hazretleri'nin Mekke'de kendisini bağımsız hükümet ilan etmesine kızıp, Hz. Peygamberin nâşına bir şey yapmaya niyetlenmiş olmasınlar? Yeryüzünde Türk kavminden gaddar bir kavim yoktur. Türkler Abdülkadir el-Cezâiri'nin kabrine neler yaptılar? Abdülkadir'in çocuklarını, torunlarını sürdürdüler. Onları Hz. Muhammed hakkında bir hile yapmayacaklarına itimat yoktur. Her halükârda Emir Faysal'ın (Mekke hükümdarı Hüseyin'in yakınlarından) kahraman askeri varıp, kendilerini Medine'den sürüp çıkarana kadar Rasulüllah'ın mübarek nâşına bir şey yapmak isteyebilirler.⁷⁸ Ravza-i Mutahhara'daki hazineleri alıp götüren

⁷⁵ Mustafa Çabuk, "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro(1916-1920)", *Belgi Dergisi*, C. 2, Sy.17, (Kış 2019), 1135

⁷⁶ Şürâ, Aded, 19, 9 Kasım 1917, 443-446.

⁷⁷ Ömer Hakan Özalp, *Rızaeddin Bin Fahreddin Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim*, İstanbul 2001, s. 397.

⁷⁸ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 397-398.

dinsizler ve her türlü günahı işlemekten kaçınmayan İslam düşmanlarının (Türkler) Rasulüllah'ın mübarek kemiklerine kötü şeyler yapmaları da ihtimal dışı değildir.⁷⁹

Türkler itikatsız, terbiyesiz, memleket, vatan ve İslam dini için çok zararlı insanlardır. Bütün amaçları sefahattir. Türkler altın ve gümüşe taparlar. Bütün hünerleri fuhuş yapmak, kan dökmektir. İmdi böyle bir kavimden Rasulüllah'ın mübarek nâşî selamette kalır demek mümkün müdür? Türkler bundan önce Kâbeyi de yıkmaya başlamışlardı. Kâbeyi topa tuttular. Şiilerin Kербela ve Necef'te bulunan mukaddes yapılarını da yıkıp bitirdiler. Ey Müslümanlar Türklerden sakının, çok sakının! Dünyadaki bütün Müslümanlara, özellikle de Araplara sesleniyoruz. Rasulüllah'ın kabrini kafirlerden (Türklerden) koruma tedbirine bugünden bakınız. İş işten geçtikten sonra pişman olursunuz.⁸⁰

Yukarıda anlatılanlar *el-Kible Gazetesi*'nde yer alan makalenin içeriği ve Türkler hakkındaki yargılarıdır. *el-Kible*, Medine savaşında Arapların Türkleri yenmelerine dair haberleri, Araplar Türkleri yendiler, ya da el-Melikü'l-Muazzam'ın askerleri Türkiye askerine galip geldi şeklinde vermeyip, Müslümanlar zındıkları, yahut dehrî ve dinsizleri gebertiler şeklinde vermişlerdir.⁸¹

Şam'dan bir heyet görevli olarak Medine'ye giderek, burada reis Şerif Hüseyin'e misafir olmuş, Hz. Peygamberin kabrini ziyaret ettikten sonra dönmüştür. *el-Kible Gazetesi* bu ziyaret üzerine akla hayale gelmeyecek hezeyanlar bina etmiştir. Bir de bütün dünya Müslümanlarını İslam'ın düşmanı olarak tanımladığı Türklerden sakınmaya davet ediyor. Gazete, heyette Hristiyanların bulunduğu bakarak, hükümler vermektedir. Sahabe, Mecusi İranlılardan alınan esirleri Medine'ye getirdiklerinde bunların çoğu kendi dinlerinde kalmıştı. Sahabe ve Yahudileri Arap yarımadasından sürgün eden Hz. Ömer, bunu Rasulüllah'a hakaret olarak görmemişlerdir. Bir zarurete binaen resmi bir heyetin içinde farklı dinden bir iki kişinin olması veya bir iki muhabirin olması, Rasulüllah'ı hangi açıdan tahkir anlamına gelmektedir? Mekkeliler, İngilizleri Mekke'ye getirdiler, onlara saygı gösterdiler. Onlardan sadakalar aldılar, şeklinde rivayetler vardır. Bunlara inanmak mı gerekir? Türklerin Abdülkadir Cezâiri'nin kabrine ve kemiklerine hakaret etmeyecekleri herkes tarafından bilinmektedir. Savaş tazminatı olarak alınan bazı altın ve gümüş şamdanların kabre hakaretle bir alakası yoktur. Abdülkadir el-Cezâiri'nin

⁷⁹ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 398.

⁸⁰ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 398.

⁸¹ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 398.

torunlarının niçin sürgün edildiklerini bilmesek de medreselerde tefsir, hadis okuttukları için olmadığı muhakkaktır.⁸²

Türklerin, Rasulüllah'a bir kötülük yapmayacaklarına güvenilmeyeceğini söylemek ve bir kötülük peşinde olduklarını iddia etmek akla ziyan bir iddiadır. Hiçbir zaman kabirler Türklerin hakaretine maruz kalmış değildir. *el-Kible Gazetesi* tarihe baktığında bu hakikati görecektir Türklerin kabirlerden intikam aldığına dair tarihte bir hadise yoktur. Ancak Araplarda bunun örnekleri çoktur. Biraz dikkatli bakarlarsa görecektir.⁸³ Burada Abbasilerin, Emevi halifelerinin cesetlerini kabirlerinden çıkararak eziyet ettiklerini hatırlatılmıştır.

Mekke ve Medine'li Arapların efendisi olan İngilizler Sudan'da medfun bulunan Muhammed Ahmed'in cesedini çıkarıp yakmışlardır. Bu *el-Kible Gazetesi*'nin malumu olsa gerektir. Türklerin Kâbe'yi onardıkları ve hizmet ettikleri bilinmektedir. Fakat yıktıkları duyulmamıştır. Ancak Kâbe'ye sığınan asî Araplar, Türk askerine kurşun yağdırdıklarında bunlara karşılık verilmesini Kâbe'yi yıkmaya çalışmak olarak nitelendirilmesi doğru değildir. Burada suçlu aranacaksa Kâbe'ye sığınarak kurşun yağdıran asî Araplara bakmak gerekir.⁸⁴

Türkler inançsız, terbiyesiz, İslam için zararlı insanlardır, gaddardır gibi sözler belki kendini bilmez birkaç kişi tarafından söylenebilir, ancak bir gazete tarafından dile getirilmesi çok büyük terbiyesizliktir. *el-Kible Gazetesi*'nin Türkler hakkındaki bu iftiraları ve suçlamalarının kabulü mümkün değildir. Kâbe'nin duvarı ve Rasulüllah'ın mescidinin yanında, onun ayak bastığı topraklarda, Kur'an'ın nazil olduğu mekanlarda dolaşmak ve büyüklük taslayarak başkalarını İslam'ın dışına çıkarmak hakkı mı vermektedir? Rusya'da 25 milyon Türk bulunmaktadır. Bunlar her türlü zorluklara rağmen dinlerini inançlarını korumaktadır. Dinleri uğruna çektikleri sıkıntıların tahammül sınırlarını aşacak kadar büyüktür. Araplar sadece on sene istibdat yönetimi altında kalsalardı sahih itikattan, dehrilikten, gaddarlıktan ve dinsizlikten söz etme konusunda daha ihtiyatlı davranırdı. Siz Türklerin idaresinde zulüm mü gördünüz?⁸⁵

Türkler altına ve gümüşe tapıyorlar mı? O zaman Araplar, Beytullah'ı ziyaret için yola çıkan hacıların kervanlarını basarak altınlarını, gümüşlerini ve değerli eşyalarını niçin gasp ediyor? Hac yolunun emniyetini neden yok ediyorlar? Yanında valiz dolusu altını olan postacılar Virhoral'dan Zelativist'e ve Meyas'a kadar korkusuzca giderken neden hacılar Araplar hangi taraftan saldırırlar, kurşun yağmuruna tutarlar diye endişeyle korkarak yolculuk

⁸² Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 399.

⁸³ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 399-400.

⁸⁴ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 400.

⁸⁵ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 400.

ediyorlar? Allah'ın davetine uyarak yola düşen hacılara reva görülen bu zulümler iyilik, sahih itikat sahibi ve terbiyeli olmak mıdır?⁸⁶

Bugünkü Arapların tavırlarına bakarak Arabiler (Bedeviler) küfür ve nifak bakımından daha şiddetlidirler ayetini,⁸⁷ hatırlatmak isteriz. Esasen Türklerin hatası, Arapları fazla şımartmalarındandır. *el-Kible Gazetesi* Mekke'de muzika mektebi açılmasına ve Arap çocuklarının muzika öğrenmeye başlamalarına sevinmektedir. Bu hadiseye övünç vesilesi olarak gazetede yer verilmiştir.

El-Kible Gazetesi'nde İttihatçılar

Mekke'de neşredilen *el-Kible Gazetesi*'nin 14 Zilhicce 1335/1 Ekim 1917 tarihli ve 116 numaralı nüshasında “Kâbil Değil Setredilemez” başlığıyla bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede, Meşihat'in Adliye Nezareti'ne ilhaki, şer'î mahkemelerin kaldırılması ve İttihatçıların icraatları ele alınmıştır. Yazıya göre, Turancılar hakkında yazılan makaleler safdil bazı kişilerin garibine gitmiş ve itirazlarına sebep olmuştur. Yazılanların bazıları tarafından düşmanlıktan kaynaklandığı kanaati taşıdıklarını biliyoruz. Hâlbuki bunların hiçbirisi doğru değildir. Çünkü mesleğimiz hakikatleri okuyucularımıza bildirmek, garaz ve ivazdan arî olarak mevcut durumu dünyanın dört bir köşesine ulaştırmaktır. Maksadımız ve gayemiz toplumun faydasına olanı, hayrı ve şerri izahtan ibarettir. Gazetemizin gayesi ve emeli bundan ibaret olup, hiçbir zaman şahsiyet ve iftira ile uğraşmak değildir. Gazeteye konulacak doğru haberlerden biri de Turanilerin dinsizliklerinin bugünlerde ilan ettikleri bizce sabit olmasıdır. Çünkü Türkiye'den hususi olarak buraya gelenlerin verdikleri haberler üzerine şunu İslam âlemine ilan ediyoruz ki, İttihatçılar, İslamiyet iddiasında buldukları halde öteden beri İslam şeriatına olan taarruz ve nefretlerini bir kat daha artırmışlardır. Şerif Hüseyin öncülüğünde Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ve ayaklanmaların temelinde İttihatçıların uygulamaları gerekçe gösterilmiştir. *el-Kible*, meselenin ehemmiyetine binaen, Turancıların icraatlarını neşretme gereği duyulduğunu belirtmektedir. Makalede ifade edildiğine göre, İttihatçılar Bâb-ı Meşihatı/şeyhülislamlik makamını ve ona bağlı bulunan bütün şer'î mahkemeleri kapatmışlardır. Mekke ve Medine'de de şer'î mahkemeleri kaldırmayı hedeflemişlerdir. Fakat buna muvaffak olamamışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana var olan şer'î mahkemeler nikâh, boşanma, vasiyetler, tereke konularına hasredilmiştir. Bunların dışındaki davalar Adliye Nezareti'ni havale edilmiştir. Müslümanlar böyle bir felaket karşısında isyana kalkışmaları gerekirken bundan kaçınmaktadır. Çoğunun da bundan haberi yoktur. Biz *el-Kible* olarak İslam âlemini haberdar etmeyi bir vazife biliyoruz.

⁸⁶ Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 401.

⁸⁷ Tevbe 9/97.

İslamiyet'e vurulan bu darbeye karşı öteden beri suskunluğa mecbur olan Müslümanların bugün ne gibi bir harekette bulunacakları sorulmaya değer bir sorudur. Şimdi ise dini bir merci kalmadığından dinini ve şeriatını bilen Müslümanlar ne bu işe diyeceklerdir? İttihatçıların Müslümanlık iddialarına rağmen şeriat mahkemelerinin kapılarını kapatmaları bize üzülmemiz için yeter de artar. Mısır'da Yahudi ve Hristiyanların problemlerini halletmek için müracaat ettikleri şer'î mahkemeler mevcuttur. Şer'î mahkemeleri tatil eden İttihatçılar bu işe ne diyor bilmiyoruz. İslam âlemi ne diyor onu da bilemiyoruz. Fakat şer'î mahkemelerin tatil edilmesiyle, İslam idaresinde olmakla ecnebi idaresi altında olmak arasında bir fark kalmıyor. Nikâh, boşanma, miras, vasiyet ve benzeri meseleler önemli davalar olmakla birlikte, şer'î mahkemelerde görülmekteydi. Şimdi bu şer'î konular şeriata göre hüküm vermeyen mahkemelere nasıl bırakılıyor? Bu işler onların ihtisas alanına girmediği gibi hüküm vermek üzere tayin edilenler de bu davalarda ihtisas sahibi değildir. Gerçekten Yahudiler ve Hristiyanlar, İttihatçılar nezdinde Müslümanlardan daha mutludur. Çünkü onların dinlerinin (ahkâm-ı diniyelerini) muhafaza veya bir meselelerini halletmek istediklerinde İttihatçıların hükûmeti nezdinde itibarı olan patrikleri veya hahamları bulunmaktadır. Şer'î mahkemelerin mevcudiyeti zamanında Hristiyanlarla Yahudiler bile gayet çetrefilli ve mühim olan davalarını ve dini meselelerini çözüme kavuşturmak üzere oralara giderlerdi. Muğlak olan işlerini ve meselelerini İslam şeriatına göre hallederlerdi. Türkiye dışında olan sair İslam memleketlerinde hükûmetleri İslam olsun veya olmasın oralarda İslam şeriatı hükümleri halen tamamıyla cari ve şer'î mahkemeler açık ve serbesttir. İslam şeriatına gelince İttihatçılar Müslümanların mahkemelerini kapattılar. Allah şahit ki, biz şahsi kin ve düşmanlıkla hareket etmiyoruz, ittihatçıların maksatlarını ve hedeflerini ortaya koyuyoruz. Bu müthiş vakayı İslam âlemine ilan etmekten maksadımız kendilerini hakka ve hakikate uyandırmaktır. Yoksa İttihatçıların Kanun-i Esasilerinde/Anayasalarında ve hususi kararlarında munderiç olan maddelerin tamamını uygulamaya koymaya kararlı olduklarını bildiğimizden bunları daha önce de yazmıştık. Sözü uzatmaya gerek yoktur. Yalnız deriz ki, İttihatçılar İslam şeriatına aykırı her türlü vaziyet ve hareketi benimsemeye kendilerini serbest görmekte ve kendilerine din gayretiyile/saikiyle kim muhalefet edecek olsa onu her şekilde yok etmeye kararlıdır. Göz, hastalıktan güneşin aydınlığını inkâr eder, hasta ağız da suyun lezzetini bilemez diyerek makaleye son veririz,⁸⁸ diyerek İttihatçılar hakkındaki kanaatlerini ortaya koymuşlardır. Kendilerinin isyana kalkışmalarının da gerekçesini izah ediyor. Özellikle Müslüman kardeşlerini ve bütün milletleri kurtarmak ve haklarındaki suizannı

⁸⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. TO, 547/18. 2 Mayıs 1918.

ortadan kaldırmak ve hakikatin sabahın aydınlığı gibi ortaya çıkmasını istediklerini belirtmektedirler.⁸⁹

Şerif Hüseyin'in isyana kalkışmasında İttihat ve Terakki Hükûmetinin rolü olmakla birlikte, isyanın semeresini arkasında olan ve onu destekleyen İngilizler toplamışlardır. Bu bakımdan onun meşru ve haklı gerekçelerle sadece hükûmete değil hilafete de başkaldırması mazur görülecek bir hadise değildir. İttihat Terakki hükûmetinin Arap beldelerinde yaptığı rezillikler bir bakıma Şerif Hüseyin'in isyanına sebep olmakla kalmamış, Suriye'de, Irak'ta da Arapların Osmanlıya karşı nefretine neden olmuştur. Fakat her ne kadar İttihat ve Terakki'nin kötü idaresi, Şerif Hüseyin'i isyana sevk etse de hiçbir vakit düşmandan yardım istemeye ve mukaddes belde olan Hicaz'ın mahremiyetinin çiğnetilmesini haklı gösteremez. Aradaki ihtilaflar ve anlaşmazlıklar, İslam'ın mukaddes beldelerinin düşmana çiğnetilmesine de gerekçe olamaz. Yine İttihat ve Terakki hükûmetiyle olan anlaşmazlıklar, Hilâfet makamına düşmanlık ilan etmeyi haklı göstermez. Dolayısıyla Şerif Hüseyin, İttihat ve Terakki'nin düşmanı olsa da hilafete düşmanlık yapamaz/yapmamalıdır. Şayet böyle yapacak olursa yaptığı hareketin hesabını İslam âlemine ve Hilafet makamına vermek zorundadır.⁹⁰

El-Kible Gazetesi'nde Enver ve Cemal Paşa

Mekke'de çıkan *el-Kible Gazetesi*'nden naklen *La Tribune De Jurnevö Gazetesi*'nin 13/14 Mayıs 1917 tarihli ve 113 numaralı nüshasında Talat ve Enver paşalar hakkında bir makale yayınlanmıştır. Makalenin tercümesinde şunlar yer almaktadır. Jön Türkler arasında görünüşte ortadan kalkmış gibi görünen eski ayrılık yeniden baş göstermektedir. Enver ve Cemal paşaların ifrat derecesindeki Alman siyaseti olmalarına karşı milli bir siyaset takip etmek üzere başlarında İttihat Fırkası azasından ve Erkân-ı Harbiye zabitanından Mustafa Kemal Paşa olan bir fırka teşekkül etmiştir. Irak ve Sina cephelerindeki Osmanlı ordularının maruz kaldıkları hezimet Enver ve Cemal paşaların mevkilerini fazlasıyla sarsmıştır. Bu sebeple yeni fırka idareyi ele geçirmek için fırsat kollamaktadır.⁹¹

Kible Gazetesi'nde Şerif Hüseyin'in Bildirisi

El-Kible Gazetesi, Fransızları ve İngilizlerin emriyle Osmanlı Devleti aleyhine yazılar neşrediyordu. Bu yazıları, Şerif Hüseyin ve İngilizler Suriye'de Osmanlı aleyhine kullanıyordu. Gazetenin 6 Mart 1917 tarihli ve 58 numaralı nüshasında Şerif Hüseyin'in İslam dünyası için yayınladığı bir beyanname

⁸⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. SYS, 2453/3. 16 Mayıs 1918.

⁹⁰ Ömer Rıza, "Âlem-i İslâm'da Mevkiimiz", *Sebülürreşâd*, ed. Ertuğrul Düzağ, İstanbul 2019, C. 15 s. 359.

⁹¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. SYS, 2435/17. 31 Mayıs 1917.

bulunmaktaydı. “Majesteleri Haşimî Kralı'nın Duyurusu” başlığını taşıyan bu beyannamede; sahte Turancı despotların Sultan Abdülhamid' tahttan indirdikleri gün sarayını yağmaladıklarını, eşlerinin ve kızlarının eşyalarını soyup soğana çevirdiklerini, küpelerini aldıkları bildiriliyordu. Türklerin Medine'de işlediklerini iddia ettiği vahşet dile getiriliyordu. Şayet Türkiye Müslümanları Turancı hükümetlerinin hareketlerini reddetmezlerse Mekke Camii'ndeki hutbelerde Türk sultanının adının zikredilmeyeceği ifade edilmekteydi. Birisi ortaya çıkar da memleketi Turancı çetelerden kurtarır ümidiyle bekledikleri Hüseyin b. Ali (Şerif Hüseyin) tarafından ilan ediliyordu.⁹²

İngiltere, öteden beri Osmanlı Devleti aleyhine yayın yapan gazete ve dergilerin Arap coğrafyasında dağıtılması için çalışıyordu.⁹³ Şerif Hüseyin bu beyannamesinin Suriye ve Mezopotamya'da dağıtımı için de İngiltere'nin yardımını istemiştir. Bunun üzerine bu metnin Farsça ve Malayca dillerine çevrisinin yapılması istenmiştir.⁹⁴ Şerif Hüseyin Türkiye Müslümanlarının İttihatçıların Medine'deki hürmetsizliklerini reddetmede ihmal ve kusuru olduğu gerekçesiyle, Cuma hutbelerinde Osmanlı sultanının adının zikredilmesini bütün Hicaz'da yasaklamıştır. Bu husus *Kible Gazetesi*'nde resmen duyurulmuştur.⁹⁵

Temmuz 1917'de *Kible Gazetesi*, Medine savaşında ölen Türk komutan Şekip Galip Bey'in üzerinde çıkan bir belgeden bahsetmektedir. Bu belgede Turan fikirlerini yaymak için kurulmuş olan Türk Ocağı isimli bir cemiyetten ve Türklerin bütün Müslümanlara tahakküm etmesi gerektiğine dair ifadeler bulunduğu belirtilmiştir. Bunu İngilizler Hint Müslümanları üzerinde kullanmak istemişlerdir.⁹⁶

Eşref Bey'in Gazetenin Editörüyle Görüşmesi

Eşref Bey, Hicaz hükümetinin resmî gazetesi olan *el-Kible*'nin başmuharriri Muhittin el-Hatıb'ın ziyarete geldiğini ve kendisiyle görüştüğünü belirtmektedir. *El-Kible Gazetesi*'nde bu zatın kendisi hakkında ateş püskürdüğünü ve Arapları, Türklük emrinde bir esaret zinciri haline getirmeye çalışan gizli teşkilatın lideri ve çölde “Uçan Kuşların Şeyhi” adıyla şöhret yapmış olan Eşref'in ele geçmesi bizim davamızın zaferi için aşılmış büyük bir merhale...” diye yazmıştır.⁹⁷ Yine Eşref Bey için *el-Kible Gazetesi*'nde Lavrens-i Türkî tabiri kullanılmıştır. Araplar arasında “Uçan Şeyh” olarak

⁹² Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 140.

⁹³ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 137.

⁹⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 140.

⁹⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 141.

⁹⁶ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 138-139.

⁹⁷ Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul 1962, s. 284.

anıldığı ve faaliyetlerinin her tarafta bilindiği belirtilmektedir. Enver Paşa'nın sağ, Cemal Paşa'nın sol kolu olduğu, Türklerin bütün siyasetlerinde söz sahibi olduğu ve Arap topraklarının baş belası, Arapları müteessir eden her harekette parmağı olduğu ifade edilmiştir. Onun ele geçmesiyle rahat günler göreceklere dile getirilmiştir.⁹⁸ Ancak *el-Kible Gazetesi*'nin Eşref Bey hakkındaki iddiaları doğru çıkmamıştır. *El-Kible Gazetesi* 'nin sahibi Şerif Hüseyin dört oğlu, nesebi, soyu sopu, bu mukaddes toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. Aile fertlerinden bazıları utanç içinde öldürülmüş, yerlerde süründürülmüş, fakat Eşref Bey'in at oynattığı bu topraklarda hala Türklüğün itibarı olduğu kaydedilmiştir.⁹⁹

***El-Kible Gazetesi*'nin Anlatımıyla İsyanın Safhaları**

Mekke'de isyanın çıkışı ve Şerif Hüseyin'in Mekke'de hâkimiyeti ele geçirmesi kendi yayın organı olan *el-Kible Gazetesi*'nde anlatılmaktadır. 9 Şaban 1334/11 Haziran 1916 Cumartesi sabah saat üç buçukta Mekke'deki kışlalarla Hamidiye hükûmet konağına karşı şiddetli bir ateş başlamıştır. Türk askerlerinin etrafı kuşatılmıştır. Mekke'ye hâkim tepede bulunan ve sarp bir konuma sahip olan Ecyad Kalesi'nden Türkler binalara ve özellikle Emirliğe ait daireler üzerine top ateşine başladılar. Çatışmalar gün boyunca devam etmiş, akşam biraz hafiflemiştir. Ancak ertesi gün sabah çatışmalar tekrar şiddetlenmeye başlamıştır. Öğleden önce saat beşte Şerif Hüseyin'in askerleri, Safa karakoluna saldırmış, muhafızları esir etmişlerdir. Pazartesi sabahı çatışmalar tekrar şiddetlenmeye başlamıştır. Vali vekilinin bulunduğu hükümet konağı etrafında şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmalar sonucunda akşama doğru hükümet konağı Şerif'in adamları tarafında ele geçirilmiştir. Vali vekili ve beraberindekiler, Emaret binasına götürülmüşlerdir. Kale ve kışlada direnen askerler mahalleleri ve Mescid-i Haramı top ateşine tutmuşlardır. Atılan top mermilerinden ikisi Kâbe'ye isabet etmiş, Kâbe'nin örtüsü tutuşmuştur. Halk top ateşi ve mermi yağmuruna aldırış etmeden yangını söndürmeye koşmuştur. Günlerce devam eden çatışmalarda isyancılar Türklere yaklaşamıyor, Türkler de konuşlandıkları yerlerden çıkamıyordu. Fakat İngiliz gemileriyle Süveyş'ten getirilen Mısırlı topçu kıtaları Cidde'den buraya gelerek kaleyi topa tutmuş ve kalenin bir tarafını yıkmışlardır. Bu sayede isyancılar kaleye saldırılarını artırmış ve Ecyad Kalesi yirmi beş günlük kuşatmadan sonra Ramazan'ın dördüncü günü öğle vakti düşmüştür. Topçular daha sonra Ceruh kışlasını kuşatan kuvvetlere destek vermişler, aynı gün akşam vakti bu kışla da isyancıların eline geçmiştir.¹⁰⁰

⁹⁸ Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul 1962, s. 284; Cemal Kutay, *Lavrens'e Karşı Kuşucubaşı*, nşr. Mustafa Unan, İstanbul 1965, s. 169-171.

⁹⁹ Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 270-271.

¹⁰⁰ M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s. 69-70. (el-Kible, 4 Ramazan 1334:1).

Şerif Hüseyin'in yayın organı olarak yayınlanan *el-Kible Gazetesi*'nde Ecyad Kalesi'nin düşmesinde İngilizlerin hizmeti ve rolü açıkça belirtilmektedir.

Şerif Hüseyin, 9 Kasım 1916'da *el-Kible Gazetesi*'nde ifade edildiğine göre, Araplardan bir grubun verdiği dilekçeye istinaden "Arapların Kralı (Melikü'l-Arab)" ilan edilmiştir.¹⁰¹ Halifeliği ilgili ise Osmanlı gazetelerinde birtakım haberler çıkmış, fakat Şerif Hüseyin bazı çekinceler sebebiyle bu hususu pek gündeme getirmemiştir.¹⁰² Yalnız *El-Kible Gazetesi*'nde hilafet üzerine bir kaç yazıya yer verilmiştir. Bu yazılarda Osmanlı sultanının Müslümanların halifesi olamayacağını, çünkü onun "dinsiz" ve "zalim" İttihatçıların elinde "esir" olduğu, ayrıca hilafetin Kureyş'e ve Hz. Peygamberin beldesine ait olduğu üzerinde durulmuştur.¹⁰³ *El-Kible Gazetesi*'nde yayınlanan yazılar, hutbelerde Osmanlı sultanının adının okunmasına Mekke'de son verildiği 5 Mart 1917 tarihinden sonra yayınlanmıştır. (Musa, 1966:78-82) Bu da Şerif Hüseyin'in hilafet makamına istekli olduğunu ve şartların olgunlaşmasını beklediğini göstermektedir.¹⁰⁴

Şerif Hüseyin siyasi bağımsızlığın yanı sıra halifeye bağlılığını da bitirmişti. İngilizlerin isteği üzerine halifelik meselesi savaş sonuna bırakılmıştı. Savaş sonunda Şerif Hüseyin, Hicaz Kralı idi. İngiltere'nin Cidde'deki ajanı, 8 Ağustos 1918 tarihinde Londra'ya Kral Hüseyin'e Emiru'l-müminin denildiğini bildirmiştir.¹⁰⁵ İngiltere, halifelik konusunda tarafsız kalmayı tercih etmişti. Ancak 9 Ekim 1918 tarihli *Kible Gazetesi*'nin özel ekinde, Faysal'ın, Kral Hüseyin'e gönderdiği telgrafta el-Emiru'l-müminin deniliyordu. Bu bilgi karşısında İngilizler çıkarlarının halifeliğin Türk sultanı olmayan birine verilmesini gerektirdiğini, Arapları Müslüman olarak değil, sadece Arap olarak desteklemeleri gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁰⁶

Mekke'de çıkan *el-Kible Gazetesi*'nde Şerif Hüseyin'e Emiru'l-müslimin deniliyordu. Bu Kral Hüseyin'in Mekke'de halife kabul edilmesi anlamına geliyordu. Arabistan'daki camilerde okunan hutbelerde de adı zikredilmekteydi. Ancak İngilizler bundan hoşlanmadıklarından *el-Kible Gazetesi*'nde Kral Hüseyin tarafından bir açıklamaya yer verildi. Buna göre Emiu'l-müslimîn

¹⁰¹ Mehmet Âkif, "Ceztretü'l-Arab Ahvâl-i Siyâsiyyesi", *Sebîlürreşâd*, ed. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2019, 15/183; M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s. 73. (El-Kible, 9 Kasım 1916:1)

¹⁰² M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s. 79.

¹⁰³ M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s. 79-80. (El-Kible, 19 Nisan 1917:3; 23 Nisan 1917:1;18 Mart 1917:5).

¹⁰⁴ M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s. 80.

¹⁰⁵ Bilal N. Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Ankara 1999, s. 108-109.

¹⁰⁶ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 200-201.

unvanının halife anlamına geldiği, dolayısıyla memleketin krala verdiği unvan dışında başka bir unvan kullanılmaması istenmiştir.¹⁰⁷

Şerif Hüseyin, İttihatçıların Türkleştirme siyasetine şiddetle karşı olmuştur. *El-Kible Gazetesi*'nde neşredilen bir yazıda Ayasofya Camii'nde Şeyh Abdullah'ın, Kur'an ayetlerini Türkçü bir yaklaşımla izah etmesini Müslümanlar arasında nifak ve ayrılığa sebep olacağını belirtmiştir. Bu anlayışla Kur'an'ın tercüme edilmesinin de tahriften başka bir şey olmayacağını dile getirmiştir.¹⁰⁸ Yine *el-Kible*'de yer alan bir yazıda Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın vesayeti altında olduğunu ve bu sebeple isyan ettiğini, bağımsızlığını kaybedeceğini belirttiği Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın egemenliği altında kalmasından korktuğunu belirtmiştir.¹⁰⁹

El-Kible Gazetesi'nin Resmî Görevi

İsviçre'den alınan bilgilere göre, Suriye'de İngilizler tarafından Kudüs'e karşı yeni teşebbüste bulunulacaktır. Basra'da Arap kabile reislerinin (meşayihinin) Irak hükümdarlığı hakkında İngilizlerle müzakere etmek üzere toplantı yapacakları ve bu toplantıda Basralı Talib Muhammere şeyhi Hargal ile Ebn Suud'un bulunacakları duyulmuştur. *Evkât Gazetesi* Mekke'de *el-Kible* gibi hükümet gazetesi görevi yapacaktır. Bu haberlerin güvenilirlik derecesi hakkında bir görüş belirtmek mümkün değildir. Talib ve İbn Suud isimleri raporun yazım tarzının kötü olmasından dolayı karine ile çıkarılmış ise de metinde geçen Hargal ismi şüpheye yer bırakmayacak şekilde okunmuştur.¹¹⁰ Öte yandan Iraklı aydınların Kemalist hareketi beğenmeleri ve desteklemelerinde o sırada Irak'ta okunan Arap gazetelerinin etkisi olmuştur. Bunlar arasında Kemalistlerin propagandasını yürüten ve Müslümanları Mustafa Kemal'in etrafında toplamaya çalışanlardan *Fetâ el-Arab*, *el-Umran*, *el-Muktebes* ve *Elif* gibi dergi ve gazetelerin yanı sıra *el-Kible Gazetesi* de bulunuyordu. Hicaz'da çıkan *el-Kible Gazetesi* Kemalistlere açıkça sevgi ve saygı duyuyordu.¹¹¹

Osmanlı Hükûmetinin El-Kible Gazetesini Takibi

el-Kible Gazetesi'nde çıkan yazılar yurtdışındaki devlet görevlileri tarafından takip edilmiştir. Bu yazılardan önemli görülenler ilgili makamlara gönderilmiştir. Bu çerçevede 2 Rebûlevvel 1336/16 Aralık 1917 tarihinde

¹⁰⁷ Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰⁸ M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s. 63.

¹⁰⁹ M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s. 64.

¹¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. SYS, 2113/12-4. 11 Kasım 1917.

¹¹¹ Qassam KH. Al-Jumailiy, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, haz. İzzet Öztoprak, Ankara 1999, s. 122.

yayınlanan “Kudüs'ün Sukûtu” ve “Vahdet-i Arabî” isimli iki makalenin önemine binaen Sadarete gönderilmiştir.¹¹²

El-Kible Gazetesi'nin yayınlanmaya başlamasından bu yana neşredilen nüshalarıyla bundan sonra neşredilecek nüshaları sipariş edilmiştir. Şimdilik 116, 125, 127, 133, 134, 135, 136, 137, 138 numaralı nüshalar gelmiştir. Diğerleri de geldikçe Hariciye Nezareti'ne muntazaman gönderileceği Cenevre Şehbenderliğinden bildirilmiştir.¹¹³ Nitekim gazetenin nüshaları geldikçe Hariciye Nezâreti'ne gönderilmiştir.¹¹⁴ Bu nüshalarda önemli görülen makalelerin tercümeleri Hariciye Nezareti tarafından Sadarete gönderilmiştir. 14 Mart 1918 tarihli 163 numaralı nüshasında yer alan “Doğru Söz” başlıklı makale tercüme edilmiştir. *el-Mukattam Gazetesi*'nin 880 numaralı nüshasında yer alan Arap meselesinden bahseden bir makalede Paris'te bir konferans düzenleneceği, bu konferansa Fransa ve İngiltere tarafından Suriye meselesi için murahhas olarak isimleri sayılan kişilerin katılmışlardır. Konferansa katılanların her biri gerek İngiltere gerek Fransa'nın Suriye ve sair Arap beldelerinin geleceği hakkında tamamen birlik olduklarına dair konuşmalar yapmışlardır. *el-Mukattam Gazetesi* bunları naklettikten sonra diyor ki, son olarak aldığımız telgraftan anlaşıldığına göre, Kânunuevvelin 23'ünde Paris'te gerçekleştirilen konferansa katılanların konuşmaları tak noktada toplanmaktadır. O da Fransa ve İngiltere hükümetleri Türklerden başka Arapça konuşan bütün kavimleri/milletleri ve hususiyile Suriye ve Lübnan halkını ayrıca Anadolu'da yaşayan diğer milletleri Türklerin esaretinden kurtarılmasına karar vermişlerdir. Suriyelilerin milliyet ve mezhep ihtilafını bertaraf edip, bir ve beraber bir millet olduklarını göstermedikçe bu iki devletin kendileri hakkındaki kararı ebedi bir huzur ve hürriyeti temin edemez. Türklerin eline fırsat düşer düşmez Lübnanlıların imtiyazlarını ayaklar altına alarak Lübnan'da ne yaptıkları meydandadır. Türklerin evrak üzerindeki vaatleri hep bu suretle neticelenmiştir. Ermeni ıslahatı da aynı yüzyıllarca Ermenilerin kanlarının akmasından başka bir netice vermemiştir. Hülasa her millet kendinin hâkimi olmaya istidadı ve kabiliyeti olduğunu göstermelidir. Milletler ve kavimler heyet-i ictimaiye içinde bir fert gibidir. Birsinin şahsi gayreti, gücü yetmez. Alın teriyle kazandığını korumaya gücü yetmez ise o ferdin içinde bulunduğu toplum kâr ve kazancından ve çalışmasının neticesinden istifade edemez. Türklerin mahkûmu olan Suriyeliler diğer kavimlere yek-vücut olarak hürriyetlerini elde etmek için liyakatlerini ispat etmedikçe kendilerini himaye etmek isteyen devletler tarafından sarf edilecek gayret isteklerini

¹¹² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. SYS, 2290/45. 4 Mart 1918.

¹¹³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. SYS, 2445/18; HR.SYS, 2446/65; HR. SYS, 2290/42; HR. SYS, 2448/57; HR. SYS, 2449/39. 22 Aralık 1918.

¹¹⁴ BOA, HR. SYS, 2452/38.

gerçekleştirmeye yetmeyecektir. Adı geçen milletlerin sonradan feryad ü figanları da bir fayda vermeyecektir. Suriyeliler diğer kavimler gibi hürriyetlerini elde etmek için çalışmalı ve hürriyetlerine hizmet eden devletlere yardım etmelidirler. Suriyelilerden Amerika'da, Fransa'da, İngiltere'de, Hindistan'da ve dünyanın dört bir yanında pek çok münevver kimseler vardır. Bu adamlar vasıtasıyla itihhatlarını ve aralarındaki ayrılık ve nifakı bertaraf eylediklerini sözlü ve fiili olarak ispat etmelidirler ki, savaşın sonunda hak ettikleri mükafata mazhar olabilsinler. *el-Mukattam Gazetesi*'nde derç olunan bu nasihatlerden Araplar uyanmazlarsa müteessir oluruz. Çünkü *el-Kible Gazetesi* defalarca yazmıştır ki, bizi mahkûm ve mazlum bırakan ve harap olmamıza sebep olan tek şey aramızdaki ayrılık ve nifaktır. Yekdiğerimizi çekememezlikdir. İşte Hicaz kıtası bütün Araplara bir numunedir. İttifak ve itihhat ile neler olmaz. Kurtarılmış olan Basra, Bağdat ve Kudüs'ten sonra Suriye ve Halep hariç kalamazlar. Ancak kurtuluşlarına lazım olan sebepler ve vasıtalara halkı gayret göstermedikçe başkası eliyle elde edilecek kurtuluş hürriyet ve imtiyazdan tamamıyla müstefit ve emin olamayacaklarını *el-Kible* de tasdik ve tekit eder.¹¹⁵

El-Kible Gazetesi'nin 11 Mart 1918 tarihli ve 862 numaralı nüshasında yer alan “Türk'e Muhabbet Araba Adavet” başlıklı makalede şu hususlara yer verilmektedir. Fazilet sahiplerinden biri tarafından Türklerin siyasetteki ehliyet ve iktidarlarına dair neşredilen makaleyi reddetmek ve çürütmek üzere *el-Hâvi Gazetesi* “Arap ve Türklerden Hangisi Siyaset-i Düveliyeye Âşına ve Erbabtır” sorusuyla 268'inci nüshasına başmakale olarak koymuştu. Biz de makaleden muhtasaran bahsetmek istiyoruz. Çünkü bunun içeriğini tamamiyle yazacak olursak *el-Hâvi Gazetesi*'nin okuyucularına bildikleri bir şeyi tekrar etmiş oluruz. Şu kadar var ki, adı geçen makalede Türklerin mezîyetleri ve vasıfları hakkında ne yazılmışsa tamamen ve bir harfini değiştirmeyecek ve kısaltmayacağız. Mezkûr makale şöyle başlıyor: Türklerin siyaset ve idare-i mülke ve tedvir-i umura Araplardan ziyade ehil ve erbab oldukları inancında bulunuyorlar. Bu inanç vehim ve hayalden ibarettir. Bu gibi fasit inançta olanlar iddialarını ispat için Türkler siyasi işlere âşına ve zamanın ahvaline vakıf ve idare-i mülke Araplardan ziyade muktedir olamamış olsalardı altı asrı aşan bir zamandan beri Araplara hâkim olamazlardı diyorlar. *el-Hâvi Gazetesi* bunu Türklerin üstün oldukları iddiasında bulunanların ortaya koydukları bu delili zikrettikten sonra diyor ki, idrak kabiliyetleri ilim nuruyla parladığını ve tecrübe ve ittıla ile en üst dereceye vardıklarını iddiadan vazgeçemeyen bir kavim ilimleriyle zulmeti nur ve hakkı batıl ve cehli ilim ve vahşeti medeniyet telakki ettiklerine ve vehmin akıllarına bu derecede hakim olduğuna aklımız eremiyor. Çünkü Türklerin

¹¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), HR. SYS, 2452/38-8-11.

tahakkümüne boyun eğen bu kimseler Araplar ile Suriyelilerin kendi kendilerine hâkim olmaya iktidar ve liyakatleri yoktur diyor ki, bidatlerinden vatan ve memleketlerini kurtarmak için yekvücut olarak kıyam eylemişlerdir. Kendileri Arap ve vatanları Arapların melce ve sığınağı olduğu için kendilerinden bir hükümet teşkil etmişlerdir. Şartların müsait olmamasına rağmen mektepler açmış ve vatan evlatlarını ilim ve maarıftan istifade ettirmek üzere ücretsiz ilim tahsil ettiriyorlar. Mektep ve medreseler tesis ettikleri gibi savunma gücünü kurmuşlar, ümerayı kendilerinden tayin etmişler, dini hasletleri ve Haşimî faziletleri saikiyle bu mukaddes topraklardan Turanilerin zulüm tasavvurlarından kurtulmaya kalkışan muhterem melikimiz sayesinde çıplak Arapların bu memleketleri mamur olmuş, ilim ve irfan, adalet ve ihsanla meşhurdur. Kabahatimiz zulümden kurtulma çabası, adalet ve ihsan yolunda yarışa çıkmaktan ibaret ise bunun ile iftihar etmek görevimizdir. Çirkin ve zemmedilen işleri reddettiğimiz ve kötü gördüğümüzden kabalık ve şekavet ile bizi vasıflandırmak kimin şiarı ise ona cevabımız yoktur. Çünkü övülen ve çirkin olanı mukayese etmeye medar olan tarafeynin eserleri ortadadır.¹¹⁶

SONUÇ

İsyan etmesinde şüphe edildiği için Sultan II. Abdülhamit tarafından bir süre İstanbul'da zorunlu ikâmete tabi tutulan Şerif Hüseyin (Hüseyin b. Ali) emir olarak Mekke gönderildikten sonra isyana kalkışmak için uygun zaman ve zemin kollamıştır. Osmanlı Devleti'nin idaresini ele geçiren İttihat ve Terakki'nin icraatları ve Cemal Paşa'nın Suriye bölgesindeki uygulamaları onun için iyi bir bahane olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması, İttihatçıların Almanların safında savaşa dâhil olması da önemli bir gerekçe olmuştur. Şerif Hüseyin bütün Arap coğrafyasının kralı olmak hevesiyle Haziran 1916'da Osmanlı Devletine isyan ettiğini "Büyük Arap Devrimini/Rönesans'ını" başlattığını ilan etmiştir. Savaş sonrasında zaten Osmanlı'dan kopacaklarını ya İngilizlerin ya da Fransızların egemenliğinde kalacaklarını da hesaba katarak bağımsız bir Arap devleti kurmanın daha mantıklı olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak Hindistan ve Mısır'a hâkim olan İngiltere, aradaki Arap coğrafyasına da sahip olmak istiyordu. Şerif Hüseyin zaten İngilizlerin onayını ve desteğini almadan başarılı olamayacağını bildiği için kendince pazarlıklar yaparak onlarla işbirliği yapmıştır. Fakat hiçbir zaman hayal ettiği krallığa sahip olamamış, Osmanlıya karşı İngilizlerin bölgedeki işlerini kolaylaştırmıştır.

Şerif Hüseyin isyanın hemen arkasından resmi propaganda aracı olarak Bakara Suresi'nin 143. âyetinden mülhem *el-Kible* adıyla Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftada iki nüsha olarak bir gazete çıkarmıştır. Müslümanların ve

¹¹⁶ BOA, HR. SYS, 2452/38. 13-16. 5 Mayıs 1918.

Arapların dini, siyasi ve içtimai Gazete İngilizlerin kontrolünde yayın hayatını sürdürmüştür. Şerif Hüseyin başlattığı isyan hareketinin bütün safahatına gazetede yer verilmiştir.

Dört sayfa halinde Mekke’de neşredilen ve ilk defa 15 Ağustos 1916 tarihinde yayın hayatına başlayan gazete, 1916-1924 yıllarında sekiz yıllık Arapların şahit olduğu fikrî ve siyasî hareketliliğini Büyük Arap İsyanının üniter söylemini anlatan resmi bir belge niteliği taşımaktadır. 823 sayı neşredilen *el-Kible Gazetesi*, Şerif Hüseyin’in isyan sürecinde izlediği siyaseti ve hareketlerinin takibi açısından önem arz etmektedir. Bu açıdan bir bakıma Arap İsyanının arşivi mahiyeti taşımaktadır. Çünkü isyan hareketi boyunca yaşanan askeri, siyasi ve sosyal olaylar kendi bakış açılarıyla ele alınmıştır. Halen gazetenin bütün sayıları Ürdün Kraliyet Haşimi Dokümantasyon Merkezinde sekiz cilt olarak bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi BOA, HR. SYS, 2113/12-4.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi BOA, HR. SYS, 2435/17.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi BOA, HR. SYS, 2452/38.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi BOA, HR. TO, 547/18.

BOA, HR. SYS, 2290/42.

BOA, HR. SYS, 2290/45.

BOA, HR. SYS, 2445/18.

BOA, HR. SYS, 2446/65.

BOA, HR. SYS, 2448/57.

BOA, HR. SYS, 2449/39.

BOA, HR. SYS, 2453/3.

el-Kible Gazetesi, 1916-1917, 51, 57, 59.

el-Kible Gazetesi, 1916-1918, 82-226.

el-Kible Gazetesi, 1916, 13.

el-Kible Gazetesi, 1916, 25, 26.

el-Kible Gazetesi, 1916-1917, 53.

el-Kible Gazetesi, 1918-1919, 231, 241, 246, 248.

el-Kible Gazetesi, 1916, 22

el-Kible Gazetesi, 1916, 1-10.

el-Kible Gazetesi, 1916, Sayı 11.

Diğer Kaynaklar

ÂKÎF, Mehmet, “Cezîretü'l-Arab Ahvâl-i Siyâsiyesi”, Sebîlürreşâd, ed. Ertuğrul Düzdağ, C. 15, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2019.

AL-JUMAILY, Qassam KH, Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923), haz. İzzet Öztoprak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1999.

ARSLAN, Emir Şekip, Bir Arap Aydının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savaşı Anıları, çev. Selda Meydan, Ahmet Meydan, Çatı Kitapları, İstanbul 2005.

AYNÎ, Mehmet Ali, Ulusçuluk (Milliyetçilik), Peva Yayınları, İstanbul 1997.

BEYAZ, Yasin, “Osmanlı Bakıyyesinde Bir Osmanlı Aydını: Rıza Tefvik Ürdün'de”, Divân, C. 21, S. 41, 2016, s. 27-62.

CEVARNE, Ahmed, Hatib, Ceber Muhammed, “en-Nehdatü'l-Arabiyye: Dirâse fi'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye min Hilâli Cerîdeti'l-Kible (1334-1343/1916-1924)”, Mecelletü İttihadi'l-Câmiâti'l-Arabiyyeti li'l-Âdâb, C. 9, S. 1, 2012, s. 335-352.

CLEVELAND, William I., Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi, trc. Selahattin Ayaz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1991.

ÇABUK, Mustafa, “İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)”, Belgi Dergisi, C. 2, S. 17, 2019, s. 1130-1147.

ÇİÇEK, M. Talha, “İttihatçılar ve Şerif Hüseyin: Mekke İsyânının Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, S. 16, 2013, s. 41-57.

Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 I, Haz. Abdulkadir Ozulu, Çorum Belediyesi Kültür Yayını, Çorum 2008.

EBU'Ş-ŞA'R, Hind, “Ceridet'ül-Kible es-Sevra elletî lem Nedrusuhâ Tıvâlu Kam”, el-Düstür, 2016.

EŞREF EDİP, “Mekke Emir-i Sabıkı Bağî Hüseyin”, Sebîlürreşâd, ed. Ertuğrul Düzdağ, C. 14, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2018, s. 182-185.

GÖKGÖZ, Turgay, Modern Cezayir Edebiyatı, Akdem Yayınları, İstanbul 2019.

GÜNAY, Selçuk, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi C. 17, S. 28, 1995, s. 85-108.

HÜLAGÜ, Metin, Pan-İslamizm Osmanlının Son Umudu, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.

KAYALI, Hasan, Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918), çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

KRAL ABDULLAH, Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?, trc. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

KUTAY, Cemal, Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi, Ercan Matbaası, İstanbul 1962.

KUTAY, Cemal, Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı, nşr. Mustafa Unan, Sinan Matbaası, İstanbul 1965.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

METİN, Hülagü, Pan-İslamizm Osmanlı'nın Son Umudu, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2006

MUSTAFA, Çabuk, "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)", *Belgi Dergisi*, C.2, S.17, (Kış 2019), 1130-1147.

ÖMER RIZA, "Âlem-i İslâm'da Mevkiimiz", *Sebilürreşâd*, ed. Ertuğrul Düzdağ, C. 15, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2019, s. 358-360.

ÖZALP, Ömer Hakan, Rızaeddin Bin Fahreddin Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim, *Dergâh Yayınları*, İstanbul 2001.

Sebilürreşâd Mecmuası, ed. Ertuğrul Düzdağ, "Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları", C. 20, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2021, s. 86.

Sebilürreşâd Mecmuası, ed. Ertuğrul Düzdağ, "Arablar Nasıl Aldatılmış", C. 21, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2022, s. 145-146.

ŞİMŞİR, N. Bilal, Doğunun Kahramanı Atatürk, *Bilgi Yayınevi*, Ankara 1999.

TEİTELBAUM, Joshua, "Sharif Hussain ibn Ali and the Hashemite Vision of the Post Ottoman Order: From Chieftancy to Suzerainty", *Middle Eastern Studies*, S. 34, London 1998, s.103-122.

UMAR, Ömer Osman, Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri (1908-1938), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1999.

Şerife Ağarı, Esrâr-ı Garîbe, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020. (Tanıtma Yazısı)*

Abdullah Tahir ÖZDEMİR **

Tarih boyunca Türk milletinin cemiyet yapısını şekillendirmiş unsurlara göz gezdirildiğinde karşımıza en mühim tesir icra edici olarak din ve onun bir yorumu olan tasavvuf çıkmaktadır. Tasavvuf, sahip olduğu bu kuvvetle sosyal hayatta insanları yönlendirdiği gibi aynı zamanda sanata ve edebiyata da tesir etmiştir. Anadolu’da Yunus Emre gibi büyük mutasavvıflardan başlayarak bu etkinin yansımalarına ve yönlendirmelerine bilhassa edebî verimlerde çokça rastlanmaktadır. Bu tarz eserlerde tasavvufî unsurlar, bazen estetik öğeler olarak yer almışlarsa da çoğu zaman halkı irşat etme maksadının ve didaktik bir üslubun taşıyıcısı olmuşlardır. Cemâl-i Halvetî de bu ‘yol’a intisap etmiş ve Anadolu’nun dini yapısını irşat ile şekillendirmiş ehemmiyetli kanaat önderlerindedir. Söz konusu irşadı hem tarikat usulüyle hem de telif ettiği eserleriyle gerçekleştirmiş ve Arapça kaleme aldığı ilmi eserlerin yanı sıra Türkçe olarak tasavvufî yolu anlattığı manzum eserler de ortaya koymuştur. Cemâl-i Halvetî’nin bu minvaldeki manzum yapıtlarından birisi, Esrâr-ı Garîbe başlığı ve “İnceleme-Metin-Günümüz Türkçesine Çeviri-Tıpkıbasım” alt başlığı ile ilki 2019’da, gözden geçirilmiş ikincisi ise 2020’de olmak üzere toplamda iki defa Kitabevi Yayınları tarafından neşredilmiştir. Kitabevi Yayınları sosyal bilimler sahasında kaliteli yayınlar yapan ve yazarlarının ekseriyeti akademisyenlerden oluşan bir yayınevdir. Esrâr-ı Garîbe de söz konusu yayınevinin kültüre ve sosyal bilimlere hizmeti maksat edinerek gerçekleştirdiği şuurulu neşirlerinden birisidir. Ayrıca

* Bu makale 06.09.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 19.09.2022 tarihinde değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Abdullah Tahir Özdemir, Şerife Ağarı-Esrâr-ı Garîbe, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020 (Tanıtma Yazısı), *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 175-178.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31122021.008

** Arş. Gör., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tahirozdemir@karabuk.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-7063-3845.

daha önce kullanılmamış nüshalardan birisini ortaya çıkartmış olması da söz konusu çalışmanın ehemmiyetini daha da arttırmaktadır. Gerçi Cemâl-i Halvetî ve eserleri hakkında yayımlanmış başka çalışmalar da yok değildir. Pek çok araştırmacının, bilhassa da Leylâ Alptekin Sarioğlu'nun ve Mehmed Serhan Tayşi'nin hem Cemâl-i Halvetî'nin hayatını, sosyal ve dini kimliğini tetkik eden hem de bazı eserlerinin neşirlerini ihtiva eden çalışmaları mevcuttur. Ancak elde bulunmadığından yakın zamanlara kadar Esrâr-ı Garîbe adlı eser hakkında hiç çalışma yapılmamıştır. Sadece Sevda Önal Kılıç'ın, muhtemelen diğerine ulaşamadığı için, yalnızca Kastamonu nüshasını kullanarak yayımladığı ve Esrâr-ı Garîbe'nin metnini ihtiva eden bir çalışması mevcuttur. Ağarı'nın neşri ise Kastamonu nüshasının yanı sıra Marmara Üniversitesi Kütüphanesi nüshasını kullanması, metnin dil içi çevirisine yer vermesi gibi hususiyetleri sayesinde söz konusu eserden farklılaşmaktadır.

Çalışmanın ilk kısmında Cemâl-i Halvetî'ye ve onun söz konusu eserine dair biyografik ve teknik bazı bilgiler verilmektedir. Akabinde Esrâr-ı Garîbe'nin transkribe metnini, günümüz Türkçesine çevirisini ve tıpkıbasımını da içeren kısımlar gelmektedir. Bu taraflarıyla mevzubahis çalışmanın daha teknik bir mahiyette olduğu ve umumî bir okuyucu kitlesinden çok tasavvufa ve klasik edebîyata karşı akademik ilgileri olan daha sınırlı bir okuyucu grubuna hitap ettiği söylenebilir. Ancak çalışmanın ihtiva ettiği günümüz Türkçesine çevirisi bu dar kitleyi nispeten genişletmekte ve söz konusu mesneviyi kadim irfandan faydalanmak isteyen herkesin hizmetine sunmaktadır.

Mevzubahis çalışmanın içerdiği bölümlere daha teferruatlı bakılacak olursa eserin “Giriş” kısmı da dâhil olmak üzere toplam üç bölümden oluştuğu görülmektedir. Giriş kısmı Cemâl-i Halvetî başlığına sahiptir ve onun hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilen bir bölümdür. Burada bilhassa Cemâl-i Halvetî'nin en çok eser veren mutasavvıflardan olduğuna, bazı kimselerce zamanın Muhyiddîn-i Arabî'si addedildiğine ve ölümünün İslam coğrafyasında büyük bir acı uyandırdığına dair söylenenler dikkat çekmektedir. Zira bu bilgiler eldeki eserin neden mühim olduğuna dair okuyucuya izahat da vermiş olmaktadır.

Giriş kısmından sonra “Birinci Bölüm”e geçilmektedir. Bu bölümün başında eser kısaca tanıtılmakta ve söz konusu nüshanın nihayetindeki beyitte geçen “tamâm oldı bu esrâr-ı garîbe” mısraından hareketle eldeki nüshanın kayıp olan Câmîatü'l-Esrâr ve'l-Garâib olduğu şeklinde kanaat belirtilmektedir. Akabinde ise Esrâr-ı Garîbe'nin şekli hususiyetleri ve muhtevası hakkında bilgi verilmektedir. Burada vezin, kafiye ve redif gibi şekil hususiyetlerine değinilirken bilhassa aruzun gerektirdiği biçimde imlada nasıl tasarrufta bulunulduğuna dair resimler vasıtasıyla okuyucuya bir fikir verilmektedir. Ayrıca vezinden kaynaklı daha standart tasarruflara (vasl, imale, zihaf vb.) değinilmekte

ve bunlara eserden bazı somut örnekler verilmektedir. Sonrasında ise “Dil ve Üslup” şeklindeki bir başka alt başlığa geçilmektedir. Burada ise bilhassa Cem Dilçin tarafından çokça vurgulanmış olan ve Esrâr-ı Garîbe’de de yer alan simetri ve paralelizmin yanı sıra diğer başka üslup hususiyetlerinin somut örneklerine yer verilmektedir. Bu bölümde mevcut olup en çok dikkat çeken kısım ise söz konusu eserin Cemâl-i Halvetî’ye ait olduğunun ispatı için verilen bir tablodur. Bu tabloda Esrâr-ı Garîbe’deki bazı beyitler ile Cemâl-i Halvetî’nin diğer mesnevilerinde yer alan benzer beyitler karşılıklı olarak konmuş ve bunların son derece benzer bir üslupla yazıldığı gösterilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm ise “Metin” başlığını taşımakta ve beş farklı alt başlığa ayrılmaktadır. İlk alt başlık “Nüsha Tavsifi” adına sahiptir ve bu başlık altında söz konusu çalışma hazırlanırken faydalanılan Kastamonu ve Marmara Üniversite Kütüphanesi nüshalarının tavsifi yapılmaktadır. Bu tavsif esnasında nüshaların hangi kütüphanelerde yer aldığı, boyutları, hangi yazı türüyle yazıldığı, kâğıt türü, cilt bilgileri, vakıf kaydı içerip içermediği, müstensih isimleri, istinsah tarihleri ve baş ve sonda yer alan beyitleri hakkında bilgi verilmektedir. Nihayetinde ise bu iki nüshanın karşılıklı okunduğu ve varyantlardan en uygun olanlarının tercih edilerek asıl metne ulaşılmaya çalışıldığı ifade edilmektedir. “İmla Özellikleri” adını taşıyan ikinci alt başlıkta transkripsiyon esnasında hangi imla hususiyetlerine uyulduğuna değinilmekte, “Metnin Kuruluşunda İzlenen Yol” adlı üçüncü alt başlıkta ise daha ziyade şekil hususiyetleri ve kullanılan noktalama işaretleri hakkında malumat verilmektedir. Dördüncü alt başlık “Transkripsiyon Alfabeti” adını taşımakta ve başlıkta da ifade edildiği gibi çalışma boyunca kullanılacak transkripsiyon alfabesinin bir listesini ihtiva etmektedir. Beşinci ve son alt başlık ise “Metin ve Günümüz Türkçesine Çeviri” adını haizdir ve eserin transkribe metnini muhtevidir. Bu başlık altında orijinal metin sol tarafta yer alırken günümüz Türkçesine çeviri ise sağ tarafta yer almaktadır ve bu durum okuyucuya iki metni aynı anda ve zahmetsiz şekilde karşılaştırabilmek için fırsat vermektedir. Herhangi bir bölüm numaralandırmasına sahip olmayan “Kaynaklar” ve “Tıpkı Basım” adlarını taşıyan son iki bölümde ise çalışmanın kaynakçası ve Esrâr-ı Garîbe’nin eski yazılı orijinal metni yer almaktadır. Bu “Tıpkı Basım” bölümünün söz konusu çalışmada yer alması bilhassa eski yazıyı okuma noktasında kendini geliştirmek isteyenlerin işini son derece kolaylaştıracak bir unsurdur. Zira okuyucunun hem Latin hem de Arap alfabeli metinleri beraberce görmesine fırsat vermektedir.

Mevzubahis eser, daha önce okunmamış bir nüshayı açığa çıkartması ve nüshalardaki bu metnin kaynaklarda adı geçen ancak elde olmayan Câmîatü’l-Esrâr ve’l-Garâib’e ait olduğu şeklindeki yeni bir tespiti barındırması bakımından son derece ehemmiyetlidir. Diğer taraftan söz konusu çalışma, her ne kadar daha ziyade akademik birtakım ilgileri ve birikimleri olan bir kitleye hitap ediyor gibi

görünse de tasavvufun akademik olandan çok manevî ve zevkli tarafına meraklı olanların da alakasını celp edebilecek bir niteliktedir. Zira hem hiçbir zaman eskimeyecek olan tasavvufî irfanı hem de modern okuyucunun işini kolaylaştıracak bir çeviriyi ihtiva etmektedir. Sahip olduğu bütün bu hususiyetleri itibarıyla bakıldığında söz konusu çalışmanın hem bilimsel hem de kültürel açılardan mühim olduğu ve klasik edebiyat sahasına katkı sağlayacağı söylenebilir.

AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

(ABBAD)'NİN

YAYIN İLKELERİ VE MAKALE YAZIM KURALLARI

A. Yayın İlkeleri

1. *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi nezdinde yılda iki sayı yayımlanan, bilimsel, uluslararası hakemli bir dergidir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir.

2. *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'nde, Edebiyat Fakültesi konu alanını kapsayacak araştırmaya dayalı, alanına orijinal katkılar sağlayacak, daha önce bir yerde yayımlanmamış bilimsel yazılar yer alır. Yazıların hukukî sorumluluğu yazarlara aittir. Yazı telifi için ücret talep edilmeksizin *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'ne verilmiş kabul edilir. Yazıların yayımlanması için ücret alınmaz. Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Bilimsel toplantılarda sunulan özet bildiriler, makalede belirtilmesi koşulu ile kaynak olarak kabul edilir. Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve/veya yurtdışından iki hakemin değerlendirmesine sunar; editör hakemlerin gerek gördüğü değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra makalenin yayımlanmasına onay verir.

Makale yayımlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Yayına kabul edilmeyen makale, resim ve fotoğraflar yazarlara geri gönderilmez. Yayımlanan yazı ve resimlerin tüm hakları *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (ABBAD)*'ne aittir.

3. *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'nde yayımlanacak makalelerin bilimsel ve teknik bakımdan yayına uygun olup olmadığı Dergi Yayın Kurulu tarafından değerlendirilir. Uygun bulunan yazılar değerlendirilmek üzere sahasında uzman, farklı üniversitelerden üç hakeme gönderilir. En az iki hakemden “olur” alan makaleler *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'nde yayımlanabilir.

4. Yayın Kurulu veya Hakem Heyeti tarafından yayımlanması uygun görülmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

5. *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'nde yayımlanan yazıların kanunî, bilimsel ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

6. *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'nde yayımlanmış yazılardan kaynak gösterilerek -sınırlı oranda- alıntı yapılabilir. *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ* (ABBAD), tüm içeriği okura ya da okurun dâhil olduğu kuruma internet ortamında ücretsiz olarak sunar. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

7. *AVRASYA BEŞERİ BİLİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'nin yayın dili Türkçedir. Ancak yayımlanan makalelerin %30'nu geçmemek şartıyla İngilizce, Arapça, Almanca, Fransızca, Rusça ve Farsça dillerinde de makale yayımlanabilir. Yabancı dilde gönderilen makaleler Türkçeleriyle birlikte gönderilmelidir.

B. Makale Yazım Kuralları

1. Makaleler Times New Roman (özel yazı fontları kısmî olmak kaydıyla kullanılabilir) yazı karakterinde, 11 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

2. Yazılarda büyük harflerle yazılmış olan Türkçe başlığın (14 punto) hemen altında yine büyük harflerle yazılmış İngilizce başlık (10 punto), İngilizce özet (Abstract) ve beş anahtar kelime (keywords) yer almalıdır. Makalede Türkçe öz ve İngilizce özet ayrı ayrı ve yazıya başlanmadan önce yer almalıdır. Türkçe özet ve abstract kısmı en fazla 700 kelime olmalıdır.

3. Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.

4. Yazılar dergi sistemine yüklenmeli veya iletişim adresine e-posta gönderilmelidir.

5. Gönderilen makalelerin sayfa düzeninde düzenleme dergi editörü tarafından yapılabilir.

6. Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'na uyulmalıdır.

7. Çevriyazılı metin çalışmalarında Timesefras, Munevver, Oktay New Transkripsiyon veya Timestrans fontlarından biri kullanılacaktır. Bunlar dışında bir fontla gönderilen çevriyazı çalışmaları kabul edilmeyecektir. Bu fontlar da yalnızca metin kısmında kullanılacaktır. Makalelerin “giriş, inceleme, sonuç vs.” bölümlerinde 1 numaralı maddede belirtildiği gibi Times New Roman karakteri kullanılacaktır.

8. Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.

9. Makalelerde dipnot gösterirken ve Kaynakça hazırlanırken şu kurallara uyulmalıdır:

a. Metin içi yapılan alıntılarda veya bulunulacak atıflarda dipnot sistemi uygulanacaktır. Dipnotlar Times New Roman fontu ve 10 puntoyla yazılacaktır.

Makaleye atıfta bulunulacak ise;

Yazar ad ve soyadı, “Makale adı”, *Makalenin yayımlandığı derginin adı*, Cilt ve sayı numarası, baskı yeri ve tarihi, sayfası.

Örnek: Faruk Kadri Timurtaş, “Eski Anadolu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, 2. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 120-145.

Kitaba atıfta bulunulacak ise;

Yazar ad ve soyadı, *Kitap adı*, baskı yeri ve tarihi, sayfa numarası.

Örnek: Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970, s. 48.

Aynı eserden örnek vermeye devam edecekse;

Yazar adı soyadı, a.g.e., s. 48

Örnek:

Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 40.

Teze atıfta bulunulacak ise;

Yazar ad ve soyadı, *Tez adı*, Tezin yapıldığı üniversite ve enstitü adı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans/Doktora Tezi), Tezin yapıldığı ilin adı ve tarihi.

Örnek: Mertol Tulum, *Sinan Paşa, Maarifname, Metin ve ki'li Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1978.

b. Makale sonunda yer alacak olan Kaynakça bölümünde kaynaklar yukarıda anlatıldığı gibi, fakat tek farkı “Yazar soyadı, adı” şeklinde, alfabetik olarak, 10 puntoyla yazılmalıdır.

Örnek:

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, “Eski Anadolu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, 2. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 120-145.

İnternet Alıntıları:

Kaynak Gösterilen İnternet Adresi, tarih, saat.

İrtibat Adresi ve Telefon Numaraları

Karabük Üniversitesi Demir Çelik Kampüsü Edebiyat Fakültesi 78050

KARABÜK / TÜRKİYE

Tel: 03704187500 / 6524

e-posta: ismailtas80@gmail.com

ismailtas@karabuk.edu.tr

EDITORIAL PRINCIPLES AND RULES OF ARTICLE WRITING OF EURASIAN JOURNAL of HUMANITIES RESEARCH (ABBAD)

A. Editorial Principles

1. ABBAD, which is published two issues in each year in the four periods of publishing that is declared by the Karabuk University Faculty of Letters, is a scientific journal with an international editorial board.
2. ABBAD includes unpublished scientific articles related with Faculty of Letters which are dependent on research and will make original contributions to the field.
3. The conformity of the articles that will be published in ABBAD is evaluated by The Editorial Board of the journal. The relevant articles are sent to be evaluated to three referees from different universities who are specialist on their fields. The articles that are accepted by at least two referees are published in ABBAD.
4. The articles which are not accepted by The Editorial Board or The Committee of Referees are not given back to the writer.
5. The legal, scientific and ethical responsibility of the articles that are published in ABBAD belongs to their writers.
6. The articles that are published in ABBAD can be quoted in a limited way.
7. The publication language of ABBAD is Turkish. Yet the articles in foreign languages can be published with the decision of the Editorial Board with the condition of not being over one-third of the existing articles.

B. The Rules of Writing Article

1. The articles have to be written with 11 point Times New Roman font (Special writing fonts can be only used partially.)and single space.
2. In the articles, the title in English written with capital letters (10 points), the Abstract and five key words have to be right below the title in Turkish written with capital letters (14 points). Turkish abstract and English abstract part should be a maximum of 700 words.
3. The name of the writer have to be below the title and his/her title and the institution he/she works have to be written with the footnote “*”.

4. The articles have to be sent with their three-copies printout and disk.
5. The articles mustn't be over 40 pages.
6. The Spelling Dictionary of the Institution of the Turkish Language have to be abided in the articles and abbreviations.
7. In the studies of texts with transliteration, one of the fonts of Timesefras, Munevver, Oktay New Transkripsiyon or Timestrans will be used. The transliteration studies with the fonts other than those will not be accepted. Those fonts will only be used in the text part. Times New Roman will be used in the Introduction, Analysis and Conclusion parts as stated in the first topic. Moreover, the photocopy or CD of the text that was studied have to be sent (to send the referees and be used for the evaluation of the texts).
8. The people that send translation have to also send a sample of the original text and bibliographical info.
9. In the articles, while making citation or preparing bibliography, these rules must be obeyed:
 - a. The footnote system will be used in the citations and references in the text itself. The footnotes will be written with the font Times New Roman and 10 points.

If an article will be refereed;

The name and surname of the writer, “the name of the article”, *the name of the journal that the article was published in*, the volume and number, the place and date of publication, the page.

Example: Faruk Kadri Timurtaş, “Eski Anadolu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, 2. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 120-145.

- a. The resources in the bibliography section that will be in the end of the article have to be written as stated above but with the only difference as “the surname, name of the writer”, alphabetically and with 10 points.

Example:

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, “Eski Anadolu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, 2. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 120-145.

Contact Address and Telephone Numbers

Karabük Üniversitesi Demir Çelik Kampüsü Edebiyat Fakültesi 78050

KARABÜK / TÜRKİYE

Tel: 03704187500 / 6524

e-posta: ismailtas80@gmail.com

ismailtas@karabuk.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/abbad>